

UOT 802

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞ VƏ HƏRƏKƏTİN İCRA İSTİQAMƏTİNİ BİLDİRƏN FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR HAQQINDA

YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: yunusovashole@gmail.com

Açar sözlər: *feili birləşmələr, iş feilləri, hərəkət feilləri, təsirli feillər, tipoloji təhlil, söznüləri, qoşmalar.*

Müxtəlif sistemli dillərdə söz birləşmələrinin formal və semantik baxımından tipoloji-müqayisəli öyrənilməsi böyük əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Bu həm ayrı-ayrı dillər üçün, həm də ümumi dilçilik üçün problematik məsələ kimi ətraflı elmi tədqiqata ehtiyacı olan və özünün tam həllini gözləyən dilçilik məsələlərindəndir.

Söz birləşmələrinin bir növü olan feili birləşmələr dilin sintaktik səviyyəsinin əsas nitq vahidlərindəndir və ingilis və Azərbaycan dillərinin söz birləşmələrinin əksəriyyətini təşkil edir. Feili birləşmələr geniş yayılmaları, çox işlənmələri, rəngarəng olmaları, zəngin məna və forma variantları ilə söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yer tutur [1,186].

Birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə, ikinci tərəfi isə ancaq feillərlə ifadə olunan söz birləşmələrinə feili söz birləşmələri deyilir. Feili birləşmələrin əmələ gəlməsində müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan sözlər iştirak edir, ancaq birləşmələrin hamısında tabe edən sözlər feillərdir və buna görə də bu birləşmələrdə feillərlə yanaşı isim, sifət, say, əvəzlik, zərf olsa da, belə birləşmələrin hamısı feili birləşmələrdir.

Feili birləşmələrin birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunduğu üçün həmin sözlərin formaları da müxtəlifdir. Bu sözlərin forması, xüsusiyyəti birləşmənin mahiyyətini, komponentlərinin münasibətini müəyyənləşdirmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İngilis dilində ən geniş yayılan feili söz birləşmələri bunlardır: “feil-isim”, “isim-feil”, “feil-feil”, “feil-zərf”, “zərf-feil”.

“Feil-isim” tipli birləşmələrin birinci tərəfində məsdər, ikinci tərəfində isə isim durur. Məsələn: *to build a house (ev tikmək), to drive a car, to destroy a building, to write a letter. Bəzi hallarda bu tipli feili birləşmələrin birinci tərəfində feili sifət, ikinci tərəfində isim (məsələn: a dancing girl), bəzi hallarda birinci tərəfində cerund, ikinci tərəfində isə isim durur (məsələn: telling story).*

“İsim-feil” tipli birləşmələrin birinci tərəfində ziyəlik halda olan isim, ikinci tərəfində isə cerund işlənir (məsələn: *an elephant's trumpeting*).

“Feil-feil” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfində məsdər, ikinci tərəfində isə cerund durur (məsələn: *to begin asking*).

“Feil-zərf” tipli birləşmələrin birinci tərəfində məsdər, ikinci tərəfində zərf (*to run fast*), “zərf-feil” tipli feili birləşmələrin birinci tərəfində zərf, ikinci tərəfində isə feili sifət (*highly provided*) işlənir. Feili birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr də əks olunur. Buna görə də ümumi şəkildə götürdükdə feili birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir [2,84].

Feili birləşmələrin yaranmasında təsirli feillər xüsusi rol oynayır və hər iki dildə daha çox feili birləşmələr təsirli feillərin bir qrupu olan iş feillərinin payına düşür. Bu qrup təsirli feillər zəngin semantik tutuma malikdir və buna görə də rəngarəng çeşidli feili birləşmələr yaradır. İnsan fəaliyyəti ilə bağlı olan bu feil qrupu ingilis və Azərbaycan dillərində qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir. İnsanın iş fəaliyyəti müxtəlif və hərtərəfli olduğundan onları ifadə edən feillər də müxtəlif mənalar daşıyır. İş feilləri dedikdə subyektin obyekt üzərində gördüyü işi bildirən feillər nəzərdə tutulur [3,92]. Məsələn: *to shitt furniture (mebelin yerini dəyişmək), to shelf books*

(kitabları rəfə qoymaq, kitabları rəfdə yerləşdirmək). Göstərilən nümunələrdə verilmiş feillər insanın konkret fəaliyyətini, işini bildirir və bu feillər təsirli feillər adlanır.

Subyektin obyekt üzərində gördüyü iş çoxşaxəli və müxtəlif olduğuna görə iş feilləri müxtəlif cür fəaliyyəti ifadə edir. Bu feillər qrupu əksər hallarda məcazilikdən kənar qalır. İş feillərinin referensial mənaları Azərbaycan və ingilis dillərində oxşarlığa malikdir. Çünki insanın ətraf mühitlə əlaqəsi sahəsində eyniliklər daha çoxdur. Bu iş dildə öz əksini tapır və əksər hallarda tam uyğunluq özünü göstərir.

Feillərin semantik qruplarının müəyyənləşdirilməsi zamanı onların mənalı sistemindəki nominativ mənası əsas götürülür [4,171]. Əks halda, sözlərin məna qruplarını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkün olur. Belə ki, bu və ya digər dildə işlənən sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində olan iş feillərinin beş yarımqrupunu müəyyənləşdirmək olar.

1) İnsanın yaradıcı fəaliyyətini bildirən iş feilləri. Bu feillər insanın yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsidir və bunlara aşağıdakı feilləri misal göstərə bilərik: *To knit stockings (corab toxumaq), to publish a book (kitab çap etmək), to print newspapers (qəzet çap etmək), to sew a dress (paltar tikmək), to sculpture a statue (heykəl düzəltmək), to construct a bridge (körpü tikmək), to build a house (ev tikmək), to repair a road (yol təmir etmək).*

2) Dağıdıcı, məhvədicə fəaliyyət bildirən iş feilləri, yəni obyektə xarab etmək, korlamaq, dağıtmaq: *To rive off a branch (budağı kəsmək), to ruin the crops (məhsulu məhv etmək), to ruin the life (həyatı məhv etmək / puç etmək), to shear a tree (ağacı budamaq), to shatter a window (pəncərəni qırmaq), to sever head (başını kəsmək), to hash meat (əti xırda-xırda doğramaq), to cut cheese (pendir kəsmək / doğramaq), to destroy a building (binanı uçurmaq / sökmək), to desolate a country (ölkəni xaraba qoymaq / viran etmək), to break a window (pəncərəni sındırmaq / qırmaq), to exterminate rats (siçovulları məhv etmək / qırmaq).*

3) İşin icrası zamanı obyektə cüzi dəyişiklik yaradılmasını bildirən feillər. Bu yarımqrupa daxil olan feillər obyektə dəyişiklik yaratma semantikasına malikdir və bu yarımqrupa digər yarımqruplarla müqayisədə daha çox feil daxildir: *to roast meat (ət qızartmaq/ qovurmaq), to shell an egg (yumurtanı qabıqdan çıxarmaq, qabığını təmizləmək, soymaq), to comb hair (saçını daramaq), to garnish fish with slices of lemon (limon falları ilə balıq yeməyini bəzəmək), to fry fish (balıq qızartmaq), to fuse metal (metali əritmək), to plane a plank (taxta rəndələmək / taxtanı yonmaq).*

4) Obyektə dinamik təsiri bildirən iş feilləri. Bu yarımqrupa daxil olan feillərin təsiri nəticəsində obyekt yerini dəyişdirə bilər: *To mix cement (sement qarışdırmaq), to fasten the window (pəncərəni bağlamaq), to extend a rope (kəndiri çəkmək, dartmaq), to drive a car (maşın sürmək, idarə etmək), to push smth (nəyisə itələmək), to pull the cart (arabanı dartmaq, çəkmək, dartıb/çəkib aparmaq), to alter mind (fikrini dəyişdirmək), to assemble friends (dostları toplamaq, yığmaq).*

5) İnsanın qida qəbul etmə fəaliyyətini bildirən feillər. Bu yarımqrupa nisbətən az miqdarda feil daxildir:

To eat dinner (nahar etmək, yemək), to drink water (su içmək), to swallow a pill (həb udmaq), to masticate smth (nəyisə çeynəmək), to ruminate a bubble gum (gövşəmək, saqqız çeynəmək), to grub a meal (xörəyi acgözlüklə yemək).

İş feillərinin yuxarıda göstəriləndiyi kimi qruplara bölünməsi feili birləşmələrin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil etmək işini müəyyən qədər asanlaşdırır və bu metodik cəhətdən düzgün hesab olunur. Feili birləşmələri təşkil edən əsas söz (feil) məzmununa uyğun olaraq müxtəlif mənalı ifadə edə bilər ki, belə mənalardan biri də müəyyən istiqamətdə hərəkət məzmununu əks etdirməsidir. Hərəkət feilləri (the verbs of action or activity) dildə çox işlənən feillərdəndir və subyektin, hər hansı canlılığın və digər hərəkət edə bilən əşyaların müəyyən məkan daxilində yerdəyişməsini bildirir [5,111]. Ona görə də hərəkət feillərinin şəxssiz (təsirlənməyən) formalarının bir qismi əsasında formalaşan feili söz birləşmələri müəyyən istiqamətdə icra olunan hərəkətin ifadəsinə xidmət edir [6,156].

İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkətin icra istiqamətini bildirmək üçün hər bir dilin özünəməxsus formal qrammatik elementləri vardır ki, bu da həmin dillərin tipoloji quruluşu ilə bilavasitə bağlıdır. Məlumdur ki, ingilis dilində həmin vəzifəni müxtəlif səciyyəli istiqamət mənası

yaradan sözləri yerinə yetirdiyi halda, Azərbaycan dilində hərəkətin icra istiqaməti mənasını ifadə etmək üçün ismin məkanı hallarından istifadə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində istiqamət bildirən feili birləşmələrin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili birləşmələrin bir qrupu müəyyən bir hərəkətin hər hansı bir obyekt istiqamətində yerinə yetirildiyini və ya onun icra istiqamətini bildirir. İngilis dilində hərəkətin istiqamətini bildirmək üçün məkan bildirən (to, towards, for) sözlərindən istifadə olunur. Məkan sözləri hərəkətin icra olunduğu, yaxud əşyanın tutduğu yeri və hərəkətin istiqamətini bildirir [6,165]. Odur ki, ingilis dilində to, towards və for sözləri feili birləşmələrin tərkibində işlənən adlara artırılır ki, bu da müəyyən bir hərəkətin məkan baxımından istiqamətini bildirir. Azərbaycan dilində isə həmin mənanı yaratmaq üçün hərəkətin müəyyən bir obyektə tərəf icra istiqamətini və onun yönümünü bildirmək məqsədilə feili birləşmələrin tərkibindəki adlar ismin yönlük halı ilə yanaşı, istiqamət mənası yaradan qoşmalarla (tərəf, sarı, doğru, kimi, qədər, dək, cən) da işlənir. Məsələn: *He went to school. O məktəbə getdi – O məktəbə doğru (sarı, tərəf) getdi. – O, məktəbə kimi (qədər, dək, cən) getdi.*

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbə getdi, məktəbə doğru (sarı, tərəf) getdi birləşmələrində hərəkətin icra istiqaməti hərəkəti icra edən hansısa bir obyektə istiqamətlənib və həmin obyektə tərəf hərəkət edir. Məktəbə kimi, məktəbə qədər, məktəbədək, məktəbəcən feili birləşmələrində isə hərəkətin bitdiyi, sonu olan obyekt nəzərdə tutulur.

2) Hərəkətin çıxış və başlanğıc nöqtəsini bildirmək üçün ingilis dilində feili söz birləşmələrinin tərkibində işlənən adlara semantik cəhətdən bir-birindən müəyyən qədər fərqlənən *from* və *out of* sözləri, Azərbaycan dilində isə bu mənanı vermək üçün adlara çıxışlıq hal şəkilçisi artırılır. *He hurried from an old house and approached the bridge. O, köhnə evdən tələsik çıxdı və körpüyə yaxınlaşdı.*

3) Hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili birləşmələrin bir qismində yerinə yetirilən bu və ya digər işin həm başlanğıc, həm də son nöqtəsi öz əksini tapa bilir. Bu məna növünün yaranmasında ingilis dilində feili birləşmələrin tərkibində işlənən tabe sözlərlə birlikdə *from...to* sözlərindən istifadə edildiyi halda, Azərbaycan dilində çıxışlıq və yönlük hal şəkilçiləri əsas rol oynayır. *On the way from the station to the office I sometimes saw her – Stansiyadan ofisə gedən yolda mən bəzən onu görürdüm.*

4) İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkətin icra istiqamətini bildirən bir qrup feili birləşmələr müəyyən istiqamətdə icra edilən hərəkətin keçdiyi yolu, məkanı ifadə edir. İngilis dilində həmin məkanın yaranmasında *along, across* sözlərindən, Azərbaycan dilində isə çıxışlıq haldan istifadə edilir. *We saw her across Ireland – Biz onu İrlandiyadan keçəndə gördük.*

Müqayisə etdiyimiz hər iki dildə təhlil etdiyimiz feili söz birləşmələri ifadə etdikləri mənalar baxımından bir-birindən o qədər də fərqlənməsə də, onlar arasında semantik oxşarlıqlar olsa da, özünəməxsus struktur-qrammatik fərqlər də özünü göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili söz birləşmələrində özünü göstərən fərqlər bu dillərin tipoloji quruluşu, özünəməxsus formal-qrammatik elementləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bekə ki, ingilis dilində hərəkətin icra istiqamətini ifadə etmək üçün müxtəlif mənalar yaradan sözlərdən, Azərbaycan dilində isə ismin məkanı hallarından və istiqamət mənası bildirən qoşmalardan istifadə olunur.

Təqdim olunan mövzunun təhlili zamanı, təbii ki, O.Musayevin redaktorluğu ilə tərtib olunmuş “İngiliscə-azərbaycanca” və “Azərbaycanca-ingiliscə” lüğətlər yardımçı olmuşdur. Məqalədə həmin lüğətlərdə verilmiş insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan iş və hərəkətin icra istiqamətini bildirən çoxlu sayda feillər seçilmiş, onların Azərbaycan dilində qarşılığı götürülmüş və tədqiq edilmişdir [7,18].

Göründüyü kimi, müxtəlif sistemli dillərdə iş və hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili birləşmələrdə özünü göstərən oxşarlıqların və fərqlərin müəyyənləşdirilməsi, onların müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi aktualıq kəsb edir və dilçilik sahəsində həlli vacib problemlərdən hesab olunur.

Elmi yeniliyi: Təqdim olunan məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə iş və hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili birləşmələr və bu birləşmələrdə özünü göstərən oxşarlıqlar və fərqlər müəyyənləşdirilmiş, onların müqayisəli təhlili verilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalənin mövzusu dilçilik sahəsində həlli vacib problemlərdən hesab olunduğu üçün tədqiqatçılar və tələbələr faydalana bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Seyidov Y.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 408 s.
2. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 512 s.
- 3.Əhədova S.A. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələr (ingilis və azərbaycan dillərinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2013,192 s.
- 4.Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, 312 с.
- 5.Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 1962, с.101-114.
- 6.Насиёв Е. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 2006.
- 7.Musayev O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 1320 s.
8. Musayev O.İ. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 896 s.

РЕЗЮМЕ

О ГЛАГОЛЬНЫХ СОЧЕТАНИЯХ, ВЫРАЖАЮЩИХ НАПРАВЛЕНИЕ ВЫПОЛНЕНИЯ РАБОТЫ И ДВИЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: глагольные сочетания, глаголы работы, глаголы движения, переходные глаголы, типологический анализ, предлоги и послелоги.

В статье рассматриваются семантические группы глагольных сочетаний, выражающих направление исполнения работы и движения в азербайджанском и английском языках. Проведён анализ характерных особенностей глагольных сочетаний с типологической и практической точки зрения на некоторых примерах. В статье также обоснованы вопросы актуальности и важности темы.

SUMMARY

ABOUT THE VERB PHRASES EXPRESSING WORK AND THE DIRECTION OF THE ACTION IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Yunusova Sh.A.

Keywords: verb phrases, verbs of work, verbs of action, transitive verbs, typological analysis, prepositions, postpositions.

The article deals with the problem of semantic groups of verb phrases expressing work and the direction of the action in the English and Azerbaijani languages. The characteristic features of verb phrases have been analysed on topological and practical point of view on the bases of certain samples. Meanwhile, the article clarifies the great importance and actuality of the theme.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 19.05.2016
Son variant 15.12.2016

UOT 81'342

FONETİK REPETİSİYA VƏ BƏDİİ MƏTN**HAŞİMOV NİYAMƏDDİN VALEH oğlu***Qafqaz Universiteti, baş müəllim**e-mail: nhasimov@qu.edu.az**Açar sözlər: Fonetika, repetisiya, mətn, təkrar, ritm.*

Bədii mətndə emosionallıq və obrazlılıq yaradılmasında fonetik repetisiyanın çox mühüm rolu vardır. Repetisiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Təkrarlanma deməkdir [6, s. 440].

Fonetik təkrar mətndə sadəcə fonetik vahidlərin təkrar-təkrar işlənməsi mənasında başa düşülməməlidir. Mətndə hər hansı sözün, cümlənin, misranın, beytin tərkibində poetik paralellik yarada bilən fonetik vahidlərin işlənməsi fonetik təkrarları meydana gətirir. Bu halda fonetik repetisiya vasitəsi ilə emosionallıq və bədii obrazlaşdırma yaradılır. Fonetik repetitlər danışq dilini obrazlaşdıran vasitə kimi Azərbaycan dilində qədimdən bəri formalaşmışdır. Fonetik repetitlər özünün formalaşdığı ilkin mərhələdə iki əsas: 1) mətndə (danışq, nitq mətnində) poetik-üslubi vüsət yaratmaq; 2) semantik mühiti əmələ gətirmək funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu əsnə təkrarların formalaşdığı dövrlərdə qarşılıqlı şəkildə davam etmiş, sonrakı dövrlərdə, xüsusən, müasir dövrdə öz varisliyini qoruyub saxlamışdır. Təkrarların işlənmə mühitinin genişləndiyi mərhələdə isə fonemlərin semantik mühiti arxaya keçmişdir. Bu mərhələdə üslubi funksionallıq öz əhatəsini genişləndirmişdir. Buna səbəb kimi təkrarların qafiyə ilə qovuşduğu mühitin təsirini göstərmək olar. Çünki qafiyə mətnə (həm şifahi, həm də yazılı nitqə) ritm, ahəng, melodiya gətirməklə üslubi obrazlaşmanın yaradılmasına səbəb olur. Təkrarların əmələ gətirdiyi ritmiklik isə qafiyə ilə qovuşduqda mətnin üslubi rəngarəngliyi bir daha canlanmış olur. Bədii mətnlərin nümunəsində Əli Vəliyevin əsərləri üzrə aparılan müşahidələr də bunu təsdiq edir. Odur ki, təhlil edilən nümunələri həm mətndə (həm şifahi, həm də yazılı nitq mətnində) poetik-üslubi vüsət yaratmaq, həm də semantik mühit əmələ gətirmək baxımından araşdırmaq məqsədəuyğundur.

Fonetik vahidlərin mətni-semantik mühiti. Fonetik vahidlərin söz əvvəlindəki təkrarında onların həm mətni, həm də semantik mühitini müşahidə etmək olur. Sözü başlanğıc hissəsi mənaferqləndirici mövqedir. Ona görə də bu mövqedə informasiyavericilik daha aktualdır. Bu mənada bir neçə sözün əvvəlindəki eyni səsin təkrarı, həm informasiya yükünün daşıyıcısı kimi fərqlənir, həm də ritm və melodiya yaradır. Qədim mənbələrə aid mətnlərdə bu xüsusiyyət daha çox üstünlük təşkil edir. Çünki qədimə getdikcə qafiyənin təkrarlar üzərində qurulması faktları da diqqəti cəlb edir:

Təŋri **t**eq **t**əŋridə **b**ölmüş
Türk **B**ilgə Kağan bu ödkə olurtım
(Tanrı**t**ək göylərdə doğulmuş
Türk müdrük xaqanı bu vaxt
Taxtda oturdum) [5, s.70, 77].
Birigərü Tokuz Ərsəngə **t**əki sülədim,
Tüpütgə küçük **t**əkmədim.
Cənuba Doqquz Ərsənə **t**əki qoşun çəkdim
Tibetə azacıq çatmadım) [5, s. 70, 77].

Bu kiçik mətnlərdən görüldüyü kimi, sözlərin əvvəlində **t** samitinin təkrarı mətndə obrazlaşma yaradır, onun üslubuna ritmiklik gətirir və **t** samitinin təkrarı ilə güc, əzəmət, qüvvət və böyüklük anlayışı bildirilir.

Avazı **q**aba köpəklərə **q**ovğa salan! [3, s. 32]

Q samitlərinin ardıcıl işlənməsi ilə üsluba görə ritmiklik ifadə olunursa, semantikaya görə qorxu, kəskinlik və narahatlıq anlayışı canlandırılır.

Fonetik təkrarların bu xüsusiyyəti atalar sözləri kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində də özünü qabarıqlığı ilə nümayiş etdirir:

“**Q**urda **q**onaq gedən köpəyini yanına alar.”

“**Q**urddan **q**orxan **q**oyun saxlamaz.”

“**Q**urda **q**oyun tapşırmaq olmaz.” [1, s. 174]

“**Q**urdnan **q**oyun olmaz, **q**ılincnan oyun”

“**Q**urdun adı yesə də olar, yeməsə də” [1, s.175]

Nümunələrdəki q səsinin təkrarı üslubi cəhətdən emosionallıq və obrazlaşma yaratdığı kimi, semantik cəhətdən də qorxu, kəskinlik, qorxudan ehtiyatlanmaq anlayışı bildirir.

D samiti ilə baş verən təkrarlara aid verilən nümunələrdə isə müvafiq üslubi çalarlıqla birlikdə böyüklük, topluluq, çoxluq, əzəmətlilik kimi mənə ümumiləşdirilməsi canlandırılır:

“**D**ost **d**osta tən gərək

Tən olmasa gen gərək.” [1, s.93]

“**D**əvəçi ilə **d**ost olanın

Darvası gen gərək.” [1, s.88]

“**D**əvəcə boyun olunca

Düyməcə aqlın olsun.” [1, s.88]

Fonetik təkrarların yaratdığı mətni-semantik və üslubi məqamların bariz nümunələri Füzuliyə aid poetik nümunələrdə, xüsusilə qabarıq müşahidə edilir:

Sübhi **ş**amü, **ş**ami sübh olmuş mənəm aləmdə kim,

Şam **ş**əmi-bəzm olub ayrıldı məndən yar sübh. [4, s.88]

Görən saətdə ol **q**amət **q**iyamın, **q**ıymadım canə,

Qiyamət həm gələ **q**urtulmayam mən bu nədamətdən. [4, s.245]

Sayə saldın suyə **s**ərvi-nazi rəşk öldürdü kim,

Mən dururkən, dövləti-vəslin nə nisbət axərə? [4, s.283]

Poetik nümunələrdə q samitinin təkrarı üslubla birlikdə mənə cəhətdən nəyinsə qurtarıb başa çatdığını, s samitinin təkrarı işin davamlılığını, s və ş səslərinin təkrarı isə tədrici ayrılığın və üzülüşmək anlayışını bildirir. [8, s.367]

Bədii ədəbiyyatda fonetik təkrarların sonrakı dövrlərdə işlədilməsi əvvəlki əsnələrin davamıdır və bu əsnə öz varisliyini qoruyub saxlamaqdadır. Əlbəttə ki, bu əsnə zamanla dilin özünün zənginliyi bazasında təkmilləşdikcə təkmilləşəcəkdir.

Əli Vəliyevin bədii dilində işlədilən fonetik təkrarlar, bu əsnənin sadəcə anoloji davamı deyil, həm də yazıçının öz üslubuna uyğun olaraq təkmilləşdirdiyi və yeniləşdirdiyi nümunələrdəndir. Əli Vəliyevin bədii dilində mətn üzrə fonetik təkrarların üslubi və semantik vəhdətinə həm nəzmlə, həm də nəsrə ifadə olunan nümunələrdə rast gəlmək olur. Nəzm nümunələri bir qayda olaraq, poetik yaradıcılıq məhsuludur. Nəsr nümunələri isə sadəcə təsviri mətndən ibarət olmayıb, fonetik təkrarların vasitəsi ilə poetikləşmiş ifadə vasitəsi kimi işlənir.

Bu cəhətdən Əli Vəliyevin bədii nəsrində işlədilən fonetik təkrarları nümunə göstərmək olar. Əli Vəliyevin bədii dilində fonetik vahidlərin ardıcılığı ilə poetik vasitələr formalaşdırılaraq ecazkar bədii lövhələr qurulur. Yazıçının əsərlərinin dilində belə poetik vasitələr çoxdur. Burada həm saitlərin, həm də samitlərin ardıcılıqla təkrarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Sait və samitlərin ardıcılığı mətndə həm emosiyaları canlandırır, həm də güclü poetizm yaradır. Mətndə poetiklik təkrar olunan, ardıcıl işlənən səslərin paralel komponentlər tərkibində iştirak etməsi ilə baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz paralel komponentlərin özləri də fonetik vahidlərin mətndə ardıcılıqla işlənərək təkrarların formalaşdırılması bazasına söykənir.

Əli Vəliyevin nəsr dilində fonetik vahidlərin təkrar olunması ilə təhkiyə dili poetik nəsr dilinə çevrilir. Bu işə yazıçı dilinin qədim türk poetik dilinin ənənələrini yeni üslubda davam etdirməsi deməkdir. Daha dəqiq desək, Əli Vəliyevin nəsr dilində qədim türk poetik ənənələri qorunur, yaşadılır və onlar yeni obrazlaşdırıcılıq əlamətləri ilə canlandırılır. Bu xüsusiyyəti yazıçının əsərlərindən gətirilmiş nəsr nümunəsində aydın görmək olar:

Səbəbi də bu idi ki, əri demişdi:

– Ağ paltar *ağ gün* deməkdir, ağ gün adamı ağardar, *qara gün* qaraldar. [7, s. 44]

Cümlənin poetik mərkəzində “ağ gün” və “qara gün” ifadələri durur. Bu ifadələrin hesabına nəsr nümunəsi kimi verilən cümlə aşağıdakı şəkildə poeziya nümunəsinə çevrilir:

Ağ paltar
Ağ gün
deməkdir.
Ağ gün
Adamı
Ağardar.
Qara gün
Adamı
Qaraldar.

Nəzmlə ifadə edilmiş nümunədə a saitinin söz başında işlənilib ritm və ahəng yaratması eynilə qədim mənbələrdəki poeziya nümunələrini xatırladır. Nəsr dilini ritmik poeziya dilinə çevirən belə bir ənənənin qorunması və müasir yazı dilində ifadə olunması yazılı və şifahi nitq ənənələrinin qovuşdurulması istiqamətində önəmlidir.

Qədimliklə müasirlik arasında ənənəçiliyin qovuşdurulması və onların müasirləşdirilməsi ana dilimizin zənginliyinin real bir təzahür formasıdır. Odur ki, bu ənənənin qorunduğu poetik nəsr dilimizin tədqiqi nitq və təfəkkürü, eləcə də etnik mədəniyyətimizin inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir addımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Cəfərov N. Qədim Türk ədəbiyyatı. Bakı: Caşloğlu, 2006, 200 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşr., 1962.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxan-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Словарь иностранных слов [Текст] : словарь. М.: Рус. яз., 1989, 620 с.
7. Vəliyev Ə. Əsərləri. V c., Bakı: Azərbaycanş, 1970, 536 s.
8. Yusifov M. Füzulinin söz dünyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 495 s.

Резюме

ФОНЕТИЧЕСКОЕ ПОВТОРЕНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ

Хашимов Н.В.

Ключевые слова: фонетика, повтор, текст, мелодичность, ритм.

Фонетический повтор играет важную роль с точки зрения создания в литературных текстах ритма, последовательности, эмоции и мелодичности. Фонетический повтор является способом создания первых рифм в начальных словах древних тюркских текстов. Признаки рифмы в начале слова продолжают оставлять свой след до современного периода. В современный период, благодаря фонетическим единицам повтора в начале слова, создается мелодичность и вокализм. Образцы прозы также могут переходить в стихотворный текст, благодаря способу фонетического повтора.

С использованием метода описания, в статье рассмотрены сравнения образцов поэтической прозы А.Велиева. Для исследования фонетического повтора и ритмичности, были привлечены образцы античной литературы параллельно с современными.

SUMMARY
PHONETIC REPETITION AND LITERARY TEXT

Hashimov N. V.

Key words: *Phonetics, repetition, texts, consequence, rhythm.*

Phonetic repetition is very important in terms of achieving rhythm, consequence, emotion and melody in literary texts. Phonetic repetitions were means for initial rhymes by being used in the opening words of ancient Turkic texts. The rhyme peculiarities that were in the beginning of words have kept their traits up to the modern period. The repetition of phonetic units in the beginning of words are used for melody and harmony in the modern period. The phonetic repetition in the beginning of words can convert prose samples into poetic texts as well.

Descriptive methods have been used in the article, comparatives have been made by showing samples from poetic prose style of Ali Veliyev, and parallel researches have been conducted in line with phonetic repetitions and rhythm on the base of ancient literature and modern period literature samples.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 19.10.2016
Son variant

UOT 802.0-5

SYNTAX AND SEMANTICS OF ENGLISH VERBALS

KHALILOVA SEADET İKHTIYAR

*Sumqait State University, teacher**e-mail:seadet.kh@ gmail.com*

Keywords: *part of speech, finite, non-finite, the infinitive, the participle, the gerund, the verbal-noun*

Verbal's are the forms of the verb intermediary in many of their lexico-grammatical features between the verb and the non-processual parts of speech. The mixed features of these forms are revealed in the principal spheres of the part-of-speech characterisation: in their meaning, structural marking, combinability, and syntactic functions. The processual meaning is exposed by them in a substantive or adjectival-adverbial interpretation: they render processes as peculiar kinds of substances and properties. They are formed by special morphemic elements which do not express either grammatical time or mood (the most specific finite verb categories). They can be combined with verbs like non-processual lexemes (performing non-verbal functions in the sentence), and they can be combined with non-processual lexemes like verbs (performing verbal functions in the sentence). This is the very problem of the verbal's in English grammar.

The non-finite forms or the verbal's, unlike the finite forms of the verbs do not express person, number or mood. Therefore, they cannot be used as the predicate of a sentence. Like the finite forms of the verbs the verbal's have tense and voice distinctions, but their tense distinctions differ from those of the finite verb.

There are three verbals in English: the participle, the gerund, and the infinitive. In Azerbaijani there are also three non-finite forms of the verb, but they do not fully coincide with those in the English language.

In English the verbals have the following characteristic traits:

a) They have a double nature: nominal and verbal. The participle combines the characteristics of a verb with those of an adjective; the gerund and the infinitive combine the characteristics of a verb with those of a noun.

b) The tense distinctions of the verbals are not absolute like those of the finite verbs, but relative. The form of a verbal does not show whether the action it denotes refers to the present, past or future. It shows only whether the action expressed by the verbal is simultaneous with the action expressed by the finite verb or prior to it.[1,182]

In the sentence a verbal may occur:

a) singling (without accompanying words)

Eg. She went away smiling. – O, gülümsəyərək çıxıb getdi. [4,139]

b) in phrase (with one or several accompanying words – an object or an adverbial modifier to the verbal). The phrases form syntactic units serving as one part of the sentence. A phrase should not be confused with a predicative construction. Between the elements of a phrase there is no predicate relation as it does not include a noun or pronoun expressed by a verbal.

Eg. Not to disquiet his sister, he had said nothing to her of the matter.

Bacısını həyəcanlandırmamaq üçün bu barədə ona heç nə demədi. [4,159]

c) in predicative constructions.

Eg. I heard them having a party in the flat above last night.

– Keçən gecə mən onların yuxarıdakı mənzildə şənlik keçirdiklərini eşitdim. [4,182]

All the verbals can form predicative constructions. They consist of two elements: a nominal

(noun or pronoun) and a verbal (participle, gerund or infinitive). The verbal element stands in predicate relation to the nominal element. That is to say it stands in the subject and the predicate of the sentence. In most cases predicative constructions form syntactic units, serving as one part of the sentence.

Eg. They were talking again, his grandfather calmly smoking.

– Onlar yenidən söhbət etdilər, onun babası sakitcə siqaret çəkirdi. [4,43]

The Infinitive. The infinitive representing an action in its most general form is often treated as an initial form of the verb, but from the point of view of some linguists the infinitive developed from the "Verbal noun," which in course of time became verbalized, retaining at the same time some of its nominal properties. Thus in Modern English the infinitive, like the participle and the gerund, has a double nature, nominal and verbal. [2,128]

1. The nominal character of the infinitive is manifested in its syntactic functions. The infinitive can be used:

a) as the subject of a sentence.

Eg. It takes five seconds **to say** I love you but it takes a lifetime **to show** it. [4,20]

b) as a predicative.

Eg. The reason that I am phoning you is to invite you to the party. [4,20]

c) as an object.

Eg. She felt it her duty **to tell** the police.

2. The verbal characteristics of the infinitive are as follows:

a) the infinitive of transitive verbs can take a direct object.

Eg. He... began to feel some curiosity... (Eliot) [1,186]

b) the infinitive can be modified by an adverb.

Eg. I cannot write so quickly. [4,21]

c) the infinitive has tense and aspect distinctions; the infinitive of transitive verbs has also voice distinctions.

In Modern English the infinitive has the following forms:

	Active	Passive
Indefinite	to write	To be written
Continuous	To be writing	To be being written
Perfect	To have written	To have been written
Perfect Continuous	To have been writing	To have been being written

The infinitive of transitive verbs has special forms for the Active and the Passive Voice:

Eg. Love can neither be bought nor sold. [4,21]

Məhəbbət nə alına nə satıla bilər.

In sentences with the construction there is the infinitive of some verbs can be active or passive without any change in the meaning:

Eg. There's no time to lose. (Dreiser)

There is no time to be lost. (Eliot)

There is nothing to fear (to be feared). [1,184]

The use of the infinitive without the particle to (the bare infinitive). In Modern English the infinitive is chiefly used with the particle "to". In Old English "to" was a preposition used with the infinitive in the dative case to indicate purpose ("to writenne" meant "in order to write"). Later on "to" was re-interpreted as the formal sign of the infinitive and came to be used not only to denote purpose but in other cases as well. Still there are cases when the so-called bare infinitive (the infinitive without the particle "to") is used. [1,185]. They are as follows:

1. After auxiliary verbs.

Eg. I don't understand why you should be angry with him.

- Mən başa düşürəm ki, sən nə üçün ona acıqlanmalısan.
- 2. After modal verbs except the verb ought.
Eg. Seeing him unconscious, I could not but cry.
– Mən onu huşsuz vəziyyətdə görəkən qışqırmaya bilmədim.
- 3. After verbs denoting sense perception, such as to hear, to see, to feel etc. Eg. I had never heard Strickland speak so much at one time.
– Mən heç vaxt Strickləndin birdəfəyə bu qədər danışdığını eşitməmişdim.
Eg. I felt my cheeks grow red with sudden anger.
– Mən qəfil qəzəbdən yanaqlarının alışıb – yandığını hiss etdim.
The verb to be after the verb” to feel” is used with the particle to:
Eg. I felt this to be very true. (Dickens)
Mən hiss etdim ki, bu tamamilə doğrudur.

General Characteristics of Participles. The participle is a non-finite form of the verb which has a verbal and an adjectival or an adverbial character.

There are two participles in English — Participle I and Participle II, traditionally called the Present Participle and the Past Participle.

These traditional terms are open to objection on the ground that Participle I does not necessarily refer to the present, just as Participle II need not refer to the past. The difference between them is not a difference in tense, but chiefly a difference in voice.

The participle has a verbal and an adjectival or adverbial character. Its adjectival or adverbial character is manifested in its syntactic functions, those of attribute or adverbial modifier. Some participles have lost their verbality altogether and have become adjectives: interesting, charming, alarming, etc., complicated, distinguished, furnished, etc.

E.g. an interesting book, a charming girl, the alarming news; a complicated problem, a distinguished writer, a furnished apartment.

Eg. She doesn't know the boys waiting for the boss.
O, müdiri gözləyən oğlanları tanımır.

The verbal characteristics of the participle are as follows:

1. Participle I of a transitive verb can take a direct object.
Eg. Taking my umbrella, I went for a walk. – Mən çətirimi götürərək gəzməyə getdim.
2. Participle I and Participle II can be modified by an adverb.
Eg. Leaving the room she turned off the light. – Otaqdan çıxarkən o, işıqları söndürdü. [4,32]
Burned in the oven, the rolls were inedible. – Bulkalar sobada yandıği üçün yeməli deyildi.
3. Participle I has tense distinctions; Participle I of transitive verbs has also voice distinctions.

In Modern English Participle I has the following forms:

	Active	Passive
Indefinite	Writing	being written
Perfect	having written	having been written

The Gerund. The gerund developed from the verbal noun, which in course of time became verbalized preserving at the same time its nominal character. The gerund is formed by adding the suffix -ing to the stem of the verb, and coincides in form with Participle I. [3,189]

The nominal characteristics of the gerund are as follows:

1. The gerund can perform the function of subject, object and predicative.
Eg. Drinking coffee is one of my addictions (Subject) – Qəhvə içmək mənim aludə olduğum vərdişlərdən biridir. [5,128]
Tim really enjoys spending holidays with his family (object)
Tim tətili ailəsi ilə birlikdə keçirməkdən zövq alır.
The duty of all progressive mankind is fighting for peace. (predicative)

Bütün mütərəqqi bəşəriyyətin vəzifəsi sülh uğrunda mübarizə aparmaqdır.

The gerund has tense distinctions; the gerund of transitive verbs has also voice distinctions.

The forms of the gerund in Modern English are as follows:

	Active	Passive
Indefinite	writing	being written
Perfect	having written	having been written

There is no gerund in the Azerbaijani language and the English gerund is rendered in Azerbaijani in different ways:

(a) by a noun.

Eg. Dancing had not begun yet... (Mansfield) .- Rəqslər hələ başlamayıb.

b) by an infinitive.

Eg. She had tea with Cipriano before leaving. (Lawrence)

Getməmişdən əvvəl o, Kipriano ilə çay içdi.

c) by “feli bağlama”.

Eg. And without waiting for her answer he turned and left us. (Du Maurier)

Onun cavabını gözləmədən o döndü və bizi tərək etdi. [5,31]

In Azerbaijani such sentences are usually expressed by “feli bağlama”

Eg. After having been informed of the conference in my lady's room he immediately decided on waiting to hear the news from Frizinghall. (Collins)

Miledinin otağındakı yığıncaq haqqında xəbər verildəndən sonra o, Frizingholdan xəbərləri öyrənmək üçün dərhal gözləmək qərarına gəldi.

The tense distinctions of the gerund.

The gerund and verbal noun.

The gerund should not be confused with the verbal noun, which has the same suffix -ing. The main points of difference between the gerund and the verbal noun are as follows:

1.	Like all the verbals the gerund has a double character— nominal and verbal.	The verbal noun has only a nominal character.
2.	The gerund is not used with an article.	The verbal noun may be used with an article. The making of a new humanity cannot be the privilege of a handful of bureaucrats. (Fox) I want you to give my hair a good brushing. (Hardy)
3.	The gerund has no plural form.	The verbal noun may be used in the plural. Our likings are regulated by our circumstances. (Ch. Bronte)
4.	The gerund of a transitive verb takes a direct object. He received more and more letters, so many that he had given up reading them. (Priestley)	A verbal noun cannot take a direct object; it takes a prepositional object with the preposition of. Meanwhile Gwendolen was rallying her nerves to the reading of the paper. (Eliot)
5.	The gerund may be modified by an adverb. Drinking, even temperately, was a sin. (Dreiser)	The verbal noun may be modified by an adjective. He (Tom) took a good scolding about clodding Sid.(Twain)

In the present article we attempted to investigate the verbals, such part of speech formed from a verb that does not function as a verb.

A verbal is a part of speech formed from a verb that does not function as a verb. Verbals are sometimes referred to as non-finite verbs, meaning they do not, as finite verbs do, agree in person, number, and tense with a subject. Verbals do not take a subject; however, they can take a direct object or indirect object, and can be modified like verbs. There are three types of verbals: gerund, participle, and infinitive.

LITERATURE

1. Musayev O.İ. A Practical grammar of contemporary English. Bakı: Qismət, 2009, 538p.
2. Kaushanskaya V.L. A grammar of the English Language. Leningrad: 1973, 318p.
3. Jafarova L.M., Mammadova N. English grammar and translation. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 320p.
4. Nuriyeva S.T. Exercises on English verbals. Bakı: Təhsil, 2016, 271p.
5. Nuriyeva S.T. Gerund, Bakı: Təhsil, 2011, 271p.

XÜLASƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN ŞƏXSİZ FORMALARININ SINTAKSİSİ VƏ SEMANTİKASI

Xəlilova S.İ.

Açar sözlər: Nitq hissəsi, şəxsi feil, şəxssiz feil, məsdər, feili sifət, cerund, feili isim

Məqalədə ingilis dilinin qrammatikasında mövcud olan feilin şəxssiz formalarından (The verbals) bəhs edilir. İngilis dilində feilin şəxssiz formalarının müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında tam qarşılığı yoxdur. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində cerund adlanan şəxssiz feil forması, ingilis dilində isə feili bağlama adlanan şəxssiz feil forması mövcud deyil. Məqalədə İngilis dilində feilin hər üç şəxssiz formasının semantikasi və sintaksisindən bəhs edilir. Məsdər (The infinitive), feili sifət (The participle), cerund (The Cerund) haqqında geniş məlumat verilir.

РЕЗЮМЕ

СИНТАКСИС И СЕМАНТИКА БЕЗЛИЧНЫХ ГЛАГОЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Халилова С.И.

Ключевые слова: части речи, личный глагол, безличный глагол, неопределенный глагол, причастие, герундий, деепричастие

В статье говорится о безличной форме глагола в грамматике английского языка. Указывается на то что, в грамматике азербайджанского языка нет формы глагола полностью совпадающего с безличной формой глагола английского языка. В отличие от английского языка в азербайджанском языке нет безличной формы глагола называемой герундий, а в английском языке нет безличной формы глагола называемой деепричастием. В статье раскрывается семантическое и синтаксическое значение всех трех форм безличных глаголов. Дается информация об инфинитиве (The Infinitive), причастии (The Participle), герундии (The Gerund).

Daxil olma tarixi: İlk variant 10.10.2016
Son variant

UOT 81'367.2

ŞİFAHİ NİTQ VƏ İNTONASIYA**EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllimi**e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru**Açar sözlər: ünsiyyət, şifahi nitq, intonasiya, fasilə, avazlanma*

Hər bir şəxs duyduğu, hiss etdiyi haqqında fikirləşmək, düşündüyünü başqasına çatdırmaq və ya fikir mübadiləsi etmək istəyir və bunun üçün şübhəsiz, müəyyən vasitədən istifadə etməli olur; bu ünsiyyət vasitəsi adlanır. İnsanların dünyagörüşü, həyat tərzi həmişə müxtəlif və rəngarəng olmuşdur. Cəmiyyət tarixində ünsiyyət üçün, qarşılıqlı anlaşma üçün bir çox vasitələrə müraciət edilmişdir. Buna görə də dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil, lakin başlıcasıdır. Məlumdur ki, «bəşər mədəniyyətinin hər bir məhsulu kimi dil də tarixi təhlil predmetidir» [175, 25]. «Mədəniyyətin elə sahəsi yoxdur ki, orada inkişaf şəraiti dildəki qədər dəqiq müəyyənliyə malik olsun və elə mədəni-tarixi elm yoxdur ki, onun metodu dilçilik metodu kimi kamillik dərəcəsinə çatmış olsun» [178, 25]

Dil və mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə, dialektik vəhdət, qarşılıqlı təsir və münasibət vardır. Dil xalqın milli mədəniyyətinin birbaşa ifadəçisidir.

Bugünkü Azərbaycan mədəniyyəti ümumbəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. O, dünya mədəniyyətinin tərəqqisində müəyyən rol oynayır və öz növbəsində, bəşəri mədəniyyətdən bəhrələnir, ondan qidalanır. Dil və nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Dilin hazır modellərindən məqsəduyğun şəkildə istifadə danışanın və ya yazanın dünyagörüşündən, onun bilik dərəcəsi, dilə şüurlu münasibətindən, xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəlməsindən, ictimai fəallığın artmasından asılıdır. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnən hər bir kəs ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda daha fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini düzgün danışmaq və yazmaq ifadə etmək, kamillik nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir.

Şifahi nitq hər şeydən əvvəl canlı, ifadəli söz deməkdir. İnsanın fikir və hisslərini ifadə etməkdə yazılı nitqdən fərqli olaraq, şifahi nitq daha artıq imkanlara malikdir. İnsan şifahi nitqdə demək olar ki, həmişə intonasiyadan (səs tonunun ucaldılıb-alçaldılmasından), mimikadan (daxili həyəcanı ifadə etmək üçün üz əzələlərinin hərəkət etdirilməsindən), jestikulyasiyadan (danışarkən əl-qolu hərəkət etdirmək və ya başı tərpətməkdən) istifadə edir. Şifahi nitqin ikinci xüsusiyyəti – müəyyən məsələ haqqında hazırlaşmadan danışa bilmək, nitq söyləmək qabiliyyətinə yiyələnəkdir. Şifahi nitqin üçüncü xüsusiyyəti natiqin bilavasitə dinləyicilərlə ünsiyyətdə olmasıdır. Şifahi nitq yazılı nitqə nisbətən sərbəstdir, çünki onun sözdən istifadə spesifikasiyası, vurğusu və intonasiyası var. Əlbəttə, sərbəstlik çox vaxt danışanın ədəbi dilin orfoepik normalarından tamamilə uzaqlaşması kimi başa düşülür. «Unutmamalıyıq ki, sərbəstlik, özbaşınalıq nitqdə fonetik, leksik, qrammatik və üslubi hərc-mərclik yaradır. Şübhəsiz, dilin orfoepik normalarına özbaşına, sərbəst münasibət nəzarətsizlikdən, ana dilin incəliklərini duymamaqdan, məhəlləçilikdən, çoxdan işləklidən çıxmış sözləri kor-koranə işlətməkdən irəli gəlir» [7, 4].

Şifahi nitq danışmaq orqanlarının hərəkəti ilə tələffüz edilir və eşitmə vasitəsilə qəbul edilir. Şifahi nitqi yaradan tələffüz fəaliyyəti danışanın emosional və iradi impulslarını əks etdirən fiziki məfhumlarla sıx bağlıdır.

Təbiidir ki, gözəl nitq, rəvan danışmaq auditoriya üçün maraqlı mövzunun seçilməsindən, nitqdə işlədilən sözlərin ahəngdarlığından, nitq söyləyənin şəxsiyyətindən, hətta zahiri görünüşündən və s. asılıdır. Gözəl nitq qabiliyyətinə, nitq mədəniyyətinə malik olmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına, geniş dünyagörüşünə, yaradıcılıq axtarışına, istedadına, ciddi səyə malik olmaq lazımdır. Gözəl nitq dinləyicinin qəlbini fəth edir, onu düşündürür, nəticə çıxarmağa vadar edir.

Dinləyicilərə münasibətə görə nitq söyləyənin qarşısında 3 vəzifə qoyulur: a) dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək; b) diqqəti nitqdə irəli sürülən məsələlərə cəlb etmək – dinləyiciyə psixoloji təsir göstərmək üçün zəmin yaratmaq; c) dinləyicini həyəcanlandırmaq, onu düşünməyə sövq etmək.

Nitqin növlərindən istifadə etmək də dinləyicilərin səviyyəsindən asılıdır. Gözəl danışiq, necə deyərlər, məqamına düşməlidir. Natiq dinləyicilərin hətta yaşını, vəzifəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini, vaxtının çoxluğunu, yaxud azlığını da nəzərə almalıdır. Dinləyicilər «müharibə və ya dinc quruculuq dövründə yaşayırlar?» sualı da natiq üçün maraqlı olmalıdır.

Nitqin uğurlu alınması üçün ikinci əsas şərt dinləyicidir. Çünki natiqin sənətini, məharətini düzgün qiymətləndirən məhz dinləyici auditoriyasıdır. Nitqin müvəffəqiyyətini təmin edən başlıca amillərdən biri də natiqlik priyomlarıdır. Bütün bunlar kompleks təşkil edəndə dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır və «estetik qida» verir. İnsan eşitdiyi sözün natiqinə baxıb həmmən sözü qəbul edir.

Tələffüz prosesi hər şeydən əvvəl tənəffüslə bağlıdır. Ağciyərlərdən çıxan hava nitq səslənməsini əmələ gətirən materialdır. Eyni zamanda, tənəffüs subyektin ümumi gərginlik tonusunu və emosional halını əks etdirir. Bu və ya digərinin hər hansı dəyişikliyi tənəffüs prosesində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Tənəffüs variasiyaları nitq axınının üzvlənməsində və onun səslənməsi gücündə əks olunur.

Səsin tembr rəngi müəyyən ölçüdə döş qəfəsi və ağız boşluğu əzələlərinin gərginliyindən asılıdır. Hər hansı bir məqam üçün əzələlərin konfigurasiyası daha az nəzərə çarpan əlçatmaz faktorların birbaşa müşahidəsindən poza və jestlərdən asılıdır.

Tembr dəyişikliyinə görə görünən rol üz mimikasına aiddir.

Bütün bu fizioloji məqamlar – bədənin və onun ayrı-ayrı hissələrinin vəziyyəti, jestikulyasiya, mimika və s. bütün bunlar subyektin qeyri-iradi daxili halını əks etdirir.

Nitqin səslənməsi danışanın psixikası ilə əlaqədardır. Nitq axınının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri - temp, güc, gərginlik, intervalların ölçüsü, bütün bu faktorların variasiyaları, fonetik qəbuletmələrin müxtəlifliyi dinləyici tərəfindən daxili vəziyyətin ifadə vasitəsi kimi qiymətləndirilir.

Nitq səslənməsinin xarakterinə, nitqin fonetik üslubuna görə biz danışanın temperamenti, onun xarakteri, dünya görüşü, ovqatı və ən sonda onun səmimiyyəti haqqında hökm veririk. Gümrahlıq və halsızlıq, enerji və yorğunluq, qətiyyətlilik və ya təlaş, maraq və ya biganəlik - şifahi nitqi müşayiət edən bütün bu psixi məqamlar sanki onun məzmununu müşayiət edir, nitq axınında həqiqi əksini tapır. Danışıq dilində bu inikas birbaşa, qeyri-sərbəst olur, danışanın idrakı ilə idarə olunmur. Publisistik nitqdə intonasiya ilə düşünülərək və öncədən məqsədli təsir göstərmək istəyən hər bir kəs sistemli müşahidələr yolu ilə nitq səslənməsinin ayrı-ayrı faktorlarının ifadəli mənasını dərk etməli, bilərəkdən öz nitqinin səslənməsi ilə müəyyən emosional və iradi reaksiya yaratmağı bilməlidir. Nitqin səslənməsi, intonasiya sözün ən geniş mənasında fikir məlumatının neytral, laqeyd, tam texniki silahı deyil.

Biz kitab oxuyarkən onun çap olunduğu şrifti ifadəli vasitə kimi qəbul etmirik. (yağlı şrifti, kursivi və s. nəzərə almadan). Amma şifahi nitq yazılı nitqdən elə ona görə fərqlənir ki, onda spesifik ifadəli faktor var, mütəşəkkil səsli materiya, bu da ki, yazılı nitqdə yoxdur. Şifahi nitq yazılıdan səsli olması və bununla da danışanın canlı konkret şəxsiyyətinə səslənmə ilə qəbul olunur. Əgər dinləyici gözləyişi aldanmışsa və intonasiya bu psixi dinamikanı əks etdirmirsə, təmiz mənaya, abstrakt məzmunu emosional - konkret aydınlıq gətirmirsə, nitq təsirsiz qalır. "Həm elmi, həm üslubi, həm də metodik baxımdan yaxşı yazılmış mühazirə dinləyicilər tərəfindən oxunuşundan asılı olmayaraq elmi kitab və ya məqalə kimi qəbul olunacaq" – fikri çox səhv bir fikirdir. Yalnız istisna hallarda - qabaqcadan maraqlanmış və yüksək ixtisaslı mütəxəssis auditoriyası tələffüz zamanı arxa plana geri çəkilir. Hətta bu anda da yaxşı oxunmuş mühazirə biganə bir səsle oxunan mühazirədən daha çox təsirli olacaq. Buna görə də mühazirəçi nitqində biganəlik, laqeydlik olmamalıdır.

Şifahi nitqdə fərdi rəng tələbatı dil ünsiyyəti vasitəsinin ümumi xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək intonasiya və onun səciyyəvi əlamətləri haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. İntonasiya ünsiyyət silahı kimi dilin tərəflərindən biridir. O, ünsiyyətin xüsusiyyətləri ilə, gerçəkliyin və ya mətnin konteksti ilə müəyyən edilir və leksik tərkiblə qrammatik cümlə quruluşunun vəhdətində üzə çıxır.

2. İntonasiya konkret ünsiyyət şəraitində cümlə bitənədək ifadə olunan fikri yaradır.

3. İntonasiya ünsiyyət prosesində insanların emosional-iradi münasibətlərini ifadə edir, söyləmə ünsiyyət şəraitinə uyğun zəruri müəyyənliyi verir.

4. İntonasiya cümlə növlərini və kommunikativ tipləri fərqləndirir.

5. İntonasiya üslubi əhəmiyyətə malikdir.

6. İntonasiya müvafiq dildə düzgün ədəbi tələffüz əlamətlərindən biri kimi xidmət edir.

7. İntonasiya müəyyən akustik əlamətlərə malikdir: zaman daxilində əsas tonun dəyişən tezliyi və intensivlik, eləcə də frazanın tələffüzü zamanında ümumi səs enerjisi.

8. İntonasiya hər hansı bir nəqletmə, sadalama, adlandırma, sual və ona cavab növü kimi, müxtəlif əmr və nida növləri kimi qəbul edilir. Nitq intonasiyasını qəbul edərkən biz nitqin frazaya, frazanın sintaqm adlanan mənalı parçalara üzvlənməsini (fasilə və vurğunun köməyi ilə) eşidirik. Biz səsin ucılması və alçalması (əsas tonun ucalığı), səs ucalığının güclənməsi və zəifləməsi, nəzakətlilik, xahiş, əmr və sairənin tembral rəngini eşidirik. Biz eləcə də nitqin sürətlənməsi və ya ləngiməsini, başqa sözlə, tempini qəbul edirik.

9. İntonasiya necə ifadə olunur və qəbul edilsə, dilin bu tərəfindən istifadə də bir o qədər fizioloji və psixoloji qanunauyğunluqlara malikdir.

Qeyd olunanlar bunu göstərir ki, intonasiya mədəniyyəti yalnız dil xarakteri deyil, eləcə də psixoloji və kommunikativ xarakter daşıyır.

İntonasiya mədəniyyəti frazanın düzgün tələffüz üzvlənməsi və cümlənin müvafiq kommunikativ tiplərinin: nəqli, sual, əmr, nida cümlələrinin düzgün ifadəsini (onların modallıq növləri və ekspressiv çalarları nəzərə alınmaqla) nəzərdə tutur.

Frazanın vurğulu üzvlənməsi onun mənalı hissələrə parçalanmasıdır, yəni düzgün yerində və düzgün vurğu ilə qurulmuş sintaqmlardır.

Mətnlərin frazalara vurğulu üzvlənməsi onun mənalı məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Hər hansı mətn abzaslara onlardakı mənaya görə bölünür. Bu abzasın frazalara bölünməsi və onun leksik tərkibi, sintaktik quruluşu və mənalı məzmununa, eləcə də abzasın (oxucu tərəfindən dərk olunan) mənalı məzmununa görə müəyyən edilir. Məsələn, *Oxu, qardaşın kimi tənbel olma. - Oxu qardaşın kimi, tənbel olma.*

Mətnin frazalara, frazaların sintaqmlara düzgün yerlərdə düzgün vurğuların qoyulması ilə bölünməsi nəticəsində verilmiş abzasda və onu təşkil edən frazalarda ifadə olunan məna kifayət qədər tamamlanmaya doğru aparılmış olur.

Lakin bununla da parçanın intonasiyası üzərində iş bitmir: hələ cümlənin kommunikativ tiplərini intonasiya cəhətdən ifadə etmək lazım gəlir. Bu cümlələr yalnız leksik, sintaktik deyil, həm də intonasiya cəhətdən də xarakterizə olunur. Bu cümlə tiplərində intonasiya fərqləri zaman daxilində dəyişən və təyin olunan səsin keyfiyyət strukturu - hərəkəti, ucalığı və vurğusu kimi qəbul edilir. Biz bu səs strukturlarına reaksiya veririk, yəni suala cavab verir, nəql olunanla razılaşıq və ya razılaşırmıq, tələbləri yerinə yetiririk.

Nitq intonasiyası mürəkkəb olduğu qədər də dil vasitəsi kimi insanların ünsiyyəti üçün mahiyyətlidir. Əlbəttə ki, intonasiya sintaksislə sıx bağlıdır, belə ki, cümlələr sintaktik funksiya yerinə yetirir. Təbii ki, intonasiya danışan şəxsin hiss və həyəcanlarının ötürülməsi üçün dil vasitəsi rolunu oynayır, amma nitq intonasiyasının mahiyyəti bununla da tam açıqlanmır. İntonasiya tələffüzü ciddi dil qaydalarına tabe olan səslənən struktur sistemi kimi mövcuddur. Biz ana dilimizin səslərinin və səs birləşmələrinin düzgün tələffüzünü necə öyrəniriksə, ədəbi tələffüzün də vahidliyinə istiqamətlənən qaydaları eləcə öyrənməliyik. İntonasiya üslubi əhəmiyyətə də malikdir. Məsələn, hamıya bəllidir ki, məişət nitqi, natiq nitqi və akademik nitq bir-birindən həm də intonasiyaya görə fərqlənir.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, intonasiya insanların ünsiyyətində dil vasitəsi ilə necə böyük rol oynayır. İntonasiyadan kənar nə məişət, nə elmi, nə də bədii sözlər var. Tamaşa nəşr olunmuş

pyesdən onunla fərqlənir ki, aktyorlar nitq intonasiyasının zəngin rəngləri ilə tamaşaçıya obrazın və ictimai münasibətlərin bütün mürəkkəbliklərini çatdırır

Səslərin, sözlərin və frazaların tələffüzü yalnız orfoepik cəhətdən düzgün olmalı deyil, o, həm də yaxşı diksiya ilə seçilməlidir. Diksiyanı orfoepiya ilə qarışdırmaq olmaz. Orfoepik tələffüz düzgün olmalıdır, yəni müvafiq dilin fonetik qaydalarına riayət etməlidir. Diksiya baxımından tələffüz səlis və aydın olmalıdır, yəni nitqin dinləyici tərəfindən asan və düzgün anlaşılmasını təmin etməlidir. Eyni zamanda, diksiya nöqtəyi nəzərindən tələffüz orta ucalıqda kifayət qədər enerjili olmalıdır. Xüsusilə, söz və frazalar tam və aydın tələffüz olunmalıdır.

Şifahi nitqdə intonasiyanın çox mühüm, bəlkə də birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Odur ki, nitq intonasiyasının öyrənilməsində əsas məqsəd onun linqvistik təbiətini və funksiyasını şərh etməkdir. İntonasiyanın öyrənilməsi müasir dilçilikdə həm nəzəri, həm də əməli əhəmiyyətə kəsb edir. İntonasiya müəyyən ünsiyyət şəraitində cümlələrin məna və məzmununu konkretləşdirməkdə və onların kommunikativ növlərini təyin etməkdə mühüm rol oynayır. İntonasiya xüsusi üslubi vasitə kimi ümumi ədəbi tələffüz normalarının üzvi bir hissəsini təşkil edir və buna görə də müxtəlif üslubların şifahi növlərində geniş dairədə istifadə olunur. Bu cəhətdən daha çox şifahiliyi ilə xüsusiləşən səhnə dilində bu vasitələrdən çox geniş dairədə istifadə olunur: artist ifa etdiyi rolun tələbatından asılı olaraq, öz danışığını müxtəlif fonetik rənglərlə boyayır.

Ümumiyyətlə, üslubi fonetik vasitələr çoxdur və rəngarəngdir, bunların hərtərəfli tədqiqi isə təkcə üslubiyyatla deyil, dilçiliyin digər şöbələri, xüsusən təcrübi fontika ilə, ədəbiyyatşünaslıq ilə, poetika ilə, natiqlik və səhnə dili kimi çox vacib sahələrdə aparıcılıq ciddi tədqiqat işləri ilə üzvi surətdə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı: Maarif, 1972, 200 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Nurlan, 2007, 310 s.
4. Yusifov Y.N. Mühazirəçinin natiqlik mədəniyyəti haqqında. Bakı: 1961.
5. Артемов Б.А. Языковая культура речи. М.: Знание, 1963, 45 с.
6. Бернштейн С.И. Язык радио. М.: Наука, 1977, 47 с.
7. Светозаров Н.Д. К вопросу о функциях интонации. М.: 1979, 328 с.

РЕЗЮМЕ

УСТНАЯ РЕЧЬ И ИНТОНАЦИЯ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: общение, устная речь, интонация, перерыв, тембр.

В статье говорится об устной речи и основной её особенности, как интонация. Интонация в устной речи создает смысловое различие. Проанализированы роль и значение интонации в устной речи.

SUMMARY

ORAL SPEECH AND INTONATION

Eminli B.I.

Key words: oral speech, sounding, intonation, intercourse, pronunciation

The article deals with one of the features of oral speech – intonation. The role and place of intonation which create different meanings had been analysed in the article.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 11.10.2016
Son variant

UOT 398.91

AZƏRBAYCAN FOLKLORU ÖRNƏKLƏRİNDƏ DİALEKT VƏ ŞİVƏ SÖZLƏRİ
(bayatı və atalar sözləri əsasında)

BAYRAMOV ASLAN ƏHMƏDXAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: arxaik, şivə, dialekt, xarakter, bayatı, atalar sözü.

Müasir Azərbaycan dilinin əsası sayılan dialekt və şivələrdə elə sözlər işlənir ki, onlar həm də bir çox folklor örnəklərində mühafizə olunub qalmaqdadır. Hər dövrün, hər zamanın öz səsinə, öz tələbinə görə yaranmış folklor nümunələrində işlənən sözlər əsrlərdən-əslərə keçərək günümüzədək gəlib çıxmışdır. Uzun əsrlərin poetik məhsulu olan bu nümunələrdə, xüsusilə, bayatı və atalar sözlərində arxaik və şivə leksikasının işlənməsinə yetərincə nümunə vermək mümkündür. Ona görə də folklor nümunələrini toplayarkən regionun yerli şivə xüsusiyyətlərini “yaxşılaşdırmaq” müasir ədəbi dil səviyyəsində təqdim etmək olmaz. Çünki o zaman folklor nümunələrinin xəlqiliyi və milli koloriti itir. Prof. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, yerli- məhəlli dialekt örnəklərini yazıya alarkən o ərazinin şivə leksikasının tipik xüsusiyyətləri, seçmə əlamətləri götürülməlidir. Çox da ifrata varmaq olmaz, çünki geniş xalq kütləsi verilən nümunəni qavraya bilməz [5, 17].

Təqdim olunan məqalədə bayatı və atalar sözlərində işlənən, müasir Azərbaycan dili səviyyəsində arxaik, dialekt və şivə sözü hesab edilən leksik vahidlərə nəzər salsaq, həmin sözlərin geniş üslubi imkanlarının da olması maraq doğurur. Dil tariximizi əks etdirən söz və ifadələr dilimizin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından da qiymətli məxəzdir. Bunlara ayrılıqda nəzər yetirək.

1. Bayatılarda dialekt və şivə sözlərinin işlənməsi. Bədii təfəkkürümüzün ən qədim, çox yığcam və lakonik forması olan bayatılarımızın məzmununda nələr yoxdur: əməyə məhəbbət, sevgiyə sədaqət, qərblilik həsrəti, vətən eşqi, qaçqınlıq, köçkünlük və s. İnsanı qurub yaratmağa çağıran xana bayatıları, sayaçı sözləri, holavarlar, üzərlik bayatıları, ölümə qarşı etiraz bildirən ağular, zarafatla deyilən acıtmalar da, əsasən, bayatı formasındadırlar. Bayatılarda atalar sözləri, alqış və qarqışlar, frazeoloji birləşmələr, cinas sözləri, yer-yurd adları da qorunub saxlanılır.

Azərbaycanın bu və ya digər regionunda geniş yayılmış, folklorumuzun daha işlək janrı olan bayatı formasında nümunələrdə (bayatı, ağı, oxşamavə s.) köhnəlmiş və şivə sözləri çox işlənir. Daha doğrusu, köhnəlmiş sözlər və dialekt sözlər bayatı və atalar sözlərinin tərkibində daşlaşıb qalaraq oradan çıxıb bilmir, mühafizə olunur. Bir çox halda həmin sözlərin, həm də sözlərdə işlənən şəkildə regional xüsusiyyətləri də nəzərə çarpır. Məsələn:

*Dağlar nə dağlarsınız,
Qardan şəpə bağlarsınız,
Gül sizdə, çiçək sizdə,
Siz nədən ağlarsınız?*

Göstərilən bəndin birinci misrasındakı şəpə sözü Borçalı, Meğri və Ağbaba şivələrində qar çovğunu zamanı yığılan qar yığımına deyilir [1, 462] Məsələn: *Şəpə yolu basıf tamam.*

Başqa bir bayatıda Türkiyə türkcəsi üçün anlaşılıq, müasir Azərbaycan dili səviyyəsində şivə sayılan yazma sözü işlənir. Məsələn:

*Yazmanı alacağam.
Çiyinə salacağam.
O yazmanın üstünə,
Adımı yazacağam.*

Göstərilən bayatıda yazma sözü Naxçıvan və Ağbaba şivəsində baş yaylığı mənasında işlənir. Qars, İqdir, Çıldır bölgələrinin kəndlərində yaşayan qarapapaq və tərəkəmələrin də dilində həmin mənada işlənməkdədir [3, 161]. Məsələn: *Ay uşax, yazmanı gəti, başıma salım.*

Bayatının bir növü olan acıtmalarda çöl, tarla mənasında yaban sözü nəzərə çarpır.

*Yolçuya yaban dellər
Ökçəyə daban dellər,
Qız, xətrin qalması
Nişannın çoban dellər.*

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsində də bu sözlər paralel olaraq işlənir. Məsələn: Evinə yazıdan yabandan bir qonaq gəlsə... Yaban sözü müasir dilimizdə ancaq sifət kimi (yabanı bitki, yabanı) və s. işlənir. Bayatıda qeyd olunan ökçə də dialekt sözdür, daban mənsındadır [7, 674]

Müasir dilimizdə yazı sözü arxaikləşib. Bəzi dialektlərdə (Borçalı, Pəmbək) az da olsa, işlənir. Məsələn: *yazı pisliyi, yazı təzəyi* və s. Bir elat bayatısında yazı sözü də xatırlanır:

*Qarşıda yazıları,
Körpədi quzuları.
Allah alınma yazmış,
Bu qara yazıları.*

Ağbaba və ona söykək olan Şörəyel kəndlərində həm yemək, həm də yağından müalicə əhəmiyyətli olan bəzir yağı çəkilən zəyərek bitkisi əkilərdi. Zəyərekdən bəzir yağı çəkmək üçün bir çox kəndlərdə qoşqu vasitəsi ilə hərəkətə gətirilən bəzirxanalar olmuşdur. Hətta bəzi kolxozlar əməkğününə bəzir yağı da bölərdilər Bəzir yağı mədə-bağırsaq xəstəlikləri üçün ən yaxşı dərman vasitəsi sayılır. Ya qaşığıla səhər tezdən içilir, ya da balla qəbul edilir. Yarıq üçün də çox faydalıdır. Zəyərekdən çox sadə və kustar üsulla bəzir yağı çıxarardılar. Xalq arasında belə bir atalar sözü də işlənərdi. “*Zor zəyərekdən bəzir çıxarar*”

Bir Ağbaba bayatısında zəyərekdən bəzir yağının çıxarılması belə xatırlanmış və bəzir sözü işlənmişdir.

*Mancanax zəyrəy əzir,
Xiltınnan olur bəzir.
Ay vəfasız eloğlu,
Gözdərim səni gəzir.*

Arpagölün və Arpaçayın dərin yerlərində sazan balığının yemi kimi tanınan yağlı ot bitir. Bu ot o qədər sıx bitir ki, onu yarıb keçmək olmur. Hətta suyun axımını da azaldır. El arasında ona camax deyirdilər: *Arpaçayını gənə çamax basıf.* Bir bayatıda da camax otu belə xatırlanır:

*Su gələr çay uzununu,
Camax basar üzünü.
Bir aman vermirlər kin,
Görəm yarın üzünü.*

Diğər bir bayatıda qadın geyimi kimi qöçük sözü işlənir. Ağbaba kəndlərində 60- cı illərə qədər yaxasında şaquli vəziyyətdə düzülmiş bəzəkli düymələri və rəngli lentlərlə bəzəyi olan ətəksiz qadın geyimi geyilərdi. Bu qadın geyiminə göçük deyərdilər. Məsələn: *Həsyə arvat yaxşı qöçük tikir.* Bir bayatıda da qöçük geyim adı kimi xatırlanır:

*Al qöcüyün geysənə,
Ceyran tək yerisənə.
Yad eldən elçi gəlif,
Nişannıyam desənə*

Başqa bir bayatıda əlamət bildirən dəngəl sözü işlənir. Ağbaba və Pəmbək bölgələrinin kəndlərində gözü dəyməcəli adamlara dəngəl deyərdilər. Məsələn: *Sənəm arvadın gözü çox dəngəldi, bir uşağa nəzər yetirdimi, o sat uşax xəstəliyir.*

Dəngəl sözü bayatıda da işlənir:

*Addımı yekə atdım,
Atdım arzuma çatdım.
Dəngəlin gözü çıxsın,
Oda üzərrik atdım.*

Pəmbək bölgəsinin Holavar kəndində XX əsrin əvvəllərində yaşamış Aşıq Məhər də bir qoşmasında dialekt söz olaraq dəngəl leksik vahidini işlətmişdir. Məsələn:

*Aşıq Məhər deyər sözün peşinə,
Mətəl qaldım bu dünyanın işinə.
Kasıb bənzər Ələyəzin qışına,
Deyərlər dəngəldi gözü kasıbın [8. 201]*

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çox az işlənən anaxtar (açar) sözü də bayatıda işlənir. Məsələn:

*Qayalar dağda qaldı,
Kəklilər sarda qaldı.
Könül qapısı kilitdi,
Anaxtar yarda qaldı.*

Başkeçid, Borçalı Ağbabanın Quzükənd və Ellərkənd kəndlərində açar mənasında anaxtar sözü işlənirdi. Ağbaba şivəsi üçün xarakterik olan digər bir bayatıda yalnız Ağbaba və Qars vilayətinin kəndlərində ərzaq məhsulu kimi, ağ buğdadan hazırlanan bulqur sözü işlənir [2. 49; 7. 261]

*Bulqur qaynar qazanda,
Mənim yarım sazanda.
Əsgərə apardılar,
Danalar qaçıb təzəndə.*

Klassik ərzaq növü olan bulqurun hazırlanması belədir: hər bir ailə qış üçün 30-40 kq ağ buğdanı hədik kimi qazanda bişirir və sonra qurudurlar. Daha sonra dibəkdə şalqarla döyüb qabığını çıxarırlar. Ondan sonra istifadə olunan qədər kirkirədə çəkib təndirdə çəkməcə adlı yemək bişirirlər. Ora yağlı qoyun və ya qaz əti də əlavə edilir. Bulqur “bulqamaq” qaynamaq sözündəndir. Məsələn: *Zeynaf xala səhər ertədən duruf təndirdə bulqur qaynadır.*

Bayatıdakı təzmək sözü maldarçılığa aid şivə sözü olaraq qaçmaq mənasındadır. May ayında açıq havaya öyrənməyən dananı bağlamadan bayıra buraxsan, həvəsdən təzər, yəni sürətlə qaçar və çatlayıb ölə bilər. Ona görə də dananı bayıra öyrətmək üçün bir neçə gün bayırda bağlı saxlayar, sonra sərbəst açıb buraxdılar.

Bir Ağbaba bayatısının tərkibində dilimiz üçün köhnəlmiş söz hesab olunan köy sözü də nəzərə çarpır. Bu söz göy sözü ilə cinas qafiyə olaraq əks olunur. Məsələn:

*Əzizinəm, Göydağdan,
Əysik olmaz göy dağdan.
Elə bir ah çəkdim kin,
Enif gəldi köy dağdan*

Göstərilən bayatının axırıncı bəndində işlənən köy coğrafi termin olaraq kənd mənasında işlənmişdir. Türkiyə türkcəsində həmin mənada köy sözü işlənərkənddir [7,621]. Bir çox kənd adlarının ikinci tərəfində köy termini kökə bitişərək qalmaqdadır: Musaköy kəndi, Təpəköy kəndi, Dərəköy kəndi və s. Bir çox türk dillərində kənd şəhər mənasında işlənmişdir. Məsələn: Daşkənd, Yarkənd, Səmərqənd, Çimkənd və s.

Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab olunan və yuxu, rəya mənasını ifadə edən *dış//duş* sözünün də bayatıda izi qalmışdır.

*Mən aşıqəm, başda gör,
Xəyalda gör, duşda gör.
Dostun kim, düşmanın kim?
Hələ bir gəl, düş də gör*

Azərbaycan türkcəsindən başqa, digər türk dillərində *duş//diş//düş//toş* fonetik formalarında işlənərək yuxu mənasını bildirir [7, 196].

Ağbaba, Zaqatala və Borçalı şivələrində yuxu mənası ifadə edən *duş* sözü işlənərkənddir [1,149]. Məsələn: *A bala, tuşumu çox qarışdırmışam böün özünü gözde, ehtiyatlı olginən.*

Digər bir Ağbaba bayatısında istahan sözü işlənir.

*İstahanım hərrənir,
Hərrəndikcən dənnənir.
Yarım inciyif mənnən,
Onca gənnən hərrənir.*

İstahan buğdanın qabığına döyüb çıxaran dəyirman oxşar bir qurğudur. Un dəyirmanından fərqli olaraq, 40-50 sm enində olan dəyirman daşı dikinə fırlanaraq buğdanı qabıqdan çıxarır. Daşın qabağında isə buğdanı çevirib qarışdıran bir qurğu da olur.

Qərb dialekt və şivələrində maldarçılıqla bağlı olaraq günsük sözü işlənir. Bir bayatıda da işləndiyini görürük:

*Oğlan adın İsgəndər,
Sağ bərədən süd göndər.
Qorxuram günsük dada,
Üstünnən bulud göndər.*

Bayatıda işlənən günsük sözü əlamət və keyfiyyət bildirən söz kimi nəzərə çarpır. Günün qabağında xeyli müddət qalıb turşuyan süd (ət də ola bilər) günsük adlanır. Tovuz, Cəmbərək və Ağbaba şivələrində sifət (günsük, süd) və feil kimi (süd günsüyüf) işlənir [1,166]. Məsələn: *Ay gəlin, südü sərin yerə qoy, yoxsa, günsüyər*. Arxaik söz kimi bir Ağbaba bayatısında qayıdış əvəzliyi hesab edilən gəndi sözü işlənir [2,132]:

*Damda çıra yandırır,
Məni görüf söndürür.
Gəndi kef- safa sürür,
Məni dərdən öldürür [8,121].*

Ağbaba şivəsində gəndi (öz) qayıdış əvəzliyi bir mürəkkəb sözün tərkibində də işlənir. Məsələn: *Arpıyı gəndigəlmə* (yəni alağ) *tamam basıf* [2,132]. Ancaq Ağbaba və Qars ətrafı kəndlərdə işlənən və xarakterik olan bulul sözü də bir Ağbaba bayatısında nəzərə çarpır. Digər dialekt və şivələrdə bulul sözü qeydə alınmamışdır [1,166]:

*Çayır biçilir, çayır,
Otunnan bulul qayır.
O qırmızı dodaxdan,
Mənim payımı ayır.*

Göstərilən bayatıda işlənən bulul sözü biçilən otun xırda topalarla yığılmasına deyilir. Bu şivədə həm isim (bulul), həm də feil kimi (bulullamaq) sözə işlənir [2, 49].

Bir atalar sözündə də bulul sözü xatırlanır: Oğlunu tək qoyma, dul aparar, bululu hul qoyma yel aparar. Bu atalar sözündə bulul (ot topası), *hul/höl* boş mənasında işlənmişdir. Qərbi Azərbaycanın Lori-Pəmbək və Ağbaba bölgələrinin kəndlərində həmin sözlər göstərilən mənələrdə işlənir. Məsələn: *Qızdar 10 hextar qorunquyu bululladılar çeştə qədar*.

2. Atalar sözlərində dialekt və şivə sözlərinin işlədilməsi. Xalqımızın təfəkkür tarixinin bədii təxəyyülünün inkişaf mərhələsini, bununla əlaqədar olan sosioloji məsələləri, mədəniyyətimizin inkişafına göstərdiyi qüdrətli təsiri, mənəvi yaradıcılıqda əks olunan mənəvi tutumlarını müəyyənləşdirmək bədii və estetik təfəkkür arasında olan üzvi bağlılığı aydınlaşdırmaq üçün atalar sözləri və zərbi-məsəllərin araşdırılıb öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Akademik V.A.Qordlevski "Osmanlıların atalar sözü və məsəllərinin tarixi" əsərində yazır ki, atalar sözü osmanlının sözlərinə, danışq tərzinə elə hörülmüşdür ki, onun dünyagörüşü ilə xalq müdrikliliyi arasındakı sədd itmişdir. Hər bir osmanlı türkünün nəzərində atalar sözü onun dini qədər müqəddəsdir [4, 25]. Doğrudan da, belədir. Azərbaycan türkləri də atalar sözünün semantik mənə yükünü bir didaktik vasitə və əxlaq kodeksi sayırlar [4, 44].

Atalar sözü və zərbi məsəllərdə dialekt və şivə sözləri geniş formada mühafizə edilib qalmaqdadır. Bu sözlər atalar sözlərini təşkil edən və leksikləşmiş bir tərkibə çevrilən

birləşmələrdir. Məsələn: *Löyünsüzə nə oynə; Böyüksüz az idi bir də löyünsüz gəldi*. Göstərilən atalar sözlərində löyünsüz şivə sözü olaraq qayda-qanun gözləməyən tərbiyəsiz mənalarını ifadə edərək kobud insanlara deyilir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu söz işlənməkdədir. Məsələn: *Ə, bir löyünsüzün biri Muradın toyunu qatdı beycə*.

Onun keminin üstünə ot yığmaq olmaz (hər adama etibar etmək olmaz). Burada işlədilən *kem* sözü cil otdan hörülən ip, yoğun eşmə mənasındadır. Ağbaba və Lori-Pəmbək bölgələrinin kəndlərində cəhrəyə bənzər kemeşən alət düzəldər və yumşaq cil otlarla kem eşərdilər. Eşilən kemin hər iki başına daş bağlayıb ot tayasının üstünə atardılar ki, külək otu aparmasın. Çil otlarla həsir toxumaq üçün hanaya sarınan nazik ərisi də kemesənlə bükdərərdilər; yəni eşərdilər. Məsələn: *Usta Nəşif yaxşı kemeşən düzəldif nənəmə*.

Süleyin yoldaşı külək olar: *Əppək ələkdən keçər, insan çiləkdən; Qoyunun diləyinə bax, insanın çiləyinə; Amanat ata, ərəmik gəlinə inanma; Dərdə dırda neyləsin; Dağara nə mağar; Arx arınar ad arınmaz; Zağar yerin altınan baxar; Dünya yana bir xorum otu yanmaz; Nə badağa gəlir, nə hadağa və s.*

Göstərilən atalar sözlərində qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənən şülək (sümsük, orda burda gözən) dölək (cins), çilək (nəsil, soy), əppək (çörək), dırda (qozbel), dağar (eqoist, özündən deyən) hodax (öküz sürən), xorum (bükmə ot) arınmaq (təmizlənmək) zağar (balaca) və s. sözlər işlənmişdir. Arı sözü arxaikləşsə də, bəzi dialektlərdə işlənir. Məsələn: *A qızım, bir o arişdiyi arıtda*.

Atalar sözlərində təqlidi sözlərin işlənməsinə də rast gəlinir. Məsələn: *yaşadı cıncırı çıxmadı, öldü dalına cıncır bağladılar*. Burada birinci cümlədə cıncır səs, ikinci cümlədə isə cıncır vedrə mənasında işlədilmişdir. Borçalı, Ağbaba, Pəmbək bölgələrinin kəndlərində cıncır vedrə mənasında işlənir. Məsələn: *A yengə, cıncırı ver, bulaxdan su gətirim*. Cıncır qulpunun aşağı düşərkən çıxardığı səs (cınc) belə bir sözün yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Zəncir və cıncır sözləri eyni morfoloji modeldə və morfoloji qəlibdədir. Cıncır sözünü ədəbi dilə gətirmək ehtiyacı vardır. Rus dilində dilimizə keçən vedrə sözünün yerinə cıncır işlətsək pis olmaz.

Atalar sözlərində arxaik sözlər də qalmaqdadır. Məsələn;

Sağlığında nəydi ki, sayrılığında nola. Burada sayru sözü xəstə mənasında Qurbani, Nəsimi və digər klassiklərin şeirlərində də işlənmişdir. Məsələn:

Qurbani der: yarım məndən sayrudur,

Nə etmişəm, yarım məndən ayırır.

Lakin zaman-zaman sayru sözü arxaikləşərək dildə qalmışdır. Nümunələrin sayını artırmaq mümkündür. Göründüyü kimi, bayatı və atalar sözlərimizdə çoxlu miqdarda dialekt və şivə sözləri, eləcə də arxaik sözlər qalmaqdadır. Bu sözlər dialekt və şivələrimizi, dil tariximizi, eləcə də türk dillərini müqayisəli şəkildə öyrənmək üçün faydalıdır. Həmin sözlərin həm də üslubi imkanları genişdir. Bununla belə, atalar sözü və məsəllərdə, eləcə də bayatılarda yetərincə onomastik vahidlər də işlənməkdədir. Bu sahə də başqa bir tədqiqat işinin mövzusu ola bilər.

Elmi yenilik: Azərbaycan xalqının genetik yaddaşı, obrazlı desək, əxlaq kodeksi sayılan bayatı və atalar sözlərinin tərkibində işlənən dialekt və şivə sözlərinin, eləcə də arxaik leksikanı tədqiqata cəlb etmək, onların işlənmə arealı və məna çalarlıqlarını aydınlaşdırmaq elmi yenilik saymaq olar.

Tətbii əhəmiyyəti: “Azərbaycan folkloru”, “Azərbaycan dialektologiyası”, “Azərbaycan dilinin tarixi” fənlərinin tədrisində, eləcə də dialektoloji lüğətlərin və folklor toplularının hazırlanmasında verilən nümunələrdən istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti – A-Z. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 5661.
2. Bayramov A.Ə, Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt: 2014, 2789.
3. Ercilosun A.B. Kars ili ağırları. Səs bilgisi. Ankara: 2002, 411 s.

4. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
5. Hacıyev T. Şəki folklorunun dil özəlliyi barədə bir-iki söz. “Azərbaycan folkloru” toplusu. Bakı: Sabah, 121 s.
6. “Kitabi- Dədə Qorqud”. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Karşılaşdırılmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: 1992, 912 s.
8. Oğuz elindən – Ozan dilindən (Tərtibçi Bayramov Aslan). Bakı: Elm, 2000, 250 s.
9. Vəliyev K. Elin yaddaşı – dilin yaddaşı. Bakı: Yazıçı, 1985, 121 s.

РЕЗЮМЕ

**ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА И ГОВОРЫ В ОБРАЗЦАХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА (на основе баяты и пословиц)**

Bayramov A.A.

Ключевые слова: архаические слова, диалект, характер, баяты, пословицы, фольклор, говор.

В статье исследованы используемые диалектные, архаические слова и говоры в самых распространенных жанрах азербайджанского фольклора: пословицах и баяты. Раскрываются региональные особенности их употребления, оттенки семантического значения, географический ореол и стилистические особенности.

SUMMARY

**THE TYPES OF DIALECTS AND SLANG WORDS IN THE SAMPLES
OF AZERBAIJAN FOLKLORE**

Bayramov A.A.

Keywords: archaic words, dialect, character, bayati, proverbs, folk, slang

The matter of investigation in the article are the archaic words, dialect and slang in the very expanded genres of Azerbaijanian folklore, namely in proverbs and epics. Meanwhile, the article reveals the regional peculiarities of its application, the features of semantic meaning, geographical area and stylistic features.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 26.10.2016
Son variant

UOT 82.0: 894.362

XX ƏSRİN 60-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKİR

RƏFİYEVA AFƏT İLYAS qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com

Açar sözlər: *ədəbi tənqid, M.Arif, ədəbi-estetik fikir, ictimai ədəbi mühit, tədqiqat predmeti.*

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin sovet dövründəki 70 illik tarixini, tipologiyasını müəyyənləşdirmək üçün sovet dövrü ümumsovet ədəbiyyatında gedən prosesləri izləmək daha düzgün olardı. 60-cı illər tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın ədəbi dəyərlərini, meyar axtarışlarını müəyyənləşdirməkdə bu amilin əhəmiyyəti böyükdür. Stalinizm rejiminin sərt, dağıdıcı, repressiyalı xarakterinin, Xruşov rejiminin siyasi basqıları nisbətən azaldan, yumşaldan müəyyən islahatlarının, Qorbaçov siyasi sisteminin sonunu yaxınlaşdıran yenidənqurmanın mahiyyətini dərk etmədən və bütün bunların humanitar fikrə təsirini üzə çıxarmadan, geniş təhlil etmədən, baş verən ictimai-siyasi proseslərin mahiyyətini müəyyənləşdirmədən 70 illik ədəbi-tarixi prosesin reallıqlarını aşkara çıxarmaq çətindir.

60-cı illərdə sovet cəmiyyətində siyasi rejimin nisbətən demokratikləşməyə meyil göstərməsi, siyasi və ədəbi bəraətlər ədəbi prosesdə xeyli canlanma yaratdı. 1953-cü ildə Stalinin vəfatı, 1956-cı ildə partiyanın XX qurultayında şəxsiyyətə pərəstişin rəsmi səviyyədə pislənməsi məlum proseslərin sürətlənməsini şərtləndirdi. Həmin dövrə qədər həyat həqiqətlərini bədii həqiqətə çevirmək üçün yazıçılar mifik obrazlardan, simvollarından, rəmzlərdən, sətiraltı ifadələrdən istifadə edirdilərsə, artıq indi onlara öz fikirlərini sərbəst istifadə etmək üçün, müəyyən çərçivədə də olsa, şərait yaradılmışdı.

Şübhəsiz ki, yaranmış şəraitdən, birinci növbədə, bədii söz ustaları faydalandı. A.Soljenitsinin “Qırmızı təkər” romanı, A.Platonovun, M.Bulqakovun əsərləri bu dövr üçün yenilik idi. Azərbaycan ədəbiyyatında İ.Hüseynovun “Yanar ürək”, “Saz”, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür”, Sabir Əhmədovun “Dünya arşını”, “Aran”, Mehdi Hüseynin “Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərləri də yeni dövrün diktəsi ilə meydana çıxıb. Ədəbiyyatımızda “yeni nəsil” kimi səciyyələndirilən Anar, Elçin, Hüseyn Arif, Əli Kərim, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, İsa İsmayilzadə və başqalarının yaradıcılığı da həmin dövrə təsadüf edir: “Zaman-zaman qurultaylarda tənqid atəşinə tutulan, suçlanan şairlər, yazıçılar üçün Stalin dövrü yeni keyfiyyətdə və yeni prinsiplərlə davam edirdi. İcazə verilmiş cəsarət mizanına münasibət fərqli idi. Həmin prosesdə Ç.Aytmatovun, F.İskəndərin, T.Pulatovun, Anarın, Ə.Əyrislinin, Elçinin, N.Dumbadzenin, O.Çiladzenin, H.Matovesyanın ədəbi yaradıcılığı dövrün ziddiyyət və paradoksların ifadəsi olmaqla yanaşı, sovet dövrünün böhran çağının ədəbiyyatı, mənəviyyatı kimi əhəmiyyətlidir” [1].

Şübhəsiz ki, 60-cı illərdəki “yeni nəsil” anlayışını təkə bədii yaradıcılığa şamil etməklə məhdudlaşmaq düzgün olmazdı. Eyni zamanda ədəbi-nəzəri fikirdə də yeni nəslin meydana çıxdığını görürük. Bədii yaradıcılıqdakı yeni nəslin yaradıcılıq axtarışlarını, novatorluğunu məhz ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq müəyyənləşdirir, ədəbi prosesin estetik dərkində mühüm rol oynayır. Həmin nəslin nümayəndələrindən B.Nəbiyev, Q.Xəlilov, Y.Qarayev, M.Əlioğlu, Ş.Salmanov, A.Əfəndiyev və başqaları ədəbi prosesin təşkilində və istiqamətləndirilməsində yaxından iştirak edirdilər.

Bütün dövrlərdə ədəbi tənqid üç mühüm vəzifəni yerinə yetirir: birincisi, ədəbi prosesi izah etmək, onu qiymətləndirmək, ədəbi prosesin qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq; ikincisi, sənətin yaratdığı estetik və etik çərçivələri təbliğ etmək, oxucularda onlara dərin məhəbbət hissi oyatmaq; üçüncüsü, sənət hadisələrinin təhlili vasitəsi ilə həyatın zəruri fəlsəfi, sosioloji-etik və estetik məsələlərini həll etmək.

Ədəbi-estetik fikrimizin 60-cı illər mərhələsinin elmi-nəzəri səviyyəsini bu üç meyarla qiymətləndirsək, deyə bilərik ki, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımız ədəbi proses qarşısındakı

vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirib. Ədəbi prosesdə 60-cı illərdə demokratikləşdirməyə gedən prosesin əsası 50-ci illərin sonundan başladığı kimi, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda da yeniləşmə bir qədər əvvələ təsadüf edirdi. Hətta belə demək mümkündür ki, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızda yeni dövrün nəfəsi M.C.Cəfərovun “Ədəbi düşüncələr” (1958), “Füzuli düşünür” (1959), “Hüseyn Cavid” (1960) ədəbi toplusu və monoqrafiyalarında, eləcə də “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1965), “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən” (1964), “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” (1966), ikicildlik “Seçilmiş əsərləri” (1973-1974), üçcildlik “XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi” (1970-1975) əsərlərində də hiss olunurdu. Həmin dövr tənqid və ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri səviyyəsinin göstəricisi olmaq baxımından adı çəkilən əsərlər bu gün də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onların hər biri yazıldığı dövrdə ədəbi fikrimizdə böyük hadisə kimi qiymətləndirilirdi.

Totalitar təfəkkürün güclü olduğu, milli ideyaların, azadfikirliliyin hələ də ciddi şəkildə izlənilməyi, repressiyalarla üzləşdiyi 40-50-ci illər dövrünün qürub çağında da M.Füzuli sənətinin estetik mahiyyətindən, H.Cavidin sosialist realizm yaradıcılıq metodunun ideoloji çərçivələrinə sığışmayan romantik yaradıcılığından və hürriyyətə, humanizmə zidd olan siyasi yasaqlara qarşı gələn bədii-fəlsəfi dünyagörüşündən söhbət açmaq o qədər də asan deyildi. Fikir versək görərik ki, həmin dövrdə M.C.Cəfərovun bədii yaradıcılığına müraciət etdiyi sənətkarlar M.Füzuli, H.Cavid, M.F.Axundzadə ədəbiyyatımızda yeni cığır açan, bədii yaradıcılığı və şəxsiyyəti örnək olan sənətkarlardır.

60-cı illərdəki ictimai-ədəbi mühit yeni yaranan əsərlərə yalnız müasir mövzular və ideyalar gətirmirdi, totalitar sistemin güclü olduğu 40-50-ci illərdə nəşri mümkün olmayan bədii və elmi əsərlərin nəşrinə də əlverişli şərait yaranmışdı. Əziz Mirəhmədovun 1962-ci ildə nəşr olunan “M.Hadi” monoqrafiyası belə bir uzun dolanbacdan keçmişdi. Ədəbiyyatşünas 40-cı illərdən başlayaraq XIX-XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və öyrənilməsinə başlamışdı. Əsasən 40-cı illərdən ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti göstərən Əziz Mirəhmədov bir-birinin ardınca müharibə illərində “Mir Cəlalin yeni hekayələri” (1943), “Medalyon” haqqında” (1943), “Qəhrəmanlarımıza layiq əsərlər yaradaq” (1943) məqalələrini yazmışdı. O, həmin əsərlərdə müharibənin dəhşətlərinin, xalqın mübarizə ruhunun ədəbiyyatımızda bədii həllini necə tapmasını aşkara çıxarmağa çalışmışdı. Nəhayət, 1946-cı ildən etibarən M.Hadi yaradıcılığı ətrafında ciddi yaradıcılıq axtarışlarına başlamış, 1946-1947-ci illərdə M.Hadinin “Şərq ilə Qərbi müqayisə”, “M.Hadinin ədəbi irsi haqqında”, “M.Hadinin bir poeması haqqında”, “M.Hadinin Nizamidən tərcümələri”, “M.Hadinin tərcümeyi-halına dair mənbələr” məqalələrini dərc etdirmişdi. Tənqidçi 1947-1948-ci illərdə romantik sənətkarın həyat və yaradıcılığı haqqında monoqrafiyasını tamamlayıb. Lakin o dövr üçün son dərəcədə yüksək elmi səviyyədə yazılan monoqrafiyanın nəşri və müəllifin həmin mövzuda dissertasiyasının müdafiəsi mümkün olmayıb. Sovet İKP MK-nın ədəbiyyat və incəsənətin fəaliyyətini məhdudlaşdıran “Leninqrad” və “Zvezda” jurnalları haqqında”, “Böyük həyat” kinofilmi haqqında”, “Dram teatrları və onların repertuarlarını yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1948-ci il qərarlarından sonra Azərbaycan romantik şairlərinin, o cümlədən də M.Hadinin “burjuamillətçi” sənətkar olmaları barədə sərsəm fikirlər səsləndirildi. “M.Hadi” monoqrafiyasının bu qədər ağır təpkiylə qarşılanmasına baxmayaraq, Ə.Mirəhmədov öz tədqiqat prinsiplərindən əl çəkməmiş, “M.F.Axundov” (1953), “A.Şaiq” monoqrafiyalarını tamamlamışdır.

Bu cür ciddi elmi axtarışlardan sonra 60-cı illərdə Ə.Mirəhmədov C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə bağlı tədqiqatlarına başlamış, nəhayət, “Cəlil Məmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin) və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişafı məsələləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ə.Mirəhmədovun XIX-XX əsrlər ədəbiyyatını öyrənmək sahəsində ilk axtarışları bu dövr ədəbiyyatının aparıcı ədəbi simalarının ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini öyrənməklə, onların ədəbi irsinin müasir əhəmiyyətini aydınlaşdırmaqla başlamışdı: “Məhəmməd Hadi” monoqrafiyasının taleyinin bu cür şəkil almasına baxmayaraq, onun üzərində çəkilən zəhmət alimin sonrakı tədqiqatları üçün faydalı olub. Monoqrafiya üzərində işlərkən şairin həyatı, dövrü, yaradıcılığı haqqında sənəd, fakt, material toplarkən, mənbələri araşdırarkən Ə.Mirəhmədov narahat, ziddiyyətli və mürəkkəb bir ədəbi dövrə daxil olur; bununla da sanki o, öz tədqiqat aləminə daha möhkəm tellərlə bağlanır. Çox çəkmir ki,

alim Azərbaycan ədəbiyyatının bu dövrdə yetişmiş, başqa sənətkarları barədə də məqalələr yazır və çap etdirir [2].

XX əsr Azərbaycan realist ədəbiyyatının tədqiqi 60-cı illərdə ədəbiyyatşünaslarımızı daha çox düşündürürdü. Bu sahədə Ə.Şərifin elmi fəaliyyətini də unutmamaq olmaz. Onun C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi haqqında yazdığı monoqrafiyaları, məqalələri ümumittifaq ədəbi-nəzəri fikrinin yeni nailiyyətləri əsasında meydana çıxmışdır. O, 50-ci illərdə “Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının birinci dövrü” monoqrafiyasını yazmış, əsəri bir qədər də təkmilləşdirərək 1968-ci ildə Bakıda rus dilində “Molla Nəsrəddinin yaranması” adı ilə çap etdirmişdir.

60-70-ci illər M.Arif yaradıcılığının ən qaynar, məhsuldar dövrüdür. Alimin “S.Vurğunun dramaturgiyası”(1964) əsəri şairin bədii irsinin mühüm bir hissəsi olan dramaturgiyasının, ideya-fəlsəfi, bədii-estetik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq baxımından əlamətdardır. Əsər yazılarda S.Vurğunun ölümündən o qədər də çox vaxt keçməmişdi. Xatirələrin izi hələ təzə idi. Məlumdur ki, böyük sənətkarların heç biri hansısa bir “izm”in sərhədlərinə sığışmır. N.Cəncəvi yaradıcılığı sufizmə, Nəsimi yaradıcılığı panteizmə, M.Füzuli yaradıcılığı isə hər cür təriqətçiliyə sığmadığı kimi, S.Vurğun da sosializm realizmi ədəbiyyatının çərçivələrinə sığmırdı, bu “köynək” ona dar gəlirdi. Belə bir şairin dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyətini obyektiv-tarixi mövqedən təhlil etmək xüsusi istedad və bədii zövq tələb edirdi ki, M.Arif bu işin öhdəsindən gəlməyi bacarıb.

Hələ şairin sağlığında M.Arif onun dram əsərlərini diqqətlə izləyir, mətbuatda bu barədə məqalələr dərc etdirir, səhnə həyatı ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürürdü. Tənqidçiyə görə, Vaqif də, Xanlar da, Fərhad da, Şahbaz da, Səhər də öz fərdi keyfiyyətləri ilə yanaşı, dövrün qabaqcıl meyillərini, ictimai fikrin reallıqlarını təmsil edirlər. M.Arif S.Vurğunun dramaturgiyasını bir də ona görə təqdir edir ki, onun qəhrəmanları yaşadığı dövrdən asılı olmayaraq, ictimai mühitin önündə getməyi bacarır, oxucunun duyğularına, hisslərinə, ağına təsir edir, yüksək bəşəri və milli dəyərlərə söykənirlər. Buna görə də o, S.Vurğunun əsərlərini “fikir dramaları” kimi qiymətləndirir, yazıcının bir-birinə zidd olan ictimai qrupların kəskin qarşıdurmasını, onların məfkurə mübarizəsini, fəlsəfi dünyagörüşlərinin toqquşmasını həyatda olduğu kimi əks etdirməsinin sənətkarlığın əsas əlaməti və keyfiyyəti kimi dəyərləndirirdi.

M.Arif əsərdə S.Vurğun dramaturgiyasında ədəbi qəhrəman, onların mübarizəsinin məfkurəvi istiqaməti, müsbət və mənfi obrazların səciyyəvi cəhətləri ilə yanaşı, ədəbiyyatşünaslığımızın mühüm problemləri, qəhrəman və zaman, obraz və prototip, tarixi və ədəbi şəxsiyyət, müsbət və ideal qəhrəman və s. məsələlərlə bağlı qiymətli fikirlər də söyləyib. Tənqidçi tədqiqat predmetini ancaq Azərbaycan ictimai-ədəbi mühiti çərçivəsində təhlil etməklə kifayətlənməyib, onu daha geniş arealda götürərək ümumittifaq ədəbiyyatı çərçivəsində izah etməyə nail olub, 40-50-ci illər tənqid və ədəbiyyatşünaslığında S.Vurğun dramaturgiyasına verilən qiymətləri, tənqidləri ümumiləşdirərək konkret elmi nəticələr əldə edib.

60-cı illər ədəbiyyatı S.Vurğunun “İnsan” dramında qoyduğu “Qalib gələcəkmə cahanda kamal?” sualı ilə başlayır desək, yəqin ki, səhv etmərik. İkinci dünya müharibəsinin dəhşətləri, müharibədə milyonlarla insanların məhv olması, bəşəriyyətin “soyuq müharibə”yə sürüklənməsi və bu proseslərdə kapitalist ölkələri ilə birlikdə sovet ittifaqının da yaxından iştirak etməsi şairdə müəyyən şübhələr və suallar yaratmışdı. Həyat müşahidə qabiliyyətinin yüksəkliyi, poetik istedadının intəhasızlığı ona reallıqları qiymətləndirməyə imkan verirdi. Bu sualların bədii-estetik vasitələrlə oxuculara çatdırıldığı “İnsan” dramını sona çatdırmağa, özünün qoyduğu fəlsəfi suallara cavab tapmağa və bunun poetik, dramatik ifadəsini ədəbiyyata gətirməyə ömrü çatmadı.

Bu sualların nədən qaynaqlandığı, onu doğuran səbəblər “S.Vurğunun dramaturgiyası” monoqrafiyasında aydın, konkret şəkildə təhlil olunub. M.Arifin milli tənqid və ədəbiyyatşünaslıq qarşısındakı xidmətlərini Əkbər Ağayev belə qiymətləndirirdi: “Arifin ədəbi-tənqidi fəaliyyəti geniş və çoxcəhətlidir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının, demək olar, elə bir yanı yoxdur ki, Arif o barədə öz tutarlı və səmimi, xeyirxah və inandırıcı münəqqid sözünü deməsin. Şeirimizin, nəsr və dramaturgiyamızın inkişafı məsələlərinə, ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələrdə Arif ədəbiyyatımızdan məhəbbətlə danışıb, səmimi və qayğıkeş mülahizələri ilə ümumən bədii fikrimizin yüksəlişinə xidmət etmişdir” [3].

60-cı illər ədəbi-nəzəri fikri özündən əvvəlki ədəbi mərhələlərə əsaslanırsa da, öz nəzəri bazasına, estetik dəyərlərinə görə ədəbiyyatşünaslığımızda yeni bir ədəbi mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi. Sosioloji təhlillərdən daha çox sənətkarlıq keyfiyyətlərinə üstünlük vermək, klassik və müasir ədəbiyyatda milli-mənəvi dəyərləri aşkara çıxarmaq, ona müasir qiymət vermək bu dövrün ədəbiyyatşünaslığını xarakterizə edən başlıca cəhətdir.

Elmi yeniliyi: Bu məqalədə ilk dəfə olaraq ədəbi-nəzəri fikrimizin 60-cı illəri müstəqil tədqiqat predmeti kimi götürülür, məlum dövrün ədəbi prosesinə ədəbi-tənqidi müdaxiləsi konkret faktlarla əsaslandırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ədəbi tənqidimizin müxtəlif mərhələlərinin öyrənilməsi və tədqiqində elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov C. Ədəbiyyatımızın şərəf və şöhrətli illəri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 28 mart, 1969-cu il.
2. Qarayev Y., Salmanov Ş. Tarixiliyin və müasirliyin vəhdəti. "Ədəbiyyat qəzeti", 24 yanvar, 1998-ci il.
3. Ağayev Ə. Görkəmli alim-ədəbiyyatşünas. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 27 iyun, 1964-cü il.
4. Xruşov N. Ədəbiyyat və incəsənətin yeni müvəffəqiyyətlərinə doğru. "Azərbaycan" jurnalı, 14 oktyabr, 1960-cı il, №10, s.134-138.
5. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cildə, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 434 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 60-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Рафиева А.И.

Ключевые слова: *литературная критика, М.Ариф, литературно-эстетическая мысль, общественно-литературная среда, предмет исследования*

В статье отмечается, что рассмотрение семидесятилетней истории развития и типология азербайджанской литературно-теоретической мысли советского периода должна вестись в контексте процессов, характерных для советской литературы. Это определяющий фактор в изучении литературных ценностей литературоведения, критики 60-х годов. Автор рассматривает литературные процессы 60-х, эстетические ценности литературной критики этого периода.

SUMMARY

AZERBAIJANI LITERARY THEORETICAL THOUGHT IN THE 60s OF THE 20th CENTURY

Rafiyeva A.I.

Keywords: *literary criticism, M.Arif, literary aesthetic thought, literary-public sphere, research methodology*

The article shows that on examination of seventy years old development and typology of Azerbaijan's artistic theoretical thought of soviet period should be conducted within the context of the processes, related to the soviet literature. It serves as the key fact for the investigation of artistic values of literary critics of 60s. The matter of review by the author is the literary processes of 60s and aesthetic values of that period.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 10.06.2016
Son variant

UOT 81'373.47

QƏRBI AZƏRBAYCAN FOLKLOR MÜHİTİNDƏ YAYILMIŞ ARXAİK JANRLARIN “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANI İLƏ MÜQAYİSƏSİ

QULUYEVA ŞEYDA İSA qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Foklorşünaslıq ETL, elmi işçi
e-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

Açar sözlər: arxaik janr, dastan, Qərbi Azərbaycan, folklor, alqış və qarğış, and.

Xalqımızın tarixi kimi, kollektiv əməyin məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatımız da çox qədim və zəngindir. Yarandığı gündən əsrlər boyu şifahi şəkildə yaddaşlarda qalan, cilalanaraq bu günümüzə qədər gəlib çıxan folklor nümunələri xalqımızın maddi, mənəvi sərvətidir. Ağız ədəbiyyatında əsasən xalqın yaşayış tərzini, dünyagörüşü, arzu və istəkləri ifadə olunmuşdur. Yazılı ədəbiyyatdan çox-çox əvvəl yaranan şifahi ədəbiyyatın dili sadə, aydın və zəngindir. Bu ədəbiyyat şifahi şəkildə yaranır, yayılır, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçdiyi üçün çox variantlıdır və müəllifi də məlum deyil. Folklorun zaman-zaman özünəməxsus janr və növləri formalaşmışdır. Şifahi ədəbiyyat bu gündə yaranır. Amma onun bəzi janrları artıq arxaikləşmişdir. Azərbaycan folklorunda xüsusilə Qərbi Azərbaycan folklor mühitində arxaik janrlara daha çox rast gəlinir. Bəzi hallarda arxaik folklor nümunələri öz ilkin şəkillərini yazılı abidələrdə daha yaxşı qoruya bilmişdir. Bu baxımdan and, alqış, qarğış və yalvarmaların “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinən nümunələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dastanda cərəyan edən hadisələrin coğrafiyasına diqqət yetirdikdə Qərbi Azərbaycan folklor mühitində işlənən arxaik janrların dastanda işlədilməsi çox təbii görünür. Yəni dastanda adları çəkilən coğrafi məkanlar bu gün də Qərbi Azərbaycanda mövcuddur. Bu tədqiqat işində Qərbi Azərbaycan folklor mühitində tarixən Azərbaycan türklərinin mifik təfəkküründə formalaşmış alqış, qarğış, and və yalvarışların “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarında istifadə olunmuş arxaik janrlarla müqayisəli təhlili nəzərdə tutulur.

1. Alqış və qarğışlar. Alqış və qarğış xalq ədəbiyyatının ən qədim nümunələridir. Alqış və qarğış etməklə insanlar bir-birinə öz xoş və bəd niyyətlərini arzulamışlar, özləri həm də buna inanmışlar. Qarğışlara xalq ədəbiyyatında ən çox qadınlardan nitqində rast gəlinir. Alqış və qarğışlar yarandığı gündən insanın bir-birinə münasibətlərini əks etdirir. Əgər kiməsə alqış edlirsə, həmin şəxsə qarşı ürəkdən keçən arzuları, istədikləri ən yaxşı, ən gözəl ifadələrlə çatdırmağa çalışılır. Qarğışlarda isə bu arzuların tamamilə əksi ifadə olunur. Konkret fikrini deyər bilməyəndə onu dolayısı yolla, el deyimi şəklində qarğışlarla çatdırırlar. Alqış və qarğışın necə və hansı mühitdə yaranması haqqında isə müxtəlif fərziyyələr var. Belə ki, insanın təbiət qüvvələri haqqında məlumatının çox az olması, düşüncə vəziyyətdən başqa çıxış yolunun olmaması zəmnində kiminsə haqqında alqış və qarğışın deyilməsi bir növ insanı sakitləşdirir. Elə bilir ki həmin alqış və yaxud qarğış insanın taleyində mühüm rol oynayır. Folklorşünas N. Qurbanovun fikrincə, “Folklorun ilkin janrı olan alqış və qarğışlar məzmun baxımından bir-birinin əksini təşkil edən söyləmələrdir. Yəni alqışlarda xeyir əməllər təqdir olunur və ya müəyyən şəxsə xeyirli şeylər və xoşbəxtliklər arzulandır. Burada bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, alqışlarda ifadə olunan arzular əksər hallarda həmin şəxsə olmayan, çatışmayan seylər olur. Beləliklə, həmin arzulanan şeyin əldə olunması ilə sanki o obyektin nizamı, bərpası başa çatır. Qarğışlar da isə müəyyən şəxsə və ya predmetə pisliliklər, bədbəxtliklər arzulandır. Qarğış qarğıyan məcbur olduğu zaman, yəni qarğıdığı şəxs tərəfindən kosmosunun pozulduğu bir vaxtda özünün kosmosunu bərpa etmək üçün qarğıyır” [5,40].

Görkəmli alim A. Nəbiyev xalq arasında yayılmış alqış və qarğışları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Mərasimlərlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar:
“*Bəylik hamamına gedəsən!*”, “*Qulağına pambıq tıxayım!*”.
2. Məişətlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar:

“Evin abad olsun!”, *“Çörəyə möhtac olasan!”*.

3. Mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranan alqış və qarğışlar:

“Həzrəti Abbas köməyinə yetişsin”, *“Allah cəzanı versin”*. [7, 282-286].

İndi də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən arxaik janrları Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu, Dərələyəz, Ağbaba və Zəngəzur folklorunda istifadə olunan arxaik janrlarla müqayisəli təhlil edək.

Əvvəlcə dastanda alqış və qarğışın işlənmə yerinə və bölündüyü qruplara görə aydınlaşdıraq. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər” boyunda Dədəm Qorqudun dilindən söylənilən “Qadir tanrı səni namərdə möhtac etməsin!” [4, s.51] alqışı mifoloji və dini təsəvvürlərin təsiri ilə yaranmışdır. Dini və mifik təsəvvürlərlə bağlı yaranan alqış və qarğışlar real zəminə əsaslanmır. Onlar ibtidai insanın gündəlik həyatda gördüyü hadisələrlə deyil, əksinə, görmədiyi, ös xəyalında yaratdığı, uydurma hadisələrlə bağlıdır. Alqış və qarğışların müəyyən bir qismində dini təsəvvürlər də mühüm yer tutur. Alqış və qarğışın həyata keçməsinə kömək edə biləcəyinə inam bəslədiyi obrazlara, qüvvələrə xitab olunur. Həmin alqış Qaraqoyunlu folklorunda *“Sağ əlin sol ələ möhtac olmasın!”* [1,44], *“Allah qardaşı qardaşa möhtac eləməsin!”* [1,39], *“Allah bu gözü o gözə möhtac eləməsin!”*[1,39]), Ağbaba folklorunda *“Düşməyə möhtac olmayasan!”* [2,92], *“İtə-qurda möhtac olma!”* [2,92], Dərələyəz folklorunda isə *“Düşməyə möhtac olmayasan!”* [6,63], *“Allah haqqı nahaqqa möhtac eləməsin!”* [6,62]. *“Allah qardaşı qardaşa möhtac eləməsin!”* [6,62], *“İtə -qurda möhtac olma!”* [6,64] şəklində işlənmişdir.

“Kitabi- Dədə Qorqud” dastanının “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edir, xanım, hey!” boyunda Dədəm Qorqudun dilindən aşağıdakı alqış söylənilmişdir.

“Haq yandıran çırağın yana dursun!” [4,36].

Bu alqış məişətlə bağlı yaranmışdır. Burada insanın arzu və istəkləri ifadə olunmuşdur. Məişətlə bağlı söylənilən alqış və qarğışlarda real təsəvvürlər əsas yer tutur. Bu ifadənin Dərələyəz, Qaraqoyunlu və Zəngəzur folklorunda oxşar örnəkləri var. Məsələn: Qaraqoyunlu folklorunda *“Çırağın sönməsin!”* [1,40], *“Evinizin işığı sönməsin!”*, *“Çırağın başatan yansın!”*[1,41]. Dərələyəz folklorunda *“Allah səni işıxlığa çıxarsın!”* [6,62], Zəngəzur folklorunda isə *“İşıxlığa çıxasan!”* [3,114] şəklində formalaşmışdır.

2.And. Bu gün artıq arxaikləşmiş and ağız ədəbiyyatının ilkin janrlarındandır, Qədim insanların müqəddəs hesab etdikləri varlıqlara inamı ilə bağlı yaranmışdır. And içmək müqəddəs hesab edilmiş, bir sıra xalqlarda andı pozmaq üstündə ağır cəzalar tətbiq olunmuşdur. Əvvəllər insanın müxtəlif təsəvvürləri ilə bağlı andlar yaranmışdır. Təbiət haqqında təsəvvürü olmayan insanların müqəddəs varlıqlar kimi baxdıqları Aya, Günəşə, Yerə nisbətən sonralar isə duza, çörəyə, bərəkətə təsəvvür hüdudları genişləndikcə, əziz adamlarla (ata, ana,bala, dayı) bağlı andlar yaranmışdır. Dini təsəvvürlərlə bağlı andlar isə daha geniş yayılmışdır.

Şifahi nitqdə yaranmaqda olan hər bir andın özünəməxsus tarixi, etimoloji kökü, əsası var. [7, 279-280]. Andlar sanki insanların bir-birinə olan inamlarını təsdiq edir. Nəyə inamlarının olmasını isə insanlar özləri müəyyən edir.

Zəngəzur folklorunda dini təsəvvürlərlə bağlı yaranan “Allah haqqı, and yerimiz haqqı” [3, s.112] andı “Kitabi-Dədə Qorqud “ dastanında “ Uşun Qoca oğlu Səgrək boyunu bəyan edir” boyunda Əgrəgin dilindən belə söylənilmişdir:

Nə yigidsən, Qalın Oğuz elindən gələn yigit?

Yaradan haqqıyçun duri gəlgil!

Dörd yanını kafir bağladı, bəllü bilgil!-dedi [4, 151].

Verilmiş nümunələrin xalq arasında, eyni zamanda Qaraqoyunlu və Dərələyəz folklorunda da müxtəlif variantları var. *“Allah haqqı!”*, *“Allahın birliyi haqqı!”*, *“Tanrı haqqı!”*, *“Ulu tanrı haqqı!”* [1,59-62] . *“And olsun yeri-göyü Yaradana!”*, *“And olsun bizi yoxdan xalq Eyləyəyə!”*, *“And olsun gecəni-gündüzü Yaradana!”*, *“Allah haqqı!”*, *“Allaha and olsun!”* [6,60] .

Zəngəzur folklorunda *“Allah haqqı!”*, *“Allahın adı haqqı!”*, *“And yerimiz haqqı!”*, *“And verirəm bizi yaradana!”* [2,112], Dərələyəz folklorunda *“Başın haqqı, başıma and olsun”* [6, 60] andı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Uşun qoca oğlu Səgrək boyunu bəyan edər” boyunda Səgrəkin dilindən belə ifadə olunmuşdur. Aydır: “Mərə kafir, dədəm Qorqud qopuzu hörmətinə

çalmadım, -dedi,-əgər əlündə qopuz olmasaydı, ağam başıyçun, səni iki para qılurdum",-dedi [4, 151]. Göstərilən misaldakı "ağam başıyçun" andı əziz adamlarla bağlı yaranmış anddır.

Bu nümunələr Qaraqoyunlu folklorunda "*Başın haqqı!*", "*Başıma and olsun!*", "*Sənin əziz başına and olsun!*" [1,59-62], Dərələyəz folklorunda "*Başına and olsun!*", "*Başın haqqı!*", "*Sənin əziz canına and olsun!*" [6,60-61], Zəngəzur folklorunda "*Balamın canına and olsun*" [3,112] şəklində öz ifadəsini tapmışdır.

Qaraqoyunlu folklorunda "Kitab haqqı" [2, 60] kimi ifadə olunan and müqəddəs "Quran"a işarədir. "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının "İç Oğuz Daş Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boyu bəyan edər" boyunda isə bu and Aruzun dilindən belə söylənilmişdir. Aruz araya Mühəf gətirdi. Həb bəglər əl urub and içdilər. "Sənin dostuna dost və düşməninə düşməni",-dedilər [4,165].

Göstərilən nümunələr Dərələyəz folklorunda "Quran"a and olsun, "Quran" haqqı [6,61], Qaraqoyunlu folklorunda isə: "Quran"a and olsun, "Kitab haqqı" [1,60] kimi formalaşmışdır.

3.Yalvarış. Yalvarış və yalvartmalar kiçik janr olsalar da, xalq arasında geniş yayılmışdır. A. Nəbiyevin fikrincə, bu kiçik janr əzizləmə mənasına malik olub insan xarakterinin zəif təbiətini, həlim xarakterini, barışığa sülhə, anlaşıma aparən əlamətlərini əhatə edir. Yığcam və konkret: "*Ağrın alım*", "*Başına dönüm*", "*Kərəminə qurban olum*" və s. Yalvarışa bəzi regionlarda yalvartma da deyilir. Mövzu və məzmununa görə onlar müxtəlif qrup və tiplərə ayrılır. Kosmoqonik təsəvvürlərlə, təbiət hadisələri ilə, hökmdar və şahların adı ilə və məişət həyatı ilə bağlı yaranan yalvarış və yalvartmalar mövcuddur [7,330-331].

Qərbi Azərbaycan folklorunda yalvarış arxaik janrının da öz yeri var. Həmin ərazidə işlənən yalvarışlara "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanında da təsadüf olunur. Dərələyəz folklorunda "*Başına dönüm*" [6,73] kimi ifadə olunan yalvarış "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Qam Bөрөнün oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər, xanım hey..." boyunda tacirin dilindən belə söylənilir: "Yigit, yigit, bəg yigit! Sən bənim ünüm anla, sözüm dinlə! On altı yıldır kim, Oğuz içindən getmiş idik. Dan-danışux kafir malın Oğuz bəglərinə gətürür idik. Pasnik Qala Dərvənd ağzına düş vermiş idik. Evnik qalasının beş yüz kafiri üzərimizə qoyıldı. Qardaşım tutsaq oldu. Malımızı, rizqimizi yağmaladılar, geri döndilər. Qara başım götürdüm, sana gəldim. Qara başım sədəqəsi, yigid, mədəd mana!"- dedi [4,53].

Verilmiş nümunənin Dərələyəz folklorunda: "*Sənin başına dönüm!*", "*Sənin başına dolanım!*" [6,73], Qaraqoyunlu folklorunda isə "*Başına dönüm!*", "*Başına dolanım!*", "*Sənin başına dönüm!*", "*Sənin başına dolanım!*" [1,63-65] kimi variantları var.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər" boyunda Qazanın dilindən aşağıda söylənən

Ordumun xəbərini bilürmisin, dekil mana!

Qara başım qurban olsun, qurdum sana! [4,41].

bənddə işlənən "qara başım qurban olsun" yalvarışı Dərələyəz və Qaraqoyunlu folklorunda başqa variantlarda işlənmişdir. Qaraqoyunlu folklorunda "*Qurbanın olum!*", "*Başına qurban olum!*" [1,65], Dərələyəz folklorunda isə "*Qurban olum!*", "*Sənə qurban olum!*" [6,73] ifadələri ilə işlənmişdir. "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının "Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu boyu bəyan edər, xanım hey!" boyunda da Qazan xanın dilindən ifadə olunmuş aşağıdakı

Mənim başım qurban olsun, canım oğul, səninçün.

Sən gedəli ağlamağım gögdə ikən yerə endi [4,90].

bənddə də "başım qurban olsun" yalvarışı xalq arasında, Dərələyəz folklorunda "*Qurban olum!*", "*Sənə qurban olum!*", "*Sənə canım qurban olsun!*" [6,73] kimi, Qaraqoyunlu folklorunda isə "*Başım sənə qurban olsun!*", "*Başım sənə sadağa olsun!*" [1,63] şəklində öz əksini tapmışdır. Verilən nümunələrdəki yalvarışlar məişətlə bağlı yaranmışdır.

Müqayisələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan folklorunda arxaik janrların ifadə edilməsi, semantik məna tutumu müxtəlif sahələrə aidliyi və s. eyniyyət təşkil edir. Araşdırmalar zamanı rast gəldiyimiz alqış, qarğış, and və yalvarışlar yazılı örnəklərdə əsasən nəsr formasında formalaşmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən arxaik janrın nümunələrini təkcə Qərbi Azərbaycan folkloru ilə deyil, eyni

zamanda başqa regionların folkloru ilə də müqayisə etmək olar. Çünki Azərbaycanın bütün bölgələrinin folkloru çox zəngin və əhatəlidir.

Elmi yeniliyi: Belə kiçik bir janrın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən arxaik janrlarla müqayisəsinin tədqiqatı cəlb olunması folklorşünaslığımıza kiçik bir töhvədir.

Tədbiqi əhəmiyyəti: Folklor materialı kimi ali məktəblərdə mühazirə və seminarlarda müzakirə mövzusu, milli- mənəvi dəyərlərimizi öyrənməkdə, tədqiq etməkdə folklor qaynağı kimi faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, VII kitab, (Qaraqoyunlu folkloru). // Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov, Q. Süleymanov. Bakı: Səda, 2002, 464 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab, (Ağbaba folkloru). // Tərtib edənlər: H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab (Zəngəzur folkloru). // Toplayanlar: V.Nəbioğlu, M. Kazımoğlu, Ə.Əsgər. Tərtib edənlər: Ə. Əsgər, M.Kazımoğlu). Bakı: Səda, 2005, 464 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376s.
5. Qurbanov N. Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşlər. Bakı: Afroliqraf 2011,144 s.
6. Mirzəyev H. Əsərləri,10c-də,VIIIclid. Dərələyəz folkloru. // Toplayanı və tərtib edəni Həsən Mirzəyev. Bakı: Elm, 2006, 768 s.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Çıraq, 2009, 640 s.

РЕЗЮМЕ

СРАВНЕНИЕ РАСПРОСТРАНЕННЫХ В ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА АРХАИЧЕСКИХ ЖАНРОВ С ДАСТАНОМ «КИТАБИ – ДЕДЕ КОРГУТ»

Кулуева Ш.И.

Ключевые слова: *архаический жанр, эпос, Западный Азербайджан, фольклор, благодарность и проклятья, клятва*

В исследовательской работе был проведен сравнительный анализ архаических жанров использованных в эпосе «Китаби – Деве Коркита» с аналогичными жанрами использованными в фольклорной среде Каракоюнлу, Агвава, Дерелаяз и Зангезурских регионов, расположенных на территории Западного Азербайджана.

SUMMARY

COMPARISON OF MOST COMMON ARCHAIC GENRES OF WESTERN AZERBAIJAN WITH EPICS “KITABI DEDE KORKUD”

Guluyeva Sh.I.

Keywords: *archaic genre, epic, West Azerbaijan, folklore, and thanks to the curse, oath (sacrament)*

The archaic genres used in Dede Korkud epos was comparatively analysed with archaic folklore genres of Qaragoyunlu, Agbaba, Daralayaz and Zangazur which located in the western Azerbaijan.

Daxil olma tarixi: İlk variant 10.06.2016
Son variant

UOT 881.2

BƏKİR NƏBİYEV ƏDƏBİ TƏNQİDİNİN ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**HÜSEYNOVA ƏSMƏR DADAŞ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant**e-mail: sdu.elmixebeler@mail.ru**Açar sözlər: Bəkir Nəbiyev, ədəbi tənqid, estetik çalarlar, ədəbi-tarixi kontekst, tənqid üslubu.*

Miqyaslı bir yaradıcılıq üslubuna malik olan Bəkir Nəbiyev milli ədəbi tənqid ənənələrindən faydalanmaqla yanaşı, dünya bədii-estetik arenasına da üz tuturdu. Xüsusən, antik Yunan və Roma ədəbiyyatına mükəmməl bələdçiliyini nümayiş etdirir, Homerdən, Esxildən, Evripiddən üzübəri intibah mədəniyyətindən, zəngin rus ədəbiyyatından öyrənərək ədəbi tənqidi yaradıcılığında bütün bunlardan bacarıqla istifadə edirdi. Bu zəngin bədii və elmi-nəzəri təcrübə ona, yeri düşəndə, maraqlı elmi paralellər aparmağa şərait yaradır, məqalə və monoqrafiyalarının fakt-sənət mənzərəsini tamamlayırdı. O, yeri düşəndə, milli ədəbi nümunələrlə dünya klassik ədəbiyyatı arasında maraqlı ədəbi paralellər aparır, fikrin daha aydın, lakonik ifadəsi üçün uyğun ədəbi vasitələr axtarıb tapırdı. Həm də bu müqayisələr həmişə yerinə düşürdü: “Homerlə Qorqudu yalnız birləşdirən yox, ayıran tipologiya da Qərb-Şərq kontekstində elmi və emosional polemikanın predmeti ola bilər: etik və estetik kamilliyi, əxlaqi gözəlliyi ilə eposda bizi daha çox nə heyretə gətirir? Ali-ilahi harmoniyayı, həm ruhda, həm məişətdə, həm də onların biri ilə digəri arasında mənəvi ekalogiyayı nə təmin eləyir? Şəhər həyatı, ya köçəri mədəniyyəti? Ruhla intellektin, sənətlə təbiətin qaynağı harda daha güclüdür? Oturaq məişət üsulu və atlı həyat tərzini – bunlar sivilizasiyada tipologiyadır, yoxsa tarixi inkişafda iyerarxiya, sosial kamilliklə xronologiya, aşağı və yuxarı “mərtəbə”? Klassik türk eposu nə ilə və harada start götürüb: atla Alp çəmənindən, dəvəylə səhrədən, yoxsa qayıqla deryadan? Bu vüsətdə uçuş üçün startı və qanadı milli eposa şəhər məişəti verə bilməzdi. Eposdakı ahəng və harmoniya məhz “köçəri”dən sivilizasiyaya köçüb, hopub” [6, 297]

Bu artıq 80-ci illərdən tənqid və ədəbiyyatşünənaslığımızda elmi-nəzəri, intellektual səviyyəsi ilə yaşamaq hüququ qazanan bir ədəbi-nəzəri üslubun nümunəsi kimi diqqətimizdə qalır. Bəllidir ki, Yaşar Qarayevlə başlayan həmin üslub bu gün də tənqid və ədəbiyyatşünənaslığımızın metodoloji bazasının genişlənməsində mü- hüm rol oynayır. Hətta Bəkir Nəbiyev kimi professional ədəbiyyat mütəxəssisi də bundan yaradıcı şəkildə faydalanır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, müasir ədəbi-nəzəri fikrimizdə Nizaməddin Şəmsizadə, Rahid Ulusel və başqaları bu üslubu yeni şəraitdə davam etdirirlər.

Bəkir Nəbiyevin tənqid üslubunda publisistik başlanğıc olduğunu düşünənlər də haqlıdır. Ancaq publisistik çalar onun elmi irsində fon olaraq qalır, tənqidçi üslubunun fərdiliyinə xidmət edir. Publisistlik fon burda yüksək elmi-nəzəri səviyyə ilə birləşərək tənqidçinin əsərlərinə kütləvilik gətirir, onu ictimai tənqid səviyyəsinə yüksəldir, tənqidçi-oxucu arasında körpü yaradır: “Bəkir Nəbiyev yalnız müasir, ən yeni əsərlərdən yazdığına görə yox, bütün ədəbiyyatdan, “Dədə Qorqud”dan tutmuş üzübəri ədəbiyyatın hansı hadisəsindən və şəxsiyyətindən, problemindən yazırsa-yazsın, hər şeydən əvvəl, tənqidçidir. Və əlavə edim ki, bu ədəbiyyatda çalışan, özünü ədəbiyyata həsr edən hər mütəxəssisə nəsbil olmayan nadir bir yaradıcılıq xüsusiyyətidir, bir fərdilidir. Lakin bu, tamamilə publisist deyil, bu, daha çox xüsusi təfəkkür tərzidir” [1,80]

Məsələn başqa cür də qoymaq olar: Bəkir Nəbiyevin tənqidi elmdir, sənətdir, yoxsa publisistika? Sualın qoyuluşunda ədəbi tənqidin mahiyyətinə nüfuz etmək istəyi dayanır. Əslində, Bəkir Nəbiyevin estetik irsi elm, publisistika və sənətin sintezindən yaranıb. Ona görə də bu qədər geniş ictimai nüfuz qazanıb. Ədəbi tənqidin təbiəti daim ədəbiyyat mütəxəssislərinin mübahisə predmetinə çevrilib. Məsələn, tənqidçi Seyfulla Əsədullayev “Prometey və Orifey” adlı məqaləsində ədəbi tənqidi ədəbiyyat, elm və incəsənətin qaynağıb-qovuşduğu nöqtə hesab edib. Bu fikrin özü ədəbi tənqidin tipologiyasını müəyyənləşdirməkdə müəyyən istiqamət göstərir.

Bütün dövrlərdə tənqidçi mövqeyini qoruyub saxlayan Bəkir Nəbiyev fəaliyyət göstərdiyi 60 illik zaman kəsiyində heç vaxt ədəbi prosesin arxasınca getməyib, yalnız bədii əsərlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini izah etməklə işini bitmiş hesab etməyib, əksinə, daim ədəbi prosesin önündə gedib, onun sağlam məcraya yönəldilməsinə çalışıb. Ədəbi əsərlərə dəyər vermək üçün özünün bədii-estetik konsepsiyası və bitkin sənət nəzəriyyəsi mövcud olub. Dədə Qorqud eposu da, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Yunis Əmrə, F.Köçərli, Almas İldırım, İlyas Əfəndiyev, Xəlil Pza Ulutürk yaradıcılığı da təkcə bir sənətkarın və yaxud bütöv bir ədəbi mərhələnin izahı və təhlili kontekstində tədqiqata cəlb olunmayıb. Belə düşünsək, tədqiqat predmetinə aydınlıq gətirə bilmərik.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Bəkir Nəbiyev istənilən mövzunun izahında öz konsepsiyasından, yazıçı ideyasından çıxış edirdi. Buna görə də onun əsərləri canlı ədəbi prosesi izah etmək yolunda estetik vasitəyə çevrilmişdi. Onun müxtəlif illərdə yazdığı Almaz İldırım yaradıcılığından bəhs edən “İstiqlalımızın şair qurbanı”, S.Vurğun irsinə həsr etdiyi “El bilir ki, sən mənimsən”, İsmayıl Şıxlı nəsrini təhlil edən “Vüqar, əzəmət mücəssəməsi”, Məmməd Araz poeziyasının poetik qaynaqlarını üzə çıxaran “Şeirimizin xan çınarı” əsərləri əsil ədəbi-estetik sənət nümunəsi kimi tanınır. Bir qədər diqqət yetirsək, görürük ki, “Şeirimizin xan çınarı” əsərinin struktur quruluşu da folklor qaynaqlarını yada salır.

Tənqidçi bu üslubu bütün əsərlərində eyni cür davam etdirmir. Hər bir məqaləsini sərlövhəyə və məzmunu uyğun bir üslubda yazmağa üstünlük verir. Məsələn: Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında poetik-fəlsəfi mətləblərdən yazanda poetik-fəlsəfi, S.Vurğun yaradıcılığından danışanda lirik şeir kimi poetik-axıcı, Xəlil Rzanın istiqlal ruhlu şeirlərindən söz açanda odlualovlu, mübariz əhval-ruhiyyəli başlanğıcdan istifadə etməyə üstünlük verir. Başqa cür desək, hər sənətkarın yaradıcılıq istiqamətinə uyğun gələn təhlil ideyasına üstünlük verir ki, bu da onun tənqidçi üslubunun zənginliyinə xidmət edir.

60-70-ci illərdən etibarən Bəkir Nəbiyevin elmi irsinin problematikası genişləndi, tədqiqat ideyası zənginləşdi. O, bədii təcrübənin məfkurəvi mündəricəsi ilə yanaşı, onun əxlaqi-mənəvi və fəlsəfi aspektlərinə də diqqəti artırdı. Tənqidçi bədii yaradıcılığı daim hərəkətdə, zənginləşmə prosesində, üslub və cərəyanların qarşılıqlı münasibətində təhlilə cəlb etdi. Bütün bunlar onun yaradıcılığına elmi məzmun, ictimai-sosial fəallıq gətirirdi. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” əsəri də bu cəhətdən tənqidçinin diqqətinə səbəb olmuşdu. Müəllifin fikrincə, “Dəli Kür” nəsrimizin ilk nümunələrindən idi ki, burada sosialist realizmin tüğyan etdiyi bir vaxtda müəllif sovet ədəbiyyatının əsas istiqamətini təşkil edən partiyalıq, sinfilik yolundan saparaq, sözün həqiqi mənasında əsil xəlqilik, millilik kateqoriyasına əsaslanan mənəvi dəyərlərə üstünlük verdi: “Cahandar ağa xalq psixologiyasında aparıcı mənəvi dəyərlərin ən mötəbəri olan mərdanəlik statusuna çox yüksək səviyyədə cavab verirdi və həm də, bu baxımdan, nəsrimizin yeni hadisəsi idi. Bundan çıxaraq bir sıra məqalələrdə Dəli Kür obrazının bütövlükdə zamanın stereotiplərinə, çərçivələrinə sığmayan Azərbaycan ruhunun rəmzi kimi şərh olunması təbiidir” [7, 424].

Məsələ bundadır ki, Bəkir Nəbiyev müraciət etdiyi hər bir əsərdə məzmun yeniliyi ilə yanaşı, sənətkarlıq məsələlərinə də xüsusi əhəmiyyət verirdi. Düzdür, 60-70-ci illərdə dövrün estetik fikrində dərin kök salan sosioloji təhlil, məzmunçuluq başqa tənqidçilər kimi onun da yaradıcılığında aparıcı mövqe təşkil edirdi. Bu əslində marksist-leninçi estetikə sət prinsiplərindən irəli gəlirdi. Çünki o dövrdə yazılan bədii əsərlərin süjet xəttində əsasən kolxozda, fabrikdə, zavodda – bir sözlə istehsalatda baş verən hadisələrin dayanması başlıca şərt kimi irəli sürülürdü. Sınıf nöqtəyi-nəzər XX əsrin 20-30-cu illərdə olduğu kimi sonrakı onilliklərdə də əsas meyar kimi götürülürdü. Ədəbi tənqidin vəzifəsi bədii əsərdə istehsalat prosesində baş verən hadisələrin ictimai-sosioloji qatlarını üzə çıxarmaq kimi müəyyənleşmişdi. Başqa tənqidçilər kimi Bəkir Nəbiyev də bu çərçivə daxilində hərəkət edirdi.

Bəkir Nəbiyev elmi-nəzəri fəaliyyətinin bütün dövrlərində daim bir suala cavab axtarıb: Tənqidçi üslubunda hansı təhlil üsulu daha məqsədəuyğundur? Sosioloji təhlil, yoxsa estetik təhlil? Bəlkə bütün bunların sintezindən meydana çıxan daha effektiv təhlil üsuluna üstünlük verməli? Bu suallara ən yaxşı cavabı tənqidçinin özü verir: “Tənqid yazısının ardınca getməməli, bədii əsərin qısa məzmununu danışmaqla işini qurtarmış hesab etməməli, bu və ya digər ədəbi əsərin ideya-

estetik dəyərini, yazıçının yaradıcılığında onun mövqeyini, ümumi ədəbi prosesdə rol və əhəmiyyətini müəyyən etməli, ədəbi materialın verdiyi yeni, konkret imkanlardan istifadə edərək həyat haqqında, insan haqqında, cəmiyyəti- mizin inkişaf problemləri haqqında oxucu ilə yüksək səviyyədə söhbət aparmalı, onu Vətənimizin qarşısında duran böyük tarixi vəzifələrin icrasına səfərbər etməlidir” [9].

Ədəbi-elmi yaradıcılığa sosioloji təhlillə başlayan tənqidçi tədrisən sosioloji təhlillə estetik təhlilin vəhdətindən yaranan yeni təhlil üsuluna keçmiş, müstəqillik dövründən sonra isə bu istiqaməti daha da möhkəmləndirmişdir. 70-ci illərdən etibarən yazdığı “Mübariz ədəbi tənqidin prinsipləri” (“Ədəbiyyat və incəsənət”, iyul, 1970-ci il), “Ədəbi fakt və ümumiləşdirmə” (“Azərbaycan” jurnalı, 1985-ci il, JST« 10), “Özümüzdən başlayaq” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 3 oktyabr, 1986-cı il) məqalələri sosioloji və estetik təhlilin vəhdətindən meydana çıxmışdır. “Bəkir Nəbiyevin bir tənqidçi kimi istedadının gücü bundadır ki, o sosioloji tədqiqatı estetik təhlillə birləşdirib, sənətin tək-cə bədii ideyalar aləmi olması ilə razılaşmayıb, onun həm də gözəllik mənbəyi olduğunu qəbul edib. B.Nəbiyevin hətta ayrı-ayrı sənətkarların həyat və yaradıcılığında həsr etdiyi yazılarda da ədəbiyyatın fundamental estetik problemlərinə cavab tapmaq mümkündür ki, bu da tənqidçi təfəkkürünün unikallığından və təkrarolunmazlığından xəbər verir” [8, 48].

Bəkir Nəbiyevin elmi üslubunda onun dili ayrıca tədqiqat predmeti kimi götürülməyə layiqdir. O bədii yaradıcılıqdakı emosional-estetik gözəlliyi tənqidin dilində də səsləndirməyi bacaran bizim çox azsaylı tənqidçilərimizdən biridir. Başqa cür mümkün deyil. Bədii-estetik baxımdan mükəmməl bir sənət nümunəsini quru, sxematik, adi sözlərlə elm dilinə çevirmək heç bir fayda verməz. Ədəbi tənqidi həm elmlə, həm sənətlə birləşdirən, qovuşduran onun dilidir.

Bəkir Nəbiyevin estetik irsində elmi təfəkkürü də, bədii effekti də analitik tənqid dili müəyyənləşdirir. Onun məqalələrini oxuyan hər kəs istər-istəməz tənqidçinin təsir dairəsinə düşür, bədii zövqü artır, müstəqil düşünmək qabiliyyəti yaranır. Əsərlərini diqqətlə oxuyanda görürük ki, sözcüklükdən, uzunçuluqdan qaçmağa, az sözlə dərin məna ifadə etməyə çalışır, sözləri xüsusi səliqə-sahmanla seçir, söz və ifadələri öz üslubuna uyğunlaşdırır. “Nəsimi qəzəllərindəki bir qafiyə yuvasının izi ilə” məqaləsində haqqında belə bir fikir bildirilir: “Araşdırıcılar bir məsələdə həmrəydir ki, qəzəlləri üçün əruz vəzninin zənginliklərindən, özəlliklə onun bəhrlərinin əlvanlığından yaradıcılıq yolu ilə istifadə edən Nəsimi bu ölçülər daxilində Azərbaycan dilinin poetik imkanlarından, xalq dilinin axar-baxarından, növ-növ müraciətlərdən, sual və nidalarla növbələnən ahəng çalarlarından, daxili qafiyələrdən, qafiyə yuvalarından, rədiflərdən, dilin digər vokal və semantik imkanlarından yüksək səviyyədə faydalanaraq öz poetik üslubunu yaratmışdır” [5, 44].

Bəkir Nəbiyev sözə dəyər verən istedadlı tənqidçidir. Bunu bir sıra tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da etiraf edir. Onun tənqidçi üslubunda bu özünü aydın şəkildə göstərir. Elmi yaradıcılığında, ədəbi təhlillərində sözdən kifayət qədər ustalıqla istifadə etməsi, xüsusi tənqid-təhlil mədəniyyətinə yiyələnməsi onun tənqidçi şəxsiyyətinin tez parlamasına şərait yaradıb. 60-70-ci illərdən xüsusi bir üslub kimi formalaşan bu cəhət Bəkir Nəbiyevin elmi üslubunun mayasına hopur. Qısa, lakin fəlsəfi məzmun daşıyan, oxucunu düşünməyə, nəticə çıxarmağa vadar edən fikirləri ilə o elmi ictimaiyyətin daha çox yadında qalıb. Məqalələrin sərlövhəsində də, müəllif qayəsində də bu dərhal hiss olunur. “Xəlil Rza fenomeni” məqaləsində Bəkir Nəbiyev şairin istiqlal mövzulu şeirlərinə heyranlığını bildirməklə yanaşı, zamanla hesablaşmayan bu odlu-alovlu poeziyanın arxasında Xəlil Rza Ulutürkün şəxsiyyətinin dayandığını bildirir. Belə hesab edir ki, 70 illik total sosiologiya dövründə iki cür ədəbiyyat olub: biri bolşevik ideologiyasına xidmət edən sovet ədəbiyyatı, biri isə Sovet dövrünün milli Azərbaycan ədəbiyyatı. Xəlil Rza Ulutürk bu ikinci ədəbiyyatı yaradanlar, 60-cı illərdən bəri onun başında duran dönməz bir sənətkar kimi qiymətləndirilir. Bir neçə cümlə ilə tənqidçi Xəlil Rza ulutürk poeziyasının məqsəd və məramını aydın şəkildə ortaya qoyur.

Bəkir Nəbiyev orijinal, novator tənqidçidir. Bu onun elmi irsinin həm ideya-məzmun, həm də janr, üslub, dil tipologiyasında açıq şəkildə görünür. Statik, donuq olmayan bu irs hər yeni mərhələdə üstün keyfiyyətlər qazanıb, daim ədəbi prosesə yol göstərmiş, onun önündə getməyi bacarıb.

Ədəbi fakt və onun nəzəri təfəkkür işığında dərkə Bəkir Nəbiyevin ədəbi tənqidi irsini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətdir. İlk tənqidçilik fəaliyyətindən çağdaş günümüzdə kimi o, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bu əzəli prinsiplərinə əməl edir, bədii təfəkkür faktoruna qayğılı və qərəzsiz münasibəti ilə diqqəti cəlb edir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq tənqidçi-ədəbiyyatşünas Şamil Salmanovun tənqidçi üslubu müasir elmi meyarlarla tədqiq olunur, əsərlərinin estetik xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır.

Təbii əhəmiyyəti: Bu məqalədən janr, üslub kateqoriyasının müəyyən məsələlərini öyrənmək istəyən müəllimlər, tələbələr istifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Ş. Ehtiramla, inamla..., "Azərbaycan" jurnalı. 2000-ci il, №7, s.78-84.
2. Nəbiyev B. Həyat poeziyası."Azərbaycan" jurnalı, 2000-ci il, №9, s.98- 104.
3. Qarayev Y. Müasirlik meyarı ilə. «Azərbaycan» jurnalı, 1977-ci il, №2,s.59-64.
4. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild. Bakı: Çinar-çap, 2009.
5. Nəbiyev B. Elmlə şeir qovuşanda. Bakı: Çəşoğlu, 2011.
6. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild. Bakı: Çinar-çap, 2009.
7. Nəbiyev B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, IV cild. Bakı: Çinar-çap, 2009.
8. Mustafayev M. Ədəbiyyatşünaslığımızın xan çinarı. Bakı: Çinar Çap, 2012.
9. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. "Ədəbiyyat və incəsənət", 22 aprel,1972-ci il.

РЕЗЮМЕ

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ БАКИРА НАБИЕВА

Гусейнова А.Д.

Ключевые слова: Бакир Набиев, литературная критика, эстетические оттенки, литературно-исторический контекст, стиль критики.

Помимо содержательных особенностей творчества, литературная критика Бакира Набиева также и по эстетическим особенностям была новым литературным событием в нашем литературоведении. Это новшество отразилось в стиле его критики. В статье в литературно-историческом контексте были исследованы эстетические оттенки и стилистические особенности критики Бакира Набиева.

SUMMARY

AESTHETICAL PECULARITIES OF BAKIR NABIYEV'S LITERARY CRITICISM

Huseynova A.D.

Keywords: Bakir Nabiyev's, literary critical, aesthetic aspects literary-historical context, critical style

Bakir Nabiyev's literary critical reading was a new literary phenomenon for not only either content features but also aesthetic aspects in our literary criticism. This phenomenon showed itself in his critical style. In this article aesthetic shades and style originality of Bakir Nabiyev's criticism are studied in literary-historical context.

Daxil olma tarixi: İlk variant 24.11.2015
Son variant

UOT 80.94

**ƏHMƏD AĞAOĞLU YARADICILIGINDA DÜNYƏVİ DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏT
ARAYIŞLARI****MƏDİNƏ KARAHAN***Xəzər Universiteti, doktorant**e-mail: rrr_188@mail.ru**Açar sözlər: Ağaoğlu, yaradıcılıq, hüquq, cəmiyyət, dövlət, hökumət, Türkiyə*

Azərbaycandakı yaradıcılığında islam və din problemlərinə müəyyən yer verən Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə getdikdən sonra hadisələrin sonrakı inkişafının təsiri ilə yaradıcılığında dünyəvi dövlət modelinə geniş yer vermiş, hüquq qaydalarını cəmiyyətdə əsas prinsiplərdən biri olaraq görmüşdür. Həmin dövrdə islamçılıq cərəyanını dövlətə bir model kimi gətirmək istəyənlər cəmiyyətdə çoxluq təşkil edirdi. Bu zaman Ə.Ağaoğlu dünyəvi dövlət quruluşunu əsas götürmüş, dinin dövlətdən ayrı olmasının tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmişdir. Eyni zamanda ailə və qadın məsələsində müasirlik mövqeyində durmuş və özəmənkı cəmiyyətdə hər cür hüquqları əlindən alınmış qadınların layiq olduğu yerə gəlməsini müdafiə etmişdir. Türkiyənin ilk qadın vəkillərindən olan Sürəyya Ağaoğlunun bu ailədə tərbiyə alması cəmiyyətdə qadın, ailə, hüquq məsələlərinin praktik həlli kimi diqqəti çəkir. Ə.Ağaoğlunun bu dövrdəki dünyəvi dövlət anlayışını təhlil edən türk tədqiqatçısı Gülsərən Akalın yazır: "Ə.Ağaoğlu dövlət quruluşuna İslami model gətirmə, İslam şəriətini toplama və hüquq qaydalarına tətbiq etmək düşüncəsində olmadığına görə Türkiyədəki islamçı qrupa daxil olmamışdır" [1, 57].

Məlumdur ki, Osmanlı imperiyası dağıldıqdan sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə yeni dönmə başlamışdır. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün dövlətə dünyəvilik quruluşunu gətirməsi, demək olar ki, Ə.Ağaoğlunun bu istiqamətdəki nəzəri fikirlərinin təsdiqi idi. Elə Türkiyədən əvvəl də Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı baş verən proseslər Ə.Ağaoğlunun fəaliyyətini dövlət və cəmiyyət proseslərinə təbii şəkildə yönəltmişdir. Malta sürgünündən qayıtdıqdan sonra onun qəzetlərdəki məqalələrinin məzmununda da cəmiyyət, fərd, dövlət məsələləri başlıca yer tuturdu. Ayrı-ayrı məqalələrində və "Dövlət və fərd" əsərində problemə kompleks elmi, hüquqi yanaşma sərgiləyən müəllif Türkiyədə qurulan dünyəvi dövlətin cizgilərini bəlihləyən əsərlər yazmışdır. Onun "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Sərbəst firqə xatirələri", "Üç mədəniyyət" əsərlərində də bu və ya digər şəkildə cəmiyyət və dövlət anlayışları ilə bağlı baxışları ifadə olunur. "Üç mədəniyyət" əsərinin Malta sürgünündə yazıldığını nəzərə almış olsaq, deyə bilərik ki, Ə.Ağaoğluda yeni cəmiyyət və dövlət formulu ötən əsrin ikinci onilliyindən formalaşmağa başlamışdır.

Türkiyə tədqiqatçısı Özcan Ufukun yazdığına görə, Ə.Ağaoğlu Maltadan qayıtdıqdan sonra Cümhuriyyətin ilk illərində "rejimin hərərətli müdafiəçilər"i sırasında yer alırdı [2, 25]. Bu da təbiidir; Osmanlı imperiyası dağıldığında onun yerində Cümhuriyyətin qurulması, əslində Ə.Ağaoğlunun qərbyönümlü idarəetmə düşüncəsinə uyğun gəlirdi. Şərqdə idarəetmənin köhnə üsuli-idarəsi artıq xalqı təmin etmirdi; ona görə də Cümhuriyyət quruculuğunda həm paraktik, həm də nəzəri cəhətdən iştirak etməyi üstün tutur. Bu o zaman idi ki, hələ yeni Cümhuriyyətin dövlətçilik forması da konkret olaraq müəyyənləşməmişdi. 20-ci illər boyu bu proses davam etmiş, yeni Türkiyənin cəmiyyət və dövlətçiliklə bağlı fərqli görüşlər, fikirlər olmuşdur. Ə.Ağaoğlu "Dövlət və fərd" kitabında Türkiyənin dövlətçiliklə bağlı düşüncələrini yazmışdır. Məhz bu əsərində o, yeni quruluşu dövlət sosializmi kimi deyil, "himayəçi-kapitalist" olmasının lazımlılığı haqqında fikir yürüdüdü.

Ə.Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" əsərində də cəmiyyət və dövlət problemi üzərində elmi-nəzəri araşdırmalar apararaq bu istiqamətdə fikirlərini bir qədər də dolğunlaşdırır. Cəmiyyətin, hər şeydən əvvəl, "ortaq duyğu və düşüncə" daşıyıcısı, "ortaq ideal sahibi" və "şüurlu zümrə" olduğunu önə sürən publisist Türkiyədə bu cür zümrə olmamasından narahatlığını ifadə edir. Onun fikrincə, "cəmiyyət həyatının qüvvətlənməsinə səbəb olan amillər arasında bir də fəlsəfə ilə ədəbiyyat önəmli yer tutur" [3,104]. Fəlsəfə meydana gətirdiyi fikir, ədəbiyyat isə hiss axımlarıyla fərdləri birləşdirmək istiqamətində müəyyən işlər görür. Avropanın çağdaş cəmiyyətləri içində fikir cərəyanları cəmiyyət həyatı üzərinə müəyyən təsir qüvvəsinə malik olsa da, yeni Türkiyədə bu birdən-birə formalaşmamışdır. Hətta bu sahədə vəziyyətin "iflas" halında olması ilə bağlı fikirlər də yer alır. Bunun səbəbini isə Türkiyədə fəlsəfə ilə məşğul olmaq zamanının bu yaxınlara, tənzimat dövrünə düşməsi ilə əlaqələndirir. Zamanında Türkiyədə elmi müəssisələrin yoxluğu üzündən elm, texnika və dolayısı ilə fikir və cərəyanların və bu cərəyanların doğurduqları fikir həyəcanlarının olmaması da indiki cəmiyyətə təsirsiz qalmır. Cəmiyyətin formalaşmasında əsas amillərdən biri olan ədəbiyyatımızın da cəmiyyətdə duyğular sistemi yarada bilməməsi yeni cəmiyyətin gec formalaşmasına səbəb olur. Müəllif ədəbiyyatın cəmiyyəti formalaşdırmasına ən yaxşı nümunə olaraq rus ədəbiyyatını görür. A.Puşkin, L.Tolstoy, Y.Turgenyev, A.Tolstoy, M. Qorki əsərlərinin ruhundakı ictimai gerçəklik və inqilab təmayülünün indiki rus cəmiyyətinə müsbət təsirini nümunə gətirərək, Türkiyədə hazırkı türkçü ədəbiyyatın [Namiq Kamal] belə bir yol keçməsinə arzu edir. Bu ədəbiyyatın türklük, vətən mövzularını birləşdirici faktorlardan hesab edən Ə.Ağaoğlu yazırdı: "Buradan Bakıya və Bakıdan Türkünstanın ortalarına qədər bütün türk ürəklərini birləşdirən, eyni həyəcanla çarpdıran, türkün dərdlərini, sevinclərini, əksliklərini və ehtiyaclarını, mütəvazi həyatını dilə gətirərək bir-birinə qarşı bir bağlılıq quran dörd yazar görürəm: Namiq Kamal, Mehmet Emin, Mehmet Akif və Rəşad Nuri bəylər" [3, 112].

Cəmiyyət həyatına təsir göstərən amillər içərisində musiqi və teatrın da müəyyən təsirini xüsusi qeyd edən Ə.Ağaoğlu sinfindən, zümrəsindən asılı olmayaraq, fərdlər arasında duyğu ortaqlığını təmin etdiyi qənaətinə gəlir. Xüsusilə, teatr ictimai amillərin ən əsası olan dilin, əxlaqın, ortaq duyğuların inkişafına, yüksəlmə və birləşməsinə xidmət etdiyini, fikir və hisslərin birləşməsinə saxlayır. Teatrda çox zaman ictimai və tarixi hadisələr mövzu seçildiyindən millət şüurunun doğmasında önəmli rol oynayır. Hətta onun fikrincə: "Parisdə 1871-ci il inqilabı Viktor Hüqonun "Hernani" adlı əsərinin təsiri ilə bir teatrda başlamışdır. Fəqət, yazıq ki, bizim zavallı çevrəmiz bu amillərdən məhrumdur. Bizdə insanın ruhi və mənəvi ehtiyacları inkar edilmişdir. Bütün Şərqdə olduğu kimi, bizdə də həyat ya yeyib içmək, və ya bir köşəyə çəkilib davamlı ibadət etmək şəkillərində qəbul edilmişdir" [3, 114].

Ə.Ağaoğlu cəmiyyəti formalaşdıran amilləri nəzəri cəhətdən araşdırır və Türkiyə cəmiyyətində bunların bəzilərinin tamamilə yox olduğunu, bəzilərinin isə mahiyyəti pozularaq cəmiyyət dıışı bir şəkil aldığıni önə çəkir. Beləliklə, cəmiyyəti formalaşdıran amillər üzərində dayanan Ə.Ağaoğlu burada da Qərb nümunəsini əsas götürür və belə qənaətə gəlir ki, cəmiyyətdə istibdadın maddi nümunəsi atılmışsa da, hələ də mənəvi tərəfi qalmaqdadır, bizdə cəmiyyət yoxdur, mexaniki olaraq və təsadüflə bir yerə toplanmış adamlar vardır [3, 115].

Ə.Ağaoğlu cəmiyyət probleminə bir neçə əsərində və məqalələrində də bu və ya digər dərəcədə toxunmuşdur. Buna görə də cəmiyyət problemi Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında bütün detalları ilə təhlil edilmişdir. Bu cəhətdən "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri istisna deyil. Əsərdə yazıçı cəmiyyət, fərd, dövlət, demokratiya, azadlıq və s. problemləri yeni siyasi düşüncə baxımından təhlil edir. Yazıçı burada cəmiyyət üçün "qarşılıqlı yardım" ifadəsini işlədir. Bununla o, vətəndaşların bir-birini düşünməsi və bir-birinə yardım göstərməsini nəzərdə tutur və bu qaydanı cəmiyyət həyatının özülü, təməl daşı hesab edirdi. Əsərdə yazıçı fərd üçün, cəmiyyət üzvü üçün cəmiyyətin cavabdehliyini belə izah edir: "Öncə bilməlisən ki, cəmiyyət fərdlərdən və fərdlərin birliyindən yaranır. Bu səbəbdən hər bir cəmiyyət öz üzvlərinin hal və vəziyyəti ilə istər-istəməz bağlıdır. Sonra

azad və sərbəst ölkədə hər bir vətəndaş ölkənin ortaq taleyinə qatılır və seçki hüququndan faydalanaraq millət vəkillərini seçir, həmin vəkillər vasitəsi ilə qanunlar hazırlayır [4, 72].

Cəmiyyət probleminə yazıçı "Mən kiməm?" əsərində də müraciət edir. Əsərin qəhrəmanının içi ilə , çölü arasındakı daxili mübarizənin əsasını, demək olar ki, cəmiyyət problemləri təşkil edir. Yazıçının içi həmişə cəmiyyət qanunlarına əməl etməyə, cəmiyyəti inkişaf etdirməyə çalışırsa, çölü cəmiyyəti qurd kimi içindən yeməyə çalışır. Çölün riyakarlığı, eqoizmi, fikir dəyişimi, gözügötürməzlilik, qısqanclıq, "mənə nə?" fəlsəfəsi cəmiyyəti daim geriye çəkir. Buna görə də çölünün cəmiyyətə çox böyük ziyan vurduğunu nəzərdə tutan iç çölü ilə cəmiyyət arasındakı təzadı aradan götürməyi, cəmiyyətin yaşaması üçün buna çarə tapılması haqqında düşünür: "Zahirimin cəmiyyəti yıxan xüsusiyyətlərinə qarşı qəti bir mücadilə açılmalıdır və necə ki, canlı və mövcud, şərəf hissini gözləyən mühitlərdə yarınlara, yalançılara, riyakarlara və s. cəmiyyət içində çox yer verilməz, hörmət edilməz, qovular, uzaqlaşdırırlar. Bizdə də eyni yolla getmək zamanı gəlib çatmışdır" [5, 77].

Ə. Ağaoğlu dövlət və hökumət anlayışları üzərində də istər praktik, istərsə də nəzəri şəkildə öz münasibətini bildirir. Aydın ki, Şərqdə bütün dövrlərdə hökumətlə dövlət anlayışları qarışdırılmış, hər iksinin eyni mənanı daşdığı anlamı qəbul olunmuşdur. Şərqdə dövlətin adının daim sülalə adını daşması da buradan irəli gəlirdi. Halbuki sülalə dövləti idarə edən olsa da, dövlət xalqa məxsusdur. Qərbdə isə vaxtilə dövləti müxtəlif sülalələr idarə etsələr də, bu dövlətlər sülalənin adı ilə adlandırılmamışdır. Cümhuriyyətin ilk illərində dövləti hökumətlə qarışdırmaq əlamətləri hələ də qalmaqda idi. Ə. Ağaoğlu də "Üç mədəniyyət" əsərinin "Dövlət", "Hökumət" bölümlərində məhz bu məsələni araşdırmağa çalışmış, cəmiyyətin bu anlayışlarla bağlı təsəvvürlərinin formalaşması istiqamətində müəyyən işlər görmüşdür. "Dövlət" bölümünün girişində yazıçı məsələnin tarixinə baş vurur və Şərqdə dövlət məfhumunun çox qərribə izah edilməsinin, "dövlətlə hakimiyyətin" qarışdırıldığı fikrinə toxunmuşdur. Türklər isə bu sahədə bir qədər də irəli gedərək yalnız dövləti hakimiyyətlə qarışdırmamışlar, həm də təsis etdikləri hökumətləri və dövlətləri ayrı-ayrı şəxslərin adı ilə adlandırdıqlarına diqqət çəkir və misal olaraq Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar və s. göstərir. Bunun yanlış olduğunu göstərən müəllif İngiltərənin hakim sülaləsini dörd dəfə dəyişdirməsinə rəğmən, heç bir sülalənin adı ilə adlanmaması, Napoleonun bütün Avropanı istila etməsinə baxmayaraq, Fransanın nə Napoleon adını aldığı, nə də fransız dövlətinə onun adının verilmədiyinə doğru olduğunu bildirir. Onun fikrincə, dövlətdə tək yaşayan və əsaslı ünsür dövləti doğuran millətdir. Ona görə də dövlətin də adı millətin adı ilə adlanması gərəkdir. O yazır: "Gerçəkdə dövlət, bağımsız bir millətin işğal etdiyi sahə ilə o millətin siyasi, ictimai, iqtisadi təşkilatının hamısına deyildiyi halda, hökumət yalnız o təşkilatın bir qismini və sülalə isə pək sınırlı bir parçasını ifadə edir. Bir dövlət bağımsızlığını qeyb etmədikcə vardır. Halbuki dövlət sülaləsiz yaşaya bilir. Necə ki, bu gün dünyanın böyük bir qismi cümhuriyyət üsulu ilə yaşayır. Hökumətə gəlcə, o zətən mahiyyəti etibarilə dəyişik bir şeydir və hər zaman başqa şəkil ala bilər" [4, 118].

Ə. Ağaoğlu "Üç mədəniyyət" əsərində dövlət və hökumət anlayışlarına həm də nəzəri və praktik cəhətdən yanaşır. Osmanlı dövlətinin süqutunun səbəblərindən biri kimi dövlətə münasibət də əsas faktorlardan biridir. Dövləti hökmdarlardan ibarət hesab edən çevrənin cəmiyyətdəki mövcudluğu hələ çoxluq təşkil edirdi. Yaşamaqda olduğu zamanın dövlət və hökumət anlayışlarına da nəzər yetirən Ə. Ağaoğlu XIV Luisin "dövlət mənəm" dediyi zamanların çoxdan keçdiyini və bu prinsipin Avropada artıq işə yaramadığını və özünün yaşadığı cəmiyyətin də buna uyumlu olduğu ilə bağlı fikirlərində çağdaş dövlət anlayışının konturlarını görmək mümkündür. Maraqlıdır ki, yazıçı çağdaş dövlət prinsiplərindən danışarkən bolşeviklərin Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan, Ermənistan, Türküstan, eləcə də bütün rus olmayan yerlərdə rus ruhunu, idarə tərzini uyguladıqlarını və hər yerdə idarə başında bir rus çoxluğunu yaratmağa çalışdıqlarını bildirir.

Əlbəttə, "Üç mədəniyyət" əsərinin yazıldığı zaman hələ Türkiyə Cümhuriyyəti yaranmamışdı. Ona görə də onun fikirlərində dövlət və hökumət anlayışları tam olaraq müasir bir formaya

düşdüyünü söyləmək çətindir. Ə. Ağaoğlu "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində bir qədər də irəli gedərək istibdadın idarə etdiyi bütün ölkələrin sonunun yaxşı olmadığı qənaətini bölüşür. Ancaq xalqın idarə etdiyi dövlət səriştəsizlərin əlində təcrübə taxtası ola bilmir: "Elə xalq idarəsi ilə istibdad arasındakı əsas fərqlərdən biri də budur ki, istibdadda dövlət adamlarının və məmurların arxalandıqları güc hökmdarın yaxşılıq və qayğısıdır. Halbuki xalqın yönəltdiyi dövlətdə həmin adamlar yalnız xalqın inamına söykənə bilirlər. Bu inam tükənən kimi hökumət və idarəçilik lap təməmindən yıxılmış sayılır" [4, 32].

Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyətində əsas yerlərdən birini, azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəsi və onun elmi-nəzəri əsaslarını yenilikçi mövqedən işləmək tutur. Bu mənada yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin demokratik əsaslarla qurulmasında onun da rolu böyükdür. Onun demokratiya anlayışında həmişə fərd öndə olmuşdur, lakin cəmiyyət o zaman hələ bu barədə yetərli bilgilərə sahib deyildi. Bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün isə zamana ehtiyac olduğu kimi, cəmiyyətdəki mövcud xəstəlikləri, qüsurları da yox etmək lazım gəlirdi. Buna görə də Ə. Ağaoğlunun demokratiya anlayışı həm fəaliyyətində, həm də əsərlərində paralellik təşkil etmişdir. O görürdü ki, Türkiyə kimi siyasi təfəkkür baxımından inkişaf etməmiş ölkələrdə xalqın siyasi təfəkkürünün aşağı olması səbəbindən azadlıq, torpaqların işğaldan azad edilməsi üstünlüyü ilə xalqın demokratiyaya keçidində çətinliklər mövcuddur. Daha doğrusu, torpaqların işğaldan azad olunması, yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması eyforiyası cəmiyyətdəki bəzi problemləri arxa plana keçirirdi ki, burada da cəmiyyət geridə qalmış olurdu. O yaxşı görürdü ki, azadlıq adına cəmiyyətdəki susqunluq uzun müddət bu cür davam edə bilməz, cəmiyyət bu mərhələni nə qədər tez keçsə, o qədər də yaxşı olar və inkişaf edər. Lakin bu cür qüsuralara qarşı çıxmaq mövcud iqtidara müxalifət demək idi ki, indiki cəmiyyətdə də müxalifətçilik institutu formalaşmadığından bunu etmək çox çətin və ağır idi. Həm də azadlıq ilə demokratiya bir-birini inkar etməməli, əksinə bir-birini tamamlamalıdır. Bütün bu məsələlərə Ə. Ağaoğlu açıq şəkildə qarşı çıxmaqla bilmədiyindən müxtəlif yollarla etməyə çalışır, həm cəmiyyəti bu istiqamətdə maarifləndirməyə, həm də hökuməti buna dəvət etməyə çalışırdı.

Elmi yeniliyi: Tarixin qaranlıq səhifələrinin araşdırılması və Azərbaycanın müstəqillik tarixində izlər qoyan şəxsiyyətlərin aşkara çıxarılması baxımından məqalə elmi yeniliyini qoruyur. Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan xalqının milli özünüdərk etmə və türkçülük ideyalarının yayılmasına xidmət edən bir şəxsiyyət kimi həyatı və yaradıcılığı geniş mənada araşdırılmağa layiq bir şəxsiyyətdir. 1918-ci il Azərbaycanda ilk müstəqil demokratik cumhuriyyətin qurulması xəbərini sonsuz sevinclə qarşılayan Əhməd bəy Milli Məclisə üzv seçilməsi və Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü olması ilə müstəqillik tariximizin yaranmasında iştirak etmiş şəxsiyyətlərdəndir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Bu gün gənc nəsə tanıdılması vacib olan şəxsiyyətlərdən biri kimi Əhməd Ağaoğlu irsinin geniş araşdırılması təqdirəlayiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Ağaoğlu. Bakı: Az.ATAM, 2012, 164 s.
2. Özcan Ufuk. Ahmet Ağaoğlu ve rol deęişiklięi: yüzyıl Dönümünde Batıcı bir Aydın, İstanbul, Donkişot Yayınevi, 2002
3. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006, 154 s.
4. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı: Tutunəşr, 2001, 80 s.
5. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 392 s.

РЕЗЮМЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ
АХМЕДА АГАОГЛУ
Мадина Карахан

Ключевые слова: *Агаоглу, творчество, закон, общество, государство, правительство, Турция*

В статье рассказывается об исследованиях А.Агаоглу проблем мирового государства и общества. Отмечено, что А.Агаоглу принимал непосредственное и активное участие в образовании Турецкого государства и Республики, занимался исследованиями. Во многих его статьях и произведениях таких, как написанное в ссылке на Мальте «Три культуры», произведениях 30-х годов «В стране свободных людей», «Свободные мысли» исследуются проблемы как государства, власти, общества, так и другие. Автор указывает на несвязность государства и власти, отмечает разное значение этих понятий, а также их участие в становлении нового общества и мирового государства.

SUMMARY
INVESTIGATIONS ON SECULAR STATE AND SOCIETY
IN A. AGAOGHLU'S WORKS
Madina Karakhan

Keywords: *Aghaoglu, activities, law, society, state, government, Turkey*

The article tells us about research by A. Agaoghlu of problems of world government and society. It's noticed that A. Agaoghlu took an active part in formation of Turkish Country and Republic and also made researches. In written at Malta "Three Cultures", written in 30ths "In the Country of free people", "Free Minds" etc the problems of government, power, socium and other are explored in creations and other articles. The author shows incoherence between government and power and also notices different meaning of these goinions and also participation in formation of new society and world country.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 05.10.2016
Son variant

UOT 177.1

TOLERANT VƏ MULTİKULTURAL XALQ

¹SADIXOV HƏSƏN ŞİRALI oğlu
²MƏMMƏDOV RAMAZAN SALAM oğlu
 Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2-professor
 e-mail: ramedov44@gmail.com

Açar sözlər: xalq, mədəniyyət, tolerant, multikultural, dil, din.

Azərbaycan xalqı **tolerant**, **multikultural** və **multikonfessional** xalqdır.

Tolerantlıq termini qədim latın dilində *tolerantiya* – bir xalqın təfəkkür tərzinə, fikirlərinə, ideyalarına, psixoloji durumuna, dini baxışlarına, ünsiyyət vərdişlərinə dözümlü olmaq, səbrli olmaq, ehtiyatla yanaşmaq mənası verir.

Məlum olduğu kimi, **multikulturalizm** (*çoxmədəniyyətlilik və ya mədəniyyət çoxluğu*) anlayışı bir termin kimi elmi-sosioloji ədəbiyyata XX əsrin 70-ci illərində amerikalı sosioloq Ç.Teylor tərəfindən daxil edilmişdir. Onun yaranma səbəbi isə Amerikada müxtəlif milli-etnik, irqi, dini və mədəni tərkibi olan mürəkkəb ictimai-siyasi problemlərin həllində təsirli bir model yaratmaq zərurəti olmuşdur.

Mədəniyyət termini adi anlayış deyildir. Onun yekcins olmayan çox mürəkkəb və, bəzi hallarda, hətta ziddiyyətli semantik quruluşu vardır. Mədəniyyət anlayışının tərkib hissələrini təşkil edən *universal, regional, milli-etnik, irqi, dini, lingvistik* və digər amillər hər bir xalqın mədəniyyətinin tarixən formalaşmasına və fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir, onun təkrarsız xüsusiyyətlərini və xarakterini, özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində göstərilən amillərin qədəri, ölçüsü, yeri və rolu fərqli dərəcədə özünü büruzə verir; riyazi dillə desək, bu amillərin kombinasiyaları hər bir xalqın mədəniyyətində təkrarsızdır.

Məlum olduğu kimi, məşhur filosoflar Jan Jak Russo, İmmanuel Kant, İohann Höte və digərləri mədəniyyətdə universallığı üstün tuturdular. Onlar universal mədəniyyətin nəinki mümkün olmasını, hətta mövcud olmasını da qəbul etmişlər.

Dövrümüzdə dünya xalqlarının ictimai həyatlarının bütün sahələrində beynəlxalq qloballaşma proseslərinin sürətlə inkişaf etməsi və eyni zamanda iqtisadi, siyasi, dini, milli-etnik, elm, təhsil, mədəniyyət, idman və s. sahələrdə dövlətlərarası ziddiyyətlərin son dərəcədə kəskinləşməsi şəraitində müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində universal amillərin payını və rolunu mümkün qədər artırmaq, inkişaf etdirmək, onlara önəm vermək – mədəniyyətlərarası ədavətlərin səngiməsinə, aradan qaldırılmasına çalışmaq, onların müxtəlifliklərini səciyyələndirən amillərin şişirdilməsinə, həddən artıq önəm verilməsinə imkan yaratmamaq, bəşəriyyətin dəhşətli kataklizmlərlə üzlənməsinin qarşısını almaq anlamında başa düşülməli, dərk edilməlidir.

Bizim fikrimizcə, multikulturalizm milli-etnik, ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi prosesdir. Məlum olduğu kimi, elmin milli modeli yoxdur. Elm ümumdünya bəşəri dəyərdir və bütün millətlər də onu eyni səviyyədə öyrənirlər. Məsələn: texniki elmlər, tibbi elmlər, kimya elmləri və s. Elmin obyektiv qanunları və qanunauyğunluqları dəyişilmir, multikultural dəyərlər isə hadisə və proseslərin təsiri nəticəsində dəyişilir. Məsələn: bir neçə il bundan əvvəl Avropa ölkələrindən Fransada, Almaniyada çoxmədəniyyətlilik, çoxkonfessiyalıq modelləri digər xalqlara nümunə göstərilirdi, hazırda isə həmin ölkələrdə onlardan əsər-əlamət qalmamışdır.

Bununla belə, qloballaşan müasir dünyada xalqların multikultural adlanan çoxmədəniyyətliliklərinin mövcud olan fərqli modellərinin elmi-nəzəri və ictimai-siyasi aspektlərini öyrənməyə ehtiyac vardır. Məhz bu ehtiyacdandır ki, həm xarici ölkələrdə, həm də bizim respublikanın bir çox universitetlərində multikulturalizm dərsləri keçirilir, multikulturalıq mədəniyyəti tələbə auditoriyalarında öyrənilir, “Azərbaycan multikulturalizmi” fənni tədris olunur. Heç şübhəsiz ki, bu son dərəcə əhəmiyyətli və alternativ olmayan bir maarifləndirmə işini

alqışlamaq, dəstəkləmək, onun daha geniş miqyasda, müxtəlif vasitələrlə, müasir informasiya tenologiyalarından istifadə etməklə öyrənilməsinə hərtərəfli yardım göstərmək gərəkdir.

Multikulturalizm anlayışının tərkib hissələrindən, ən vacib komponentlərindən biri də *dildir*. Dünya xalqlarının danışdıqları dillərin sayı müxtəlif mənbələrdə 5 mindən 7 minədək olduğu göstərilir. Bu dillər öz inkişaf səviyyələrinə, leksik, qrammatik və semantik imkanlarına, eləcə də bu dillərdə danışan əhalinin sayına və dünyada yayılmasına, istifadə dərəcəsinə görə müxtəlifdir.

Bu gün Yer kürəsində irili-xırdalı 230-dək ölkə vardır və bu ölkələrdə yaşayan 7 milyardan çox adam 3500-dək etnik qrup, tayfa, xalq, millət təşkil edir. Bu etnik qrupların hər birinin ayrıca dili, özünəməxsus mədəniyyəti, adət və ənənələri vardır. Lakin onların yalnız 200-ə qədəri monoetnik və ya əksər hallarda polietnik dövlət qurmuşlar. Əhalinin milli tərkibinə görə Azərbaycan Respublikası çoxmillətli, polietnik dövlətdir.

Azərbaycan Respublikası müxtəlif dinləri və mədəniyyətləri təmsil edən bir çox xalqların dostluq və qardaşlıq şəraitində yanaşı yaşadığı tolerant bir ölkədir. Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti türk mənşəli olsa da, respublikamızda talış, rus, yəhudi, kürd, tat, ləzgi, avar, saxur, xınalıq, hapıt, qırız, udi, lak, ingiloy, rutul və digər etnik mənşəli xalqlar yaşayır və onların hamısı ölkənin bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, bu xalqların bir ümumi dili vardır – Azərbaycan dili. Azərbaycan dili müxtəlif millətlərə və etnik qruplara mənsub olan insanları birləşdirir, onları həmrəy və yekdil edir. Bu barədə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev böyük siyasi müdriklik göstərərək demidir: “Respublikamızın əhalisinin tam əksəriyyəti azərbaycanlıdır. “Azərbaycanlı” məfhumu çox genişdir. Düzdür, azərbaycanlıların minillik kökünə baxsan, bir qismi o kökdən, bir qismi bu kökdən gəlib. Amma onlar hamısı əsrlər boyu azərbaycanlı kimi formalaşmış. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udi də, kumik da, başqası da – bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. Bu “azərbaycanlı” sözü bizi həmişə birləşdirir”.

Beləliklə, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan bütün əhalinin bir ümumi adı vardır – Azərbaycan xalqı, və bu Xalqın ümumi bir dili vardır – Azərbaycan dili.

Dil ünsiyyət tələbatından yaransa da, təkcə ünsiyyət funksiyasını daşımır. O həm də müxtəlif milli-etnik qruplardan olan xalqların mədəniyyətlərinin yaranmasında və inkişafında çox vacib rol oynayır. Mədəniyyətlə üzvi surətdə bağlı olan dil həm də onun bünövrəsini, daxili bazasını təşkil edir. Dilsiz milli mədəniyyət yoxdur. Müxtəlif millətlərdən olan böyük alimlər müxtəlif dövrlərdə əbəs yerə deməmişlər ki, **“Dil varlığın evidir”** (məşhur alman filosofu Martin Haydeger), **“Dil xalqdır”**, (tanınmış rus yazıçısı Fyodor Dostoyevski), **“Mənim vətənim fransız dilidir”** (fransız filosofu Albert Kamyu).

Heç şübhəsiz ki, dil insanlararası əsas ünsiyyət vasitəsi olduğu kimi, maddi və mənəvi varlığın, dünyada baş verən hadisə və proseslərin dərk olunmasında, bu barədə informasiyanın formalaşmasında, saxlanması, məsafəyə və zamana ötürülməsində də həlledici rol oynayır. Çoxdillilik son nəticədə müxtəlif mədəniyyətə malik olan xalqların bir dövlət çərçivəsində uzun müddət ərzində birgə yaşayıb, ictimai, siyasi, emi, mədəni əlaqələrdə olmaları nəticəsində çoxmədəniyyətliliyə, multikulturallığa gətirib çıxarır, onun varlığına şərait yaradır.

Çoxmədəniyyətlilik insanın mənəvi fəaliyyətinin digər formaları ilə də qarşılıqlı münasibətlər sistemi yaradır. Onlardan biri də *dindir, dini şüurdur*.

Müasir dövrdə əhalisi çoxmillətli olan ölkələrdə həm də müxtəlif dini dünyagörüşlü insanlar yaşayır. Böyük insan qruplarının qəbul etdikləri dünyəvi dinlərin təsnifatı belədir: xristianlıq, iudaizm, islam, buddizm.

İnsanlarda dini dünyagörüşü həm də milli-etnik xarakter daşıyır, onların milli mənəviyyatının və tarixən formalaşmış adət və ənənələrinin mahiyyətini təşkil edir. Geniş mənada din mədəniyyətin tərkib hissəsidir və xalqın multikultural mənəviyyatının nüvəsini təşkil edir. Tolerant multikultural, multikonfessional adlanan ümumbəşəri ülvü dəyərlər üzvi surətdə birləşərək dialektik sistem təşkil edir. Onlardan biri digərsiz mümkün deyildir, biri digəri üçün mədəni-mənəvi və elmi-sosioloji baza

təşkil edir. Milli-etnik xüsusiyyəti tolerant olmayan xalqda coxmədəniyyətlilik – multikulturalizm və multikonfessionallıq ola bilməz.

Çoxmədəniyyətlilik – multikulturalizm çox mürəkkəb və ziddiyyətli strukturlu biliklər sistemidir. Tolerantlığın, multikulturalizmin və multikonfessionallığın Azərbaycan modeli də mövcuddur.

Çoxəsrlik tərəqqi və tənəzzül dövrləri keçirmiş Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından biridir. Azərbaycanlıların məskun olduğu coğrafi ərazinin təbii sərvətlərlə zəngin olması və onların digər millətlərdən olan adamlara yüksək humanizm münasibəti göstərməsi bu diyara ayağı düşənləri özünə cəlb etmiş və, beləliklə də, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dini dünyagörüşlü adamlar azərbaycanlılarla birgə yaşayışı üstün tutmuş və bu ərazini özləri üçün daimi yaşayış yeri kimi seçmişlər.

Azərbaycanlılara tolerant xalq demək adi şüar deyildir və bu yadək mücərrəd təbliğat-təşviqat naminə də səsləndirmirik. Deyilənlərin hamısı mayası, təfəkkürü, fəaliyyəti humanist dəyərlərdən yoxrulmuş millətimizdə formalaşan insani, bəşəri, sağlam təfəkkür sisteminin tərkib hissəsidir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir millətdə, xalqda, etnik qrupda tolerantlıq adlanan ülvü xüsusiyyət yoxdursa, deməli, yoxdur, vardırsa, anadangəlmədir. O, həyatda qazanılır, irsən verilir, iqtisadi, ictimai-siyasi və məfkurəvi həyat tərzində təzahür edir, özünü büruzə verir. Azərbaycanlılar üçün multikulturalizm və multikonfessionallıq dəyərlər ta qədim zamanlardan müxtəlif mədəniyyətli etnik qrupların həyat təzi, birgə yaşayış modeli olmuşdur. Hər bir xalqın və etnik qrupun genezisində, mənşəyində ancaq onun özünə xas olan xüsusiyyətlər olduğu kimi, azərbaycanlılar üçün də multikulturalizm və multikonfessionallıq bu xalqın milli-mənəvi düşüncə tərzindədir və ən zəngin sərvətidir. Tolerantlıq, milli və dini dözümlülük Azərbaycan xalqının genezisində, təfəkküründə, milli ruhunda bərqərar olan zəngin mənəvi irsdir.

Azərbaycanlılar adlanan bu ulu xalqın tolerantlıq xüsusiyyəti mücərrəd anlayış deyildir, əsrlərin təlatümlərinə tab gətirmiş, müxtəlif ictimai-siyasi quruluşların süzgəcindən ələnmiş mədəni, humanist milli-mənəvi dəyərlər sistemidir və əbədiyaşardır.

O hansı xalqdır ki, hətta öz düşmənlərinə belə humanistlik, insanpərvərlik münasibətləri göstərir? O, Azərbaycan Xalqıdır! Azərbaycan xalqının humanistliyini, tolerantlığını əyani surətdə göstərən bəzi tarixi faktlara nəzər salaq.

✓ *Mingəçevirdə Su Elektrik Stansiyası inşa edilərkən* tikintidə bir çox digər millətlərdən olan adamlarla birgə Alman-Sovet müharibəsində əsir düşmüş almanlar da işləyirdi. O zaman tikintiyə rəhbərlik edən Kamran Hüseynov azərbaycanlıların əsir düşmüş və tikintiyə gətirilmiş alman faşistlərinə olan münasibətlərini belə təsvir etmişdir: “Ölkədə olan müharibə əsirlərindən (almanlardan) bir qədər də Mingəçevirə göndərmişdilər. Onların aralarında müxtəlif sənətkarlar var. Əsirlər ağacdən şərab, mürəbbə və başqa xörək qabları, uşaqlar üçün oyuncaq şeyləri düzəldirdilər. Onlar öz əl işlərini satılmaq üçün yolların kənarında düzərdilər, böyrünə isə öz nömrələrini sancırdılar. Yol qırağına düzülən şeylərin yanında heç kəs olmazdı. Məni maraqlandırır ki, bizim camaat buna necə baxacaq? Onların arasında atası, qardaşı müharibədə ölən, yaralananlar da, şübhəsiz ki, vardı. Onlar alman əsirlərinə necə münasibət bəsləyəcəklər? Saatlarla kənardan tamaşa edirdim ki, görüm o əl işlərinə toxunan olacaqmı? Ancaq bizimkilərdən hər hansı şeyi kim götürürdüsə, keyfiyyətindən asılı olaraq, onun yerinə dəyərini nə isə qoyardı: alma, üzüm, nar, qoz, şor, tütün, kibrit, yağ, balıq, çay, sabun.. Bu məni çox sevindirirdi. Bizim insanlar nə gözütox, ürəyitəmiz, əliaçıq adamlardır. Əsirlərin başçısı Hans deyirdi ki, avropalılar azərbaycanlılardan çox şey öyrənməlidirlər. Əsirlər gəlib mənə deyirdilər ki, “Cənab komissar, ola bilərmiz biz azad olandan sonra gələk sizdə işləməyə?” [2,54-55]

Beləliklə, 300 mindən artıq azərbaycanlının 1941-1945-ci illər Alman-Sovet müharibəsində həlak olmasına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı əsir düşmüş almanlara münasibətdə öz yüksək humanist, insanpərvər mədəniyyətlərini nümayiş etdirirdi.

Budur Azərbaycan xalqının multikulturalizmi!

✓ **Bir faktı da göstərək.** Məlum olduğu kimi, erməni separatçı, millətçi, terrorçu qüvvələri **1988-ci il fevral ayının 27-29-unda Sumqayıt şəhərində** faciəvi hadisələr törətdilər. O faciəli günlərdə Sumqayıtda hərbi komendant işləmiş **general-leytenant V. Krayev** “Pravda” qəzetində dərc olunan məqaləsində belə yazmışdır: “Əgər azərbaycanlılar kömək etməsəydilər itkilərimiz daha çox olardı.” (“Pravda” qəzeti, 21 mart 1988). *Budur bizim xalqımızın tolerantlığı!*

Şəhərdə baş vermiş ixtişaşları araşdırmaq üçün SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 18/55461-88 nömrəli xüsusi cinayət işi açılmışdı. Cinayət işini aparan hüquqşünaslara SSRİ-nin Baş Prokurorluğunda ağır cinayətlər üzrə məsləhətçi, **baş ədliyyə müşaviri V.S.Qalkin** başçılıq edirdi. Baxmayaraq ki, o sırf ermənipərəst idi, “İzvestiya” qəzetində etiraf etmişdi: “Qətiyyətlə demək olar ki, daha böyük fəlakətin qarşısını alanlar azərbaycanlı ailələri olmuşdur. Onlar erməniləri gizlətmişlər.” (“İzvestiya” qəzeti, 30 mart 1988).

Budur azərbaycan xalqının tolerantlıq xüsusiyyəti!

Sumqayıt sakinləri olan ermənilərin özlərinin dediklərindən:

B.Oqanyan “Kommunist Sumqayıta” qəzetində yazdığı “Mənə qardaş kimi kömək etdilər” adlı məqaləsindən: “Mənə, erməniyə o ağır günlərdə köməklik göstərən azərbaycanlılar oldular. Onlar mənə və ailəmi faciədən xilas etdilər. Ermənilərə böyük köməklik göstərən Superfosfat zavodunun direktoru Nərçə Ağayev oldu” (“Kommunist Sumqayıta”, 29 may, 1988)

N.Kasparyan: “Azərbaycanlılar o ağır günlərdə bizə kömək etdilər. Onlardan Kamal və Tamara Abdullayevlər, Malik Həsənov, Zöhrab Əliyev, İmran Cəfərov və bir çox başqaları biz erməniləri xilas etdilər. Mən və mənim ailəm o insanlara öz böyük minnətdarlığımızı bildiririk.” (“Kommunist Sumqayıta”, 12 iyun, 1988).

R.Andriyan: “Fəlakət baş verdi, günahsız adamlar həlak oldular. Mənə və ailəmi fəlakətdən xilas edən azərbaycanlı qonşularım oldu” (“Kommunist Sumqayıta”, 20 mart, 1988).

Baxmayaraq ki, ermənilər Qərbi azərbaycanlıları öz dədə-baba yurdlarından onlara min bir əzab-əziyyət verərək, təhqir edərək, zorla qovub çıxarmışdılar, Sumqayıtdakı o ağır günlərdə azərbaycanlılar yüzlərlə erməniyə öz evlərində gizlətməmiş, onlara xidmət etmiş, təhlükələrdən sovuşdurmuşlar.

Budur azərbaycanlıların milli tolerantlıq, bəşərlik, insanpərvərlik xüsusiyyətləri!

Erməni faşistləri Azərbaycanın Xocalı şəhərində soyqırımını törədərkən bir nəfər də olsun erməni öz “kırvesi”, qonşusu, dostu olan azərbaycanlıyı xilas etməmişdir. Əksinə, şəhərin əhalisini, maddi-mədəni obyektlərini, tarixi abidələrini vəhşicəsinə məhv etdilər.

Erməni faşistləri Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində bəşər tarixində analoqu olmayan vandalizm, vəhşilik, barbarlıq, son dərəcə mədəniyyətsizlik nümunələri göstərmişlər. Onlar beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş rəsmi sənədlərə - “*Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında*” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına, “*Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında*” 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, “*Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında*” YUNESKO-nun 1972-ci il Konvensiyasına məhəl qoymamışlar. Onlar işğalda saxladıkları ərazilərdə, Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarda 13 dünya əhəmiyyətli (6 memarlıq və 7 arxeoloji), 292 ölkə əhəmiyyətli (119 memarlıq və 173 arxeoloji) və 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ, park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi) tarix və mədəniyyət abidələrini məhv etmişlər. Eyni zamanda işğal olunmuş ərazilərdə 40 mindən artıq əşyanın toplandığı 22 muzey, 4.6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert müəssisəsi, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 rəsm qalereyası, 85 musiqi məktəbi, 103.2 min ədəd mebel avadanlığı, 5640 musiqi aləti, 481 kinoqurğu, 20 ədəd kinokamera, 423 videomaqintofon, 5920 dəst milli kişi və qadın geyimləri, 40 komplekt səsgücləndirici, 25 iri və 40 kiçikhəcmli attraksion məhv etmişlər.

Məlumdur ki, azərbaycanlılarla ermənilər Cənubi Qafqazda eyni coğrafi ərazidə məskunlaşmışlar. Lakin ermənilərə xas olan milli xüsusiyyətlər kökündən fərqlənir. Azərbaycanlılar tolerantdırlar, çoxmillətli (polietnik) və çoxmədəniyyətli idirlər, qeyri xalqların tarixi və milli-mədəni abidələrini qoruyub saxlayırlar. Ermənilər isə təkmillətli (monoetnik), vandal, barbar, qeyri-erməni olan xalqların milli-mədəni dəyərlərini saxtalaşdırıb özünüküləşdirən faşist ideologiyalı bir millətdir.

Tolerant Azərbaycan xalqının bu gün digər xalqlar və ölkələr üçün nümunə olan multikultural və multikonfessional modeli XX əsrin ikinci yarısında zəmanəmizin dahi siyasi şəxsiyyəti və böyük maarifçi filosofu Heydər Əliyevin çoxmillətli respublikamızda geniş miqyasda həyata keçirdiyi Xalqlar Dostluğu siyasətinin bazasında formalaşmış və mötənləşmişdir.

Keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan Respublikasına Heydər Əliyev rəhbərli hər il planlı olaraq Xalqlar Dostluğu mövzusunda elmi-nəzəri və praktik respublikadaxili və beynəlxalq konfranslar keçirilirdi, müəsisə, idarə və təşkilatlarda sistemli olaraq bu mövzuda toplantılar, yığıncaqlar, diskussiyalar, elmi konfranslar təşkil edilirdi, müxtəlif xalqlardan olan elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin məruzə və söhbətləri dinlənirdi, bu mövzu mətbuatın, kütləvi informasiya verilişlərinin ana xəttini təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Bakıda SSRİ Xalqlar Dostluğu Sarayı, Sumqayıtda, Naxçıvanda, Gəncədə və Stepanokertdə (Xankəndi) sarayın filialları açılmışdı və saraylarda mövzu ilə əlaqədar geniş miqyaslı mühazirələr, disputlar, seminarlar təşkil edilirdi.

Ali dərəcəli siyasi lider və maarifçi filosof Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdə Azərbaycan Respublikasında naşı və səviyyəsiz adamların törətdikləri neqativ ictimai-siyasi milli-etnik, dini-mənəvi proseslərə fəal siyasi təsir göstərdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsinə, Azərbaycançılıq ideologiyasının yaradılmasına, hərc-mərc vəziyyətə düşmüş bir ölkədə mədəni-mənəvi, milli-bəşəri və dini dəyərlərin öz ənənəvi axarına yönəldilməsinə nail oldu.

Azərbaycan xalqının XX əsr maarifçi filosofu Heydər Əliyev ictimai-siyasi, milli-etnik və dini fikir tariximizin öyrənilməsinin zəruriliyindən danışarkən ideyasız yaşamağın mümkün olmadığını vurğulayaraq demişdir: “Biz mədəniyyətsiz, ideyasız yaşaya bilmərik. İndiki ideyamız isə milli tarixi ənənələrimiz, millətimizin keçdiyi tarixi yol, ulu babalarımızın yaratdığı ümumbəşəri dəyərlər əsasında – Nizami Gəncəvinin, Xəqaninin, Fələkinin, Vaqifin, Seyid Əzim Şirvaninin, MİRZƏ ƏLƏKBƏR Sabirin, Üzeyir Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Mirsədulla Mirqasımovun, Yusif Məmmədəliyevin, Mustafa bəy Topçubaşovun və tarix boyu bir çox digər alimlərimizin, ədəbiyyatçılarımızın, filosoflarımızın yaratdıqları mədəni dəyərlər əsasında formalaşmalı və inkişaf etdirilməlidir”.

Dünya miqyaslı maarifçi filosof Heydər Əliyevin ictimai-siyasi fəaliyyətində, onun fikirlərində, ideyalarında, konsepsiyalarında milliliklə, azərbaycançılıqla bəşəriyyət, dünyəvilik həmişə dialektik vəhdət təşkil etmişdir. H. Əliyev ana dilimizin, dövlət dilimizin səlis öyrənilməsi və bütün idarə, müəsisə, təşkilatlarda geniş istifadə edilməsi haqda qərarlar qəbul edərək gənc nəsillərə milliliklə bəşəriyyətin ayrılmaz olduğunu vurğulamış, azərbaycançılıq tövsiyəsi vermişdir ki, gənclərimiz Şekspiri ingilis, Puşkini rus, Nizamini isə Azərbaycan, dilində oxusunlar.

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası bu gün ölkəmizdə olan müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, dini qurumların bərabərhüquqlu olmasına siyasi-ideoloji təminat verir.

Respublikamızda əsas dahi mütəfəkkir Heydər Əliyevin Xalqlar Dostluğu siyasətindən yaranmış multikultural model müasir dövrümüzdə cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən böyük uğurla davam etdirilir.

Azərbaycanda multikulturalizmin yaranma tarixindən danışan prezident İlham Əliyev çox dolğun fikir söyləmişdir: “Multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub. Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib”. Heç də təsadüfi deyildir ki, cənab Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili multikulturalizm ili elan etmişdir.

Bu gün respublikamızda Heydər Əliyev Fondu, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Prezident yanında yaradılmış Bilik Fondu, Prezident yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası və s. xalqımızın mədəni xəzinəsinin ülvü dəyərlərindən olan multikulturalizm və multikonfessionallığın təbliği və təşviqi sahəsində çox faydalı işlər görürlər.

Respublikada dövlət vəsaiti hesabına rus, avar, talış, kürd, ləzgi, saxur, tat, udin, xınalıq, ivrit dillərində əlifbalar, tədris proqramları, dərs vəsaitləri, məktəbli lüğətləri dərc olunur.

Azərbaycan Dövlət Radiosu ilə kürd, ləzgi, talış, rus, gürcü, erməni dillərində verilişlər təşkil olunur. Teleməkanda müxtəlif xalqların dilləri və mədəniyyətlərinə həsr olunmuş silsilə verilişlər aparılır.

Bu gün respublikamızda milli-etnik cəhətdən müxtəlif, dini dünyagörüşü və nitq fərqləri olanlar arasında yaranmış və mətinləşmiş münasibətlər yüksək səviyyədədir. Onları birləşdirən və yekdil edən faktor isə hamının bir vətəni olan Azərbaycandır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Bakı Beynəlxalq Humanitar forumundakı çıxışında çox dahiyənə demişdir: “Əsrlər boyu Azərbaycanda müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan xalqlar bir ailə kimi yaşamışlar. Hesab edirəm, bizim təcrübəmiz əyani şəkildə göstərir ki, müxtəlif mədəniyyətlərə, müxtəlif dinlərə mənsub olan xalqlar mehribanlıq, sülh, əməkdaşlıq şəraitində yaşaya bilərlər”.

Azərbaycanlılara xas olan tolerantlıq, multikutral və multikonfensial xüsusiyyətlər azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi dialektik inkişafda olub tam bir sistem təşkil edir. Məhz bu dəyərlərə söykənərək ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə vurğulayır ki, multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və həyat tərzidir. Azərbaycan bu istiqamətdə bütün dünyaya nümunə modelidir.

Multikultural mədəni dəyərlər Azərbaycan xalqının mayasına, nüvəsinə, təfəkkürünə, münasibətlər silsiləsinə əbədi həkk olunan varlıqdır. Onu həmişə yaşatmaq və gələcək nəsillərə ərmağan etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Садыгов Г.Ш , Мамедов Р.С. Армяне в Сумгаите. Баку: Шур, 1994, 152 с.
2. Kamran Hüseynov. Bir ömrün salnaməsi. Bakı: Günəş, 1998, 287 с.
3. Газ. «Известия», 30 марта 1988 г.
4. Газ. «Известия», 21 mart 1988 г.
5. Газ. «Коммунист Сумгаита» , 1988: 29 мая, 20 марта, 12 июня.

РЕЗЮМЕ

ТОЛЕРАНТНЫЙ И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЙ НАРОД

Садыхов Г.Ш., Мамедов Р.С.

Ключевые слова: *народ, культура, толерантность, мультикультурализм, язык, религия.*

В статье обосновывается следующая мысль: такие высокие духовные свойства народа, как мультикультурализм, толерантность, этническая и религиозная терпимость, свойственные азербайджанскому народу, не являются выдуманными, преходящими политическими лозунгами, а сложились исторически, достались ему в наследство и характеризуют его генетически.

SUMMARY

TOLERANT AND MULTICULTURAL NATION

Sadikhov H.Sh., Mamedov R.S.

Keywords: *nation, culture, tolerance, multiculturalism, language, religion*

The article clarifies the following idea: The high spiritual features of the nation, tolerance, multiculturalism, ethnic and religious tolerance belonging to the nation of Azerbaijan. Above mentioned are not the fictional features and temporary political slogans which had been developed historically and owned by Azerbaijan as the heritage, and they characterize the nation genetically.

Daxil olma tarixi: İlk variant 05.12.2016
Son variant

UOT 378.143

BOLONİYA PROSESİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ TƏHSİL ƏLAQƏLƏRİ (2005-2010)

İSMAYILOV ŞAMİL MUXTAR oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail:sdu.elixeberler@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Boloniya prosesi, ali təhsil, xarici ölkələr, insan kapitalı

Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə təhsil sahəsində əlaqələri milli müstəqilliyimizin ilk illərindən başlanmışdır. Təkcə bu faktı qeyd edə bilərik ki, 1995-ci ildə Azərbaycan 20-dən çox xarici ölkə ilə təhsil əlaqələri qurmuşdur [1].

Təhsil sahəsində xarici ölkələrlə əməkdaşlığın inkişaf dinamikasının təhlili göstərir ki, keçən 15 il ərzində (1991-2006) Azərbaycan dünyanın 50-yədək ölkəsi ilə təhsil əlaqələri yaratmış, birgə layihələr həyata keçirmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələr genişləndirildi. Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində bir çox ölkələrlə, o cümlədən Türkiyə, Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Fransa, Almaniya, İngiltərə, Çin, İran, Misir, Yaponiya və başqa ölkələrlə əməkdaşlıq edir [2, 236].

Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası proseslərini sürətləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 2008-ci il yanvarın 31-də imzaladığı sərəncamı xaricdə təhsilin yeni inkişaf mərhələsini müəyyənləşdirdi. Sərəncamda deyilir: “2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olması ölkəmizin Avropa məkanına inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Bu proseslərin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası Avropa ölkələrinin təhsil nazirləri tərəfindən qəbul edilmiş Boloniya deklarasiyası imzalanmaqla, respublikanın ali təhsil müəssisələrinin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası yolunda mühüm addım atmışdır. Azərbaycanın dünyada analoqu olmayan iqtisadi inkişafı ümumavropa təhsil məkanına inteqrasiya proseslərinin daha da sürətləndirilməsini və bu sahədə həyata keçirilən işlərin intensivləşdirilməsini tələb edir. Ölkənin intellektual potensialının gücləndirilməsinin Azərbaycanın inkişaf strategiyasının əsas müəddəllərindən biri olması ali təhsil sistemində islahatlara dair müvafiq dövlət proqramının hazırlanması zərurətini meydana çıxarmışdır” [3,56].

İndi bütün dünya Azərbaycan həqiqətlərindən xəbərdardır. Ona görə də Azərbaycanın siyasi cəhətdən sabit, iqtisadi cəhətdən yüksələn, tolerant, demokratik, sivil bir ölkə kimi tanıyan dünya ölkələri respublikamıza etimadla yanaşırlar.

Ali təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikasının atdığı mühüm addımlardan biri 2005-ci ildə Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması olmuşdur. 2005-ci ildə Azərbaycanın rəsmi olaraq Boloniya prosesinə qoşulması və konkret öhdəliklər götürməsi ölkəmizin maraqlarına tam cavab verirdi [4,37].

Avropada Boloniya prosesinin tarixindən ictimai həyatın bütün sahələrində gedən yaxınlaşma, bütövləşmə, vahidləşmə – inteqrasiya prosesi ali təhsil sahəsindən də yan keçməmişdir. Xüsusən, İkinci Dünya müharibəsindən sonra sürətlənən inteqrasiya prosesləri müxtəlif regionlarda, birinci növbədə isə Qərbi dünyanın mərkəzlərindən biri sayılan Avropada vahid iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni məkanların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Sonradan Avropa İttifaqı adını almış Avropa İqtisadi Birliyinin əsasının qoyulması artıq hissələrindən biri vahid əmək bazarı idi ki, onun da öz tələbləri var idi. Avropada Boloniya prosesi haqqında danışarkən hər şeydən öncə onu qeyd etmək vacibdir ki, o, obyektiv prosesdir və hər hansı bir ölkənin, hər hansı ali təhsil müəssisəsinin və

ya konkret bir şəxsin istəyinin təzahürü deyildir. Eyni zamanda sürətli ictimai-iqtisadi inkişaf elmi tədqiqatlara və yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyacı artırırdı. Avropa ali təhsil sistemində gedən proseslər bu məntəqədən dövrən edirdi. Bir tərəfdən daxili istehsalın elmi-praktik tədqiqatlara və yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə olan tələblərini ödəmək ehtiyacı, digər tərəfdən dünya miqyasında bu sahədə güclü rəqabət Avropa ali məktəblərini öz güclərini birləşdirmək üçün yaxınlaşmağa, bütövləşməyə məcbur edirdi. Əgər XX əsrin 50-70-ci illərində ali təhsil sahəsində yaxınlaşma prosesi o qədər də gözə çarpmırdısa, artıq 80-90-cı illərdə onun konkret cizgiləri və əlamətləri açıq-aşkar üzə çıxır. İlk əvvəl universitetlər arasında əməkdaşlığın artırılması, onların ölkələrin hakimiyyətlərindən nisbi sərbəstliyini təmin edən muxtariyyət tələblərinin qoyulması, öyrədənlərin və öyrənənlərin ölkələr arasında sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi kimi məsələlər qaldırılır və çoxsaylı görüşlərdə razılaşdırıldı.

1999-cu ildə 29 Avropa dövlətinin nümayəndəsinin Boloniya deklorasiyasını imzalaması ilə bu prosese rəsmi olaraq başlandı və imzalandığı yerin adı ilə «Boloniya prosesi» adlanmağa başladı. Başlanğıcda 29 Avropa dövlətinin qoşulduğu bu prosesin üzvlərinin sayı ilbəil artır. 2005-ci ildə Norveçdə Bergen toplantısında Azərbaycan Respublikası Boloniya prosesinə qoşulur. O zaman bu prosese qoşulan dövlətlərin sayı 45-ə çatır. Üzvlərin sayının artması ümumavropa ali təhsil məkanının genişlənməsindən xəbər verirdi. Azərbaycanın atdığı bu addım onu qabaqcıl Avropanın təhsil sistemində tam hüquqlu üzvə çevirmək istiqamətində gördüyü işlərin məntiqi davamı idi. Prosesin birinci mərhələsinin 2010-cu ildə başa çatacağı planlaşdırıldı. Hazırda bu proses yeni fazaya daxil olmuşdur. Bəzən bu prosesi Avropa Kredit Transfer Sistemi (AKTS) ilə eyniləşdirirlər ki, bu da düzgün deyildir. Əslində Boloniya prosesi daha geniş bir anlayışdır və o özündə Avropa Kredit Transfer Sistemi ilə yanaşı bir sıra məsələləri əhatə edir. Yalnız həmin məsələlərə kompleks yanaşma yolu ilə onun əsl mahiyyətini dərk etmək, məqsədlərini görmək mümkündür. Boloniya prosesinin ümumi mənzərəsinə nəzər salsaq, onun aşağıdakıları özündə ehtiva etdiyini görə bilərik.

- prosese qoşulan hər bir dövlətin ali məktəbləri tərəfindən asan və müqayisə edilə bilən kredit sisteminin tətbiq edilməsi;
- universitetlərin və digər ali təhsil müəssisələrinin sərbəstliyini və məsuliyyətini təmin edən muxtariyyət hüquqlarının verilməsi;
- tələbələrin, müəllimlərin və tədqiqatçıların vahid ümumavropa təhsil məkanında mobilliyinin təmin edilməsi;
- bakalavr, magistr və doktorantura pillələrinin daxil olduğu üç pilləli təhsil sisteminin qəbul edilməsi;
- ali təhsilin ümumavropa məkanının vahid standartlarının qəbul edilməsi;
- yüksək keyfiyyətin təmin edilməsi üçün onu müəyyən edən vahid mexanizmin işlənilib hazırlanması;
- prosese qoşulmuş ölkələrdə bütün ali təhsil müəssisələri və iş verənlər tərəfindən tanınan diploma Avropa əlavəsinin qəbul edilməsi;
- ömür boyu təhsil və onun bir ölkə vətəndaşı üçün əlyətən olması konsepsiyasının qəbul edilməsi;
- tələbələrin təhsilin obyektindən subyektinə çevrilməsi istiqamətində işin aparılması və s.

Neft kapitalını insan kapitalına çevirməyi strateji hədəf kimi qarşıya qoyan Cənab prezident İlham Əliyev qısa bir zamanda Azərbaycanın Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyasını təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevirdi [5].

Dünyada formalaşmış vahid ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni məkan bu günün reallığıdır və bütün bəşəriyyət bu reallıqla hesablaşmalı, bütün sahələrdə bu reallığı nəzərə almaq zərurəti ilə qarşılaşır. Bununla yanaşı, dünya miqyasında ali təhsil sistemləri arasında rəqabətin güclənməsi Avropa ali təhsil sisteminin rəqabət qabiliyyətinin və cəzbediciliyinin gücləndirilməsi tələbini günbəgün daha kəskin şəkildə ortaya qoyurdu. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, haqqında danışılan proseslər bütövlükdə dünya miqyasında gedirdi və Avropa bu ümumi prosesdə

ən güclü regionlardan biri kimi çıxış edərək yeni regionlarda, o cümlədən postsovet məkanında öz ali təhsil standartları və dəyərlərinin təsdiq edilməsi, bu regionun təhsil məkanını öz təsir dairəsinə almaqla aktiv mübarizəyə qoşulmuşdur. Buna görə də, nəzərə almaq lazımdır ki, Avropada Boloniya prosesinin məqsədlərindən biri də yeni ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda təsdiq olunmaq, onu öz məkanına cəlb etməkdir.

Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, Avropa təhsil standartlarının yeni ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanın da aid olduğu postsovet ölkələrində yayılmasına və onların Ümumavropa Ali Təhsil məkanına cəlb edilməsində maraqlı olduğundan daha çox bu ölkələr həmin prosesin daha uğurla və daha sürətlə getməsində maraqlıdılar. Belə ki, qloballaşma prosesinin sürətləndiyi və dərinləşdiyi bir vaxtda onların daha qabaqcıl və daha mükəmməl bir sistemə daxil olaraq özlərinin bu sahədəki problemlərini onların ümumi dəstək və təcrübəsi əsasında həll etmək imkanı yaranır. Bütün bunlar qloballaşmanın gətirdiyi təhlükələrə daha çox davam gətirmək imkanını formalaşdırır.

Hələ 2005-ci ildən xeyli əvvəl köhnəlmiş Sovet təhsil standartlarından azad olmağa və yeni dəyərlər əsasında onu yenidən qurmağa çalışan Azərbaycanda bu istiqamətdə bir sıra işlər görüldü. Azərbaycanda ali təhsilin bakalavr və magistr hazırlanması pillələrinin qəbul edilməsi, bir sıra dövlət və özəl universitetlərdə təhsilin Qərb standartları əsasında qurulması buna sübutdur. 2005-ci ildə isə Azərbaycan Respublikasının rəsmi olaraq Boloniya prosesinə qoşulması, ölkənin bütün ali təhsil müəssisələrinin tədricən Boloniya standartları əsasında qurulması ilə nəticələndi. Azərbaycan ali təhsil sistemində islahatlar keçirərək Boloniya prosesinin tələblərinə əməl etməyə qadir olduğunu bəyan etdi.

Boloniya prosesinə qoşulan hər bir dövlət, xüsusən də ümumavropa məkanından kənarında olan və bu məkana can atan postsovet ölkəsi, özünün imkanlarından, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq orada müxtəlif rollarda təmsil oluna bilər. Bu prosesin tam hüquqlu iştirakçısına və ya təsir obyektinə çevrilmək olar. Bunun üçün ölkənin ali məktəblərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində köklü dəyişikliklərin edilməsi, onların maddi-texniki bazasının tam təmin edilməsi tələb olunur. Ən başlıca tələb isə tədrisin və aparılan elmi-tədqiqat işlərinin keyfiyyətinin, uyğun olaraq, hazırlanan mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsinin Avropa standartları səviyyəsinə qaldırılmasıdır. Yalnız bundan sonra standartları yüksək olan ümumavropa ali təhsil məkanına tam şəkildə qoşulmaqdan söhbət gedə bilər. Əks halda, ölkə bu sahədə daim geridə qalmaq təhlükəsi ilə üzləşə bilər.

Azərbaycan çox qısa müddətdə Boloniya prosesinə qoşulması ilə bağlı mühüm vəzifələrin öhdəsindən gəlmək zərurəti qarşısında idi. Eyni zamanda bizim başqa çıxış yolumuz da yoxdur. Belə ki, günbəgün ictimai həyatın bütün sahələrində özünü daha aşkar şəkildə biruzə verən qloballaşma prosesi bütün dünyanı vahid rəqabət meydanına çevirmişdi.

Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması Azərbaycanın ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına daxil olması üçün geniş imkanlar yaratdı. Beynəlxalq miqyasda ali təhsilin inkişaf istiqamətlərindən biri də ali təhsilin qloballaşması məsələsidir.

Azərbaycanda ali təhsilin inteqrasiyası prosesinin sürətləndirilməsi dövlət əhəmiyyətli məsələ olduğu üçün Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” (31 yanvar 2008) sərəncamı bu sahədə mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etdi. Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri, Avropa universitetləri ilə birgə proqramlar işlənib hazırlandı. Azərbaycan ali məktəbləri ilə Avropa universitetləri arasında əməkdaşlıq şəbəkəsi yarandı. Azərbaycan Respublikasının təhsil siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilən Boloniya prosesi Azərbaycanda ali təhsilin inkişafına təkan verdi.

Son illərdə aparılan məqsədyönlü islahatlar, həyata keçirilən proqramlar, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq onu deməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan təhsili özünün zəngin ənənələrinə və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq H.Əliyevin müəyyənləşdirdiyi və İ.Əliyevin uğurla davam etdirdiyi strateji kursla inkişaf edəcəkdir.

Bu gün dünya qloballaşır. İndi dünyanın hər hansı guşəsində ortaya çıxan ideya qısa müddətdə dünyanın hər yerində əks-səda doğurur.

Belə ideyalardan biri də Amerikada yaranmış AUDEM ideyasıdır. AUDEM (Dünya Universitetlərinin Demokratiya uğrunda Beynəlxalq Təşkilatı) 1989-cu ildə Nyu York universitetinin prezidenti Corc Rayderin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bu təşkilatın əsas məqsədi bütün dünyada demokratik dəyərləri təbliğ etmək, bütün ölkələrin demokratik yolla inkişaf etməsinə yardım göstərməkdir. Təşkilatın məqsədi XX srin bəlası – kommunizm ideyasının hakim olduğu Şərqi Avropa ölkələrinin, eləcə də keçmiş sovet respublikalarında gedən demokratik prosesləri sürətləndirmək üçün dünya universitetlərinin səylərini birləşdirməkdən ibarət idi. Əlbəttə, bu böyük qlobal demokratik hərəkata bütün universitetlər qoşulmaq arzusunda idi. Ancaq həmin hərəkata qoşulmaq üçün xüsusi şərtlər müəyyən edilmişdi.

Bu təşkilatın üzvü olmaq istəyən universitetin aid olduğu ölkədə siyasi sabitlik, demokratiya, insan hüquqlarına hörmət, sivil cəmiyyət, iqtisadi inkişaf, qanunun aliliyi, dini və sosial tolerantlıq olmalıdır. Sevindiric haldır ki, bu əlamətlərin hamısı Azərbaycanda artıq bərqərar olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, Bakı Dövlət Universiteti – AUDEM-in üzvü olmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir. Azərbaycanda təhsilin demokratikləşməsi, humanistləşdirilməsi, respublikamızın Bolonya sisteminə qoşulması, ölkəmizdə demokratik cəmiyyətin yaranması kimi bəşəri dəyərlər, habelə milli-mənəvi dəyərlərin yaşadılması dünya ictimaiyyəti tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edildiyindən Cənubi Qafqaz regionundan bu təşkilata ancaq Azərbaycan Dillər Universiteti üzv qəbul edildi [6].

2008-2009-cu illərdə 4000 min Azərbaycanlı tələbə dünyanın müxtəlif ölkələrinin ali məktəblərində təhsillərinin müvəffəqiyyətlə davam etdirirdi. Onlardan 895 nəfəri dövlət hesabına təhsil alanlar idi. Bu tələbələrin böyük əksəriyyəti Türkiyə, Rusiya, Çin və Misirdə təhsil alırdılar. Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almalarına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi xaricdə kadr hazırlığının daha sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açıldı. Bu tarixi sənəd müstəqil Azərbaycanın xaricdə təhsil siyasətində mühüm dönüş yaratdı. Dövlət proqramının icrası ilə bağlı 2008- ci ildə ABŞ hökuməti, Almaniya Akademik Mübadilə Xidməti və Fransanın təhsil təşkilatı ilə təhsil nazirliyi arasında sazişlər imzalanmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Boloniya prosesinə üzv olduqdan sonra, keçən 5 il ərzində (2006-2010) Azərbaycan təhsilinin yeniləşdirilməsi konsepsiyası müəyyənəşdirildi. Bu müddətdə Azərbaycanın ali məktəblərində bütün ixtisaslar üzrə kredit sistemi tətbiq edildi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfədir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə təhsil əlaqələri araşdırılır. İndiyə kimi bu problem Azərbaycan tarixşünaslığında öyrənilməmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinin öyrənilməsində, ali məktəblərdə mühazirələrin oxunmasında və s. istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti, 1995, 14 iyun.
2. M.Mərdanov. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006.
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı: 2008, №1.
4. Avropada Boloniya prosesi və onun Azərbaycanda perspektivləri. Bakı: Ulu, 2009.

İnternet

5. Təhsil siyasəti: Sabaha qoyulan kapital. www.xalqqazeti.com/az/
6. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin cari arxivi, Bakı 2004.

РЕЗЮМЕ
БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС И ОТНОШЕНИЯ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ (2005-2010)
Исмаилов Ш.М.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Болонский процесс, высшее образование, зарубежные страны, человеческий капитал.

В статье говорится о вступлении Азербайджана в стадию интеграции в европейское образовательное пространство путем присоединения к Болонскому процессу в 2005 году. После присоединения Азербайджана к Болонскому процессу в области образования в зарубежных странах, появились новые возможности для дальнейшего расширения отношений, обновления, изучения и применения международного опыта.

SUMMARY
BOLOGNA PROCESS AND THE EDUCATION RELATIONS OF AZERBAIJAN
REPUBLIC WITH FOREIGN COUNTRIES (2005-2010).
Ismailov Sh.M.

Keywords: The Republic of Azerbaijan, Bologna process, higher education, foreign countries, human capital.

That is shown in this article Azerbaijan had entered the stage of integration into the European educational space by joining the Bologna Process in 2005. After joining of Azerbaijan Republic to the Bologna process in the field of education in foreign countries, there were new opportunities for further expansion of relations. The study and application of international experience even more updated.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 12.07.2016
Son variant

UOT 338 (436)

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNDƏ İŞTİRAKI**HƏMİDOVA ALMAS MƏMMƏDAĞA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim**e-mail: tuqra_babayeva@mail.ru**Açar sözlər: integrasiya, investisiya, beynəlxalq, iqtisadi təşkilatlar*

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi münasibətlərinin əsas xüsusiyyəti beynəlxalq, regional və yerli xarakterli iqtisadi təşkilatlara daxil olmaq və bununla da ictimai həyatın bütün sahələrində bu təşkilatlara integrasiya olunmaqdır. Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra (1991-ci ilin oktyabr ayının 18-ində) ilk əməkdaşlıq münasibətləri əldə etdiyimiz beynəlxalq iqtisadi təşkilatları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) – 8 dekabr 1991-ci il;
2. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (EKO) – fevral 1992-ci il;
3. Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı – 1992-ci il;
4. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) – 1992-ci il;
5. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (keçmiş QATT) müşahidəçi statusunda – 1993-cü il;
6. Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) – 1993-cü il;
7. Avropa Şurası – 25 yanvar 2001-ci il.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin və integrasiyasının müasir mahiyyəti Beynəlxalq Əmək Bölgüsünə (BƏB-ə) əsasən müəyyən olunur. Belə ki, BƏB sayəsində dünya ölkələrinin dünya bazarında istehsal həcminin ümumi göstəricisi müəyyən olunur. İqtisadi integrasiyaya uğrayan Azərbaycan Respublikası siyasi cəhətdən müstəqil olmaqla, iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı asılı vəziyyətdə olur. Azərbaycan Respublikasının regional iqtisadi birləşmələrini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, coğrafi mövqe mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri də ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Yaxın iqtisadi əməkdaşlıq daha çox eyni iqtisadi, ideoloji, tarixi, mədəni, sosial, hərbi, elmi- texniki və texnoloji inkişaf səviyyəsində olan dünya ölkələri arasında özünü göstərir. [1]

Azərbaycan dünyanın müsəlman respublikalarından biri olduğu üçün bir neçə beynəlxalq islam təşkilatlarına da üzv olmuşdur. Bunlardan ən nüfuzlusu və daha çox iştirakçı üzv ölkələrin sayına görə bütün islam dünyası ölkələrini özündə birləşdirən İslam Konfransı Təşkilatıdır (İKT). İslam Konfransı Təşkilatı müstəqillik əldə etdikdən sonra integrasiya olduğumuz ilk regional səviyyəli təşkilatdır. Bu təşkilat Asiya və Afrika regionunun 50 müsəlman ölkəsini özündə birləşdirən dövlətlərarası təşkilatdır. İslam Konfransı Təşkilatının əsası 1969-cu ildə müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə Rabat şəhərində (Mərakeşin paytaxtı) qoyulmuşdur. Təşkilat 1972-ci ildən rəsmi şəkildə təsis edilib, onun nizamnaməsi üzv ölkələr tərəfindən qəbul olunubdur. Azərbaycan Respublikası da müstəqillik əldə etdikdən sonra, 1991-ci ilin dekabr ayının 8-dən həmin təşkilatın üzvüdür. Həmin vaxtdan bu günə kimi də iştirakçı ölkə kimi İKT-nin bütün sammit və konfranslarında fəal iştirak edir və qəbul olunan qətnamələrin tələblərindən irəli gələn məsələləri yerinə yetirir. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikası İKT-nin iqtisadi və ticarət, sosial və mədəni istiqamətli yerli, regional və beynəlxalq səviyyəli komitələrində fəal təşkilati fəaliyyət həyata keçirir. [2]

İslam İnkişaf Bankı və İslam Həmrəylik Fondu Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının üç müxtəlif sahəsinə investisiya qoymuşdur. Belə ki, həmin xarici kapital və investisiya vəsaitləri kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əsasən meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsinə

yönəldilmişdir. Mil-Muğan kollektorunun və Samur-Abşeron kanalının yenidən qurulmasına 1997-ci ildə müvafiq ardıcılıqla 5,0 milyon dollar və 867,2 milyon dollar kredit ayrılmışdır.

Azərbaycan dövlətinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (EKO) da xüsusi rolu vardır. Təşkilatın baş katibliyi İran İslam Respublikasının paytaxtı Tehran şəhərində yerləşir. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına rəhbərlik etmək üçün hər 4 ildən bir təşkilata üzv olan dövlətlərin nümayəndələri arasından «Baş katib» seçilir. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının tərkibində proqram, tədbir və layihələrinin icrasına fəaliyyət həyata keçirən 8 komitə nəzarət edir. Bu komitələrdə iştirakçı ölkələrin inkişaf perspektivlərində mühüm rol oynaya bilən layihə və proqram standartları işlənib hazırlanır, onlara uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini, region dövlətləri üçün əhəmiyyətə malik olan prioritet sahələrini müəyyənləşdirir. [3]

Azərbaycan dövləti Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığının (QİƏ) təsisçilərindən biridir.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra, Rusiyanın təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Minskə Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılmışdır. Bu qrupa münasibət Azərbaycan Respublikasında birmənalı deyildir. Çünki o dövrdə SSRİ-nin tərkibində olan bəzi respublikalar Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmağa qəti etirazlarını bildirmiş (Baltikyanı respublikalar olan Latviya, Litva və Estoniya), digərləri isə tərəddüd etmişlər. Rusiyanın özündə də Müstəqil Dövlətlər Birliyinə münasibət və onun gələcəyinə ümid müxtəlifdir, çünki Müstəqil Dövlətlər Birliyi olduqca böhranlı, problemlə və mürəkkəb olan inteqrasiya birliyi idi. Azərbaycan 4 iyun 1993-cü il hadisələrindən sonra həmin ilin sentyabrın 20 - də MDB-yə üzvü olmuşdur.

MDB-nin yaradıcıları belə hesab edir ki, Moskvanın nüfuzunu artırmaq və milli dövlətlərin maraqlarında olan qurumlar yaratmaq, gələcəkdə SSRİ-ni bərpa etmək üçün inteqrasiyadan istifadə etmək lazımdır. Digər qrupa görə, MDB-yə daxil olan dövlətlər arasında əlaqələri imkan daxilində federativ əsasda qurmaq lazımdır ki, gələcəkdə onun təməlinə SSRİ - ni bərpa etmək mümkün olsun. Sonuncu qrup isə müasir dünyada gedən milli dövlətçilik və inteqrasiya proseslərini dərk edərək MDB-yə müvafiq ölkələrin inteqrasiyası kimi baxır. Mövcud şərait sonuncu qrupun istəklərini ön plana çıxarır. Yaxın qonşularımız olan və geniş iqtisadi əlaqələrimizin olduğu Rusiya, Gürcüstan, Orta Asiya dövlətləri ilə regional əməkdaşlıq məsələlərini də diqqətdən qaçırmamaq olmaz. Yaxın xarici ölkələrlə müxtəlif səviyyəli əlaqələrin qurulması zəruridir. Bu konsepsiya xarici siyasətdə iqtisadi amilin gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki bütün fəaliyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. [3]

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının üzvüdür. BVF-nun Bakı şəhərində nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası XXI əsrin astanasında beynəlmiləşmə və inteqrasiya proseslərindəki öz inkişafını davam etdirməklə yadda qaldı və yeni əsrdə də bu inkişaf tempindəki nailiyyətləri davam etdirdi. Belə ki, 2001-ci ilin yanvar ayının 27-ində Avropa Şurasının Parlament Assambleyasına 43-cü dövlət kimi üzv qəbul olunmuşdu. Bunu Azərbaycan iqtisadiyyatının regional iqtisadi inteqrasiyada gərcəkləşmiş uğuru kimi göstərmək olar.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının bir istiqaməti də ölkəyə xarici kapital ixracıdır. Xarici kapital qoyuluşu 15 yanvar 1992-ci ildə “Xarici investisiyaların qorunması” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Ölkədə investisiya qoyuluşlarının hüquqi və iqtisadi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Qanunçuluq Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl texnika və texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, onlardan səmərəli istifadə olunmasına yönəlmişdir və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir. Xarici kapitalın cəlb olunması üçün edilən güzəştlər ölkəyə investisiya axını üçün şərait yaratmışdır. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnozlarına əsasən Azərbaycanın ildə təxminən 20-25 mlrd. dollarlıq xarici kapitala ehtiyacı vardır.

“Əsrin müqaviləsi” olan məlum neft kontraktlarından sonra milli iqtisadiyyatın inkişafının neft amili üzərində qurulması təzahürləri müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, ölkəyə daxil olmuş xarici kapitalın mühüm hissəsi neft müqavilələri ilə bağlıdır. Azərbaycan xarici investisiyaların cəlb

edilməsi sahəsində bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini üzə çıxarmışdır. İlk növbədə, dövlətin apardığı iqtisadi siyasətdən asılı olaraq, maraq və məqsədlərini tam ifadə edən dövlətin marağı ilə tarazlaşdırılmış ümumi investisiya proqramı hazırlanmalı və bu proqramı həyata keçirən səlahiyyətli dövlət orqanı yaradılmalıdır. Bu proqramın həyata keçirilmə metodları aydınlaşdırılmalı və iqtisadiyyatın bütün sahələrinə kapital qoyuluşu istiqamətində - tədbirlər görülməlidir. Xarici dövlətlərin investisiya təcrübəsi təhlil olunaraq ondan istifadə olunmalıdır. Ölkədə özəlləşdirmə prosesi sürətləndirilməli, sabit investisiya mühiti yaradılmalıdır.

Azərbaycan dövlətinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mühüm istiqamətlərindən biri də onun beynəlxalq iqtisadi təşkilatların işində iştirakıdır. Ölkənin İslam Konfransı Təşkilatına, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığına, EKO-ya, Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf Bankına, MDB-yə, İslam İnkişaf Bankına və bir sıra başqa beynəlxalq təşkilatlara üzv olması, onlarla müvafiq əlaqələrin yaradılması və əməkdaşlıq etməsi dünya iqtisadiyyatında inteqrasiyanın uğuru kimi qiymətləndirilməlidir.

İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi, Azərbaycanın ağır şərtlər altında gedən müasir dünya ilə inteqrasiyasının bütün istiqamətlərində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, yeni problemlər, bəzən də təhlükələr yaratmaqdadır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi, mövcud problem və təhlükələrin vaxtında aşkara çıxarılıb öyrənilməsi, bu gün Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi zərurətindən gündəmdə olan məsələlərdəndir.

Azərbaycanın uğurları nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, 2009-2010-cu illər üçün hazırlanmış “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”nda Azərbaycan 18 pillə irəliləyərək, 133 ölkə arasında 51-ci yerə, MDB ölkələri arasında isə 1-ci yerə yüksəlmişdir. Eləcə də, “Standard and Poor’s” Beynəlxalq Reytinq Agentliyi tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının hazırkı real vəziyyəti “Stabil”dən “Pozitiv”ə yüksəldilmişdir.

Növbəti mərhələnin əsas məqsədlərini makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsi təşkil edəcəkdir. Eyni zamanda, iqtisadi artımın keyfiyyətinin prioritetliyinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının (iqtisadiyyatın bütün sahələrinin paralel inkişafı) genişləndirilməsi nəticəsində neft sektorundan asılılıq minimuma endiriləcək, innovasiya sahibkarlığı əsasında formalaşan iqtisadiyyata keçid təmin ediləcək, kənd təsərrüfatı sahəsində islahatların aparılması məqsədilə aqrar sektorun inkişafında intensiv üsullara üstünlük verəcək və bununla da Azərbaycan iqtisadiyyatının da sürətli inkişafına nail olunacaqdır.

Növbəti illərdə də sosial-iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətini ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi təşkil edəcəkdir. Bu istiqamətdə, ilk növbədə, yeni iş yerlərinin açılması üçün addımlar atılacaqdır. Bu istiqamət maliyyə böhranından yeni dirçəlmiş bütün ölkələrin sosial siyasətinin əsas prioritetini təşkil edir.

Həmçinin ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üçün sistemli tədbirlərin, proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi davam etdiriləcəkdir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanın beynəlxalq inteqrasiya proseslərində iştirakını işıqlandırmaq.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Proqram və layihələrin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində ölkənin enerji, ərzaq və ekoloji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsini öyrətmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə.H., Vəliyev M.Ə., Məmmədov Ş.M. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı: Çapaşoğlu, 2010, 648 s.
2. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s..
3. Aliyev İ.H., İbadov C.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 395 s.

**РЕЗЮМЕ
УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ
ПРОЦЕССАХ**

Хамидова А.М.

Ключевые слова: интеграция, инвестиция, международные экономические организации, инвесторы.

Статья рассматривает огромное значение интеграции внешнеэкономической деятельности Азербайджана в мировую экономическую систему и доли участия в региональных экономических группировках.

**SUMMARY
PARTICIPATION OF AZERBAIJAN IN THE PROCESSES
OF INTERNATIONAL INTEGRATION**

Hamidova A.M.

Keywords: integration, investment, international economical organizations, investors

The article is about Azerbaijan's foreign economic relations, integration into the world and importance of membership in regional organizations.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 11.11.2015
Son variant

UOT: 339.9: 339.923:339.924

**GÜRCUSTAN, UKRAYNA, AZƏRBAYCAN, MOLDOVANIN (GUAM)
FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

ƏLİYEV ŞƏFA TİFLİS oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: shafaaliyev@gmail.com

Açar sözlər: GUAM, fəaliyyət, əsas istiqamətlər, əlaqələr, inteqrasiya, enerji, nəqliyyat.

Keçmiş SSRİ-nin süqutundan sonra, bu ittifaqa daxil olan respublikalar arasında, həmçinin onların dünya iqtisadi proseslərinə, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyanın təşkili və genişləndirilməsi problemlərini həll etmək lazım idi. Həmin dövrdə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması da bu problemlərin həlli ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan 1993-cü ildən MDB-nin üzvüdür. Lakin bu qurum çərçivəsində respublikaların üzləşdiyi problemlərin müxtəlifliyi, xüsusilə, regional problemlərin həllində çevikliyin təmin edilməməsi, ərazi bütövlüyü üzrə problemlərinin olması və s. səbəblərdən bir qrup MDB dövlətləri müstəqil beynəlxalq regional qurum yaradılması təşəbbüsü irəli sürmək məcburiyyətində qalmışlar. GUAM-ın yaradılması bu göstərilən amillərlə birbaşa bağlı olmuşdur.

GUAM 1997-ci il oktyabrın 10-da Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova ölkələrindən ibarət olaraq formalaşmışdır. 1999-cu ildə isə Özbəkistan bu quruma daxil olmuş, lakin 2002-ci ildə təşkilati tərək edəcəyini bəyan etmiş, 2005-ci ildə isə GUAM-ı tərək etmişdir [1]. Bu təşkilatın məsləhət forumu 10 oktyabr 1997-ci ildə Strasburqda Avropa Şurasının Sammitində formalaşmışdır. GUAM- beynəlxalq regional təşkilat olmaqla, demokratiya və iqtisadi inkişafın təşkili üçün yaradılmışdır. Bu quruma daxil olan ölkələrin müxtəlif iqtisadi maraqlarının və inkişaf prioritetlərinin ümumi fəaliyyət istiqamətlərini özündə əks etdirən Yalta Xartiyası 2001-ci ildə imzalanmışdır. 2004-cü ilin sentyabr ayının 23-də isə Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhərində GUAM Parlament Assambleyası təsis olunmuşdur. Parlament Assambleyasının əsas missiyası və vəzifəsi, fəaliyyət istiqamətləri GUAM ölkələrində demokratiya və qanunun aliliyi prinsiplərini daha da möhkəmləndirmək, insan hüquq və azadlıqlarını təmin etmək, parlamentlərarası dostluq münasibətlərini və əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Nəhayət, 2006-cı ildə Kiyev Sammitində GUAM-ın Nizamnaməsi qəbul olunmuşdur. Bu nizamnaməyə əsasən qurumun əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- ölkələrin müasir dövrdə sabit inkişafının təmin edilməsi;
- sosial iqtisadi inkişaf problemlərinə birgə baxılması, daha səmərəli inkişaf istiqamətlərinin və modellərinin müəyyənləşdirilməsi;
- nəqliyyat amilindən daha səmərəli istifadənin reallaşdırılması, bu sahənin tranzitivlik xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi, beynəlxalq nəqliyyatın təşkilində qarşılıqlı maraqların nizamlanması, nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi, nəqliyyat sektorundan maksimum faydalanmağın təşkili;
- energetika sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsi, bu sahənin potensialından istifadə etməklə regional və beynəlxalq səviyyədə iri enerji layihələrinin təşkil edilməsi, qurum ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, xüsusilə, Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində fəal iştirakın hesabına Avropaya və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın intensivləşdirilməsi;
- elmi-texniki sahələrdə mövcud potensialın inkişaf etdirilməsi, bu istiqamətlərdə ölkələrarası mübadilənin məhsuldarlığının artırılması, müasir elmi-texniki yeniliklərdən, innovasiyalardan

qurum ölkələrinin bəhrələnməsi, milli iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasında bu amillərdən daha intensiv istifadənin təşkil edilməsi;

- quruma daxil olan ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafının təmin olunması, milli iqtisadiyyatın strukturunun beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulmasının sürətləndirilməsi, modern iqtisadiyyat sahələrinin yaradılması;

- qurum ölkələri arasında xarici ticarət fəaliyyətinin genişləndirilməsi, xarici-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi, ölkələrarası xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması, bu istiqamətlərdə mübadilə proseslərinin intensivləşdirilməsi və s.

Qeyd edək ki, GUAM-ın strukturuna Şura və Katiblik daxildir. Təşkilatın əsas orqanı olan Şura öz işini dövlət başçıları, xarici işlər nazirləri, milli əlaqələndiricilər və daimi nümayəndələr səviyyəsində həyata keçirir. Beynəlxalq hüququn subyektini olan GUAM-da qərarlar konsensus yolu ilə qəbul edilir. GUAM daha çox iqtisadi və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrini həyata keçirmək məqsədilə yaradılmışdır. Tədqiqatçı A.Şahmuradov bildirir ki, iqtisadi inteqrasiyanı dərinləşdirmək tarix səhnəsinə gəldiyi ilk gündən GUAM-ın qarşısında duran əsas vəzifələrdən olmuşdur. Əlverişli coğrafi vəziyyət, nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin və zəruri infraqurum malik dəniz limanlarının olması GUAM ölkələrində iqtisadiyyatın və nəqliyyatın inkişafı, ölkələrarası inteqrasiyanın genişlənməsi üçün münbit şərait yaradır. GUAM ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlıq daha çox enerji və nəqliyyat-kommunikasiya sahələrini əhatə edir. İqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməkdə əsas strateji məqsəd isə Rusiyadan olan enerji asılılığını azaltmaqdan ibarətdir [2]. Bu qurumun fəaliyyəti nəticəsində quruma daxil olan ölkələrin bir sıra regional təşkilatlarla və qurumlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq imkanları genişlənməmiş, xüsusilə, Avropa və trans-Atlantika məkanına daha intensiv inteqrasiya potensialı formalaşmışdır [3]. GUAM öz üzv ölkələrinin bu istiqamətlərdə daha səmərəli inteqrasiya formalarından istifadənin müəyyənləşdirilməsində və genişləndirilməsində əlavə imkanlar açır. Belə ki, uzunmüddətli prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və onların institusional cəhətdən möhkəmləndirilməsi hesabına GUAM çərçivəsində əməkdaşlığın üstünlükləri özünü göstərə bilmişdir. Bu halda üzv ölkələr arasında daha geniş və qarşılıqlı maraqları qoruya biləcək fəaliyyət mexanizmləri müəyyənləşdirilir, qurum vasitəsi ilə beynəlxalq inteqrasiya kanallarının səmərəliliyi qiymətləndirilir və ümumiləşdirilmiş, əsaslandırılmış qərarlar qəbul olunur, tədbirlər həyata keçirilir və bunlarla bağlı koordinasiya mexanizmləri hazırlanır [4]. Bu görülmüş tədbirlər nəticəsində GUAM ölkələri arasında bir çox iqtisadi fəaliyyət istiqamətləri üzrə real nəticələr əldə edilmişdir. Xüsusilə, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin (TRASEKA), nəqliyyat kommunikasiyaları infraqurumunun inkişafı, səmərəli fəaliyyəti və təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı bir çox layihələr həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın əsas regional və beynəlxalq enerji layihələrinin marşrutları GUAM ölkəsi olan Gürcüstanın ərazisindən keçir. Bunlara ölkəmizin mühüm neft və qaz boru kəmərləri aiddir. Bakı-Subsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin istifadəyə verilməsi və uğurlu fəaliyyəti Azərbaycan və Gürcüstanla yanaşı, GUAM-ın digər ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında da əhəmiyyətli rola malikdir. Bunlarla bərabər, GUAM çərçivəsində əməkdaşlığın intensivləşdirilməsi ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasına da əsaslı təsir göstərə bilər. Məsələn, 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının GUAM dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 1097,0 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 518,9 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 578,1 ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Azərbaycanın GUAM dövlətləri ilə xarici ticarət saldosu 59,2 mln ABŞ dolları olmuşdur. 2014-cü ildə GUAM dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsidəki payı 3,54 faiz, o cümlədən idxalda 5,65 faiz, ixracda isə 2,65 faiz təşkil etmişdir [5].

Qeyd edək ki, GUAM-ın fəaliyyəti və beynəlxalq aləmdə üzv ölkələrə verdiyi töhfələr, ümumiyyətlə, bu qurumun fəaliyyət xüsusiyyətləri və istiqamətləri bir qrup tədqiqatçıların araşdırma predmeti kimi diqqəti cəlb etmişdir. Tədqiqatçı E.Poluxov qeyd edir ki, "Böyük İpək Yolu"nın dirçəldilməsi və bu beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi GUAM ölkələrinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən olmalıdır [6]. Belə olduğu halda

Azərbaycan və Gürcüstan özlərinin nəqliyyat amillərindən güclü istifadə etməklə bərabər, Ukrayna və Moldovanın ucuz enerjidaşıyıcılarla təmin edilməsində əsaslı rol oynaya bilərlər və bu potensialdan istifadənin reallaşdırılması hər bir GUAM ölkəsinin milli və milli iqtisadi maraqlarına cavab verir. Tədqiqatçı U.Mizerovskaya MDB məkanında regionlaşmanın müasir tendensiyalarını araşdırarkən bildirmişdir ki, regional iqtisadi birliklər üzv ölkələrin maraqları əsasında formalaşır və gələcəkdə bu məkanda müxtəlif regional iqtisadi qurumların əsas istiqamətlərinin və prioritetlərinin ümumi koordinasiyasını təmin etmək məqsədilə, bu qurumlara daxil olan ölkələrin daha geniş imkanlara malik yeni beynəlxalq inteqrasiya təşkilatının formalaşdırılmasına imkan verər [7]. Təsadüfi deyildir ki, son illərdə MDB məkanında Ukraynadakı siyasi proseslərlə və silahlı qarşıdurmalarla bağlı olaraq, GUAM-ın siyasi və iqtisadi prioritetlərinin yenidən baxılması aktuallaşmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, bu qurumun fəaliyyətində əsas prioritet istiqamətlər kimi nəqliyyat və enerji təhlükəsizliyi məsələləri daha çox üstünlük təşkil edir. GUAM ölkələri arasında MDB məkanında son illərdə daha çox adı çəkilən beynəlxalq inteqrasiya qurumuna – Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatına daxil olmaq üzrə elə bir fəallıq hiss olunmur. Əksinə, GUAM ölkələri olan Ukrayna, Moldova və Gürcüstan fəal olaraq Avropa İttifaqına inteqrasiya proseslərini sürətləndirməkdədir. Tədqiqatçı S.Bondaryev qeyd edir ki, postsovet məkanında regional qurumların əsas fəaliyyət istiqamətlərinə üzv ölkələrin dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, milli iqtisadiyyatın modernləşdirmə proseslərinin genişləndirilməsi, texnoloji və informasiya mübadiləsinin təşkili, əmək resurslarının və miqrasiya problemlərinin nizamlanması, nəqliyyat sektorunun imkanlarından maksimum istifadənin təmin edilməsi, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, regionlararası əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması və s. aiddir [8]. Şübhəsiz, bu qeyd olunan istiqamətlər üzrə fəaliyyətin təşkili regional quruma daxil olan ölkələrin milli iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsinə və onun rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə əlavə stimullar yaradılmış olur. Digər bir tədqiqatçı C.Fayzullayev postsovet respublikalarının müasir milli iqtisadi inkişaf modellərinin formalaşmasında, onların regional və beynəlxalq inteqrasiya proseslərində fəallığının artırılmasında inteqrasiya qurumlarının əhəmiyyətini qeyd etmişdir [9]. Regional qurumların və inteqrasiya təşkilatlarının işində hər bir milli subyektin, yəni üzv ölkələrin milli maraqları nəzərə alındığı halda, postsovet respublikaları arasında bu kimi beynəlxalq inteqrasiya təşkilatlarına marağın artma ehtimalı daha çox ola bilər. Tədqiqatçı A.Jaylauova bildirir ki, beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərində və qloballaşma şəraitində ölkələrin dünya təsərrüfat sistemində daha səmərəli inteqrasiya etməsi problemi vardır [10]. Bu baxımdan, müxtəlif beynəlxalq inteqrasiya qurumları, o cümlədən regional iqtisadi qurumlar, məsələn, GUAM üzv ölkələrin dünya təsərrüfat sistemində müxtəlif istiqamətlər üzrə ixtisaslaşması və möhkəmlənməsi proseslərinə əlavə töhfələr vermək iqtidarındadır. Bunun üçün üzv ölkələr müəyyən prioritet fəaliyyət istiqamətləri üzrə davamlı və perspektivli mexanizmlər işləyib hazırlamalı, strateji hədəflərə çatmaq üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirməlidirlər [11]. Belə olduğu halda GUAM-ın müasir fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, onun beynəlxalq-hüquqi əsaslarının gücləndirilməsi, üzv ölkələrin qurum çərçivəsində fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının yeni üsullarının və alətlərinin tətbiqinin təmin edilməsi vacib məsələlər kimi diqqət çəkir. Bundan əlavə, son dünya maliyyə böhranının və iqtisadi tənəzzül proseslərinin fəsadları ilə əlaqədar olaraq postsovet dövlətlərində iqtisadi inkişaf prosesləri zəifləmiş, milli iqtisadiyyatın artım tempi aşağı düşmüş, bu respublikaların əksəriyyətinin maliyyə-kredit sistemində çətinliklər yaranmış, milli valyutalar devalvasiyaya uğramış, bank sistemində problemlə kreditlərin həcmi artmış, milli iqtisadiyyatın real sektorlarının kredit resursları ilə təmin edilməsində fasilələr yaranmış, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti zəifləmiş, gəlirləri azalmış, ixracın həcmi aşağı düşmüş, valyuta ehtiyatları azalmağa başlamış və s. Arzu olunmayan iqtisadi tendensiyalar narahatlıq doğurmaya bilməz. Qeyd edək ki, bu proseslərin bir qrupu ölkəmiz üçün də xarakterikdir. Bu vəziyyəti dəyişmək üçün hər bir regional və beynəlxalq inteqrasiya qurumlarından maksimum effektivli istifadə olunması daha da aktuallaşmışdır. Tədqiqatçı D.Voloşuk MDB ölkələrinin iqtisadi inkişafında birbaşa investisiyaların rolunu araşdırarkən bu sahədə daha yüksək

nəticələr əldə edilməsi məqsədilə, özlərinin resurs potensialından səmərəli istifadənin təşkili üçün xarici investisiyaların cəlbində regional və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq prinsiplərinin gücləndirilməsini vacib hesab edir [12]. Belə ki, hər bir inteqrasiya qurumu özünün prioritet fəaliyyət istiqamətləri ilə üzv ölkələrin milli iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafı üçün tələb olunan xarici investisiyaların cəlbində yardımçı olmaq potensialına malikdirlər.

Qeyd edək ki, son 10 ildə GUAM-ın fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı müzakirələr güclənməkdədir və bu məsələ bir sıra Zirvə Sammitlərində müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. “GUAM: qitələri birləşdirək” şüarı altında 19 iyul 2007-ci ildə Bakı Zirvə Toplantısında Təşkilatın inkişafının uzunmüddətli prioritetləri və onun əsas strateji fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmiş, GUAM-ın regional əhəmiyyətinin möhkəmləndirilməsi, ona beynəlxalq dəstəyin gücləndirilməsi, üzv dövlətlərin ümumi maraqlarının konsolidasiyasının artırılması, təşkilat daxilində əməkdaşlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri intensivləşdirilmişdir. Əvvəldə bildirdiyimiz kimi, bu istiqamətlərdə əsas strateji fəaliyyət prinsiplərinə GUAM-a üzv dövlətlərin enerji təhlükəsizliyi sahəsində səylərinin fəallaşdırılması, bu ölkələrin beynəlxalq tranzit potensialından səmərəli istifadəsinin təmin olunması, iqtisadiyyat, ticarət və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, həmçinin Azad Ticarət Zonası haqqında Sazişin həyata keçirilməsi daxildir. GUAM dövlətlərinin əməkdaşlığının təcrübə təzahürü kimi Virtual Mərkəz və Dövlətlərarası İnformasiya-təhlil Sistemi layihəsi, Ticarətə və Nəqliyyata Yardım layihəsi həyata keçirilməkdədir. Qurumun son illərdə Tokio, Batumi, Kiyev, Afina və Varşava şəhərində keçirilən tədbirlərində və Zirvə Toplantılarında üzv dövlətlər arasında həm siyasi, həm də iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün görülə biləcək tədbirlər barəsində müzakirələr aparılmış və qərarlar qəbul edilmiş, bəyanatlar verilmişdir. Yaxın perspektivdə GUAM ölkələri arasında enerji və nəqliyyat sektorları ilə yanaşı, turizm, digər iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi gözlənilir və s.

Elmi yeniliyi: GUAM-ın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin xüsusiyyətləri, onların səmərəliliyi və perspektivliyi araşdırılmış, bu fəaliyyətin regional və beynəlxalq inteqrasiya baxımından əhəmiyyəti öyrənilmiş, qurumun fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərinin mahiyyəti açıqlanmışdır. GUAM-ın fəaliyyətinin regional və beynəlxalq kontekstdə aspektlərindən çıxış etməklə, bu qurumun fəaliyyəti və əhəmiyyəti üzrə əsaslandırılmış arqumentlərlə müasir elmi baxış formalaşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə GUAM-ın fəaliyyəti ilə bağlı əsas istiqamətlərin mahiyyəti və onların səmərəliliyi, perspektivləri üzrə irəli sürülən bir sıra müddəalar və ümumiləşdirmələr, arqumentlər bu qurumun üzv ölkələri arasında inteqrasiya proseslərinin, həmçinin qurumun özünün fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində, yeni strateji proqramların işlənilməsində və hazırlanmasında və, ümumiyyətlə, qurumun fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun tənzimlənməsində, habelə tədris prosesində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. GUAM təşkilatı və Azərbaycan / Tərt. ed. S.Quliyeva, red. A.Abdullayeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı: 2008, 59 s.
2. Şahmuradov A.Ş. GUAM çərçivəsində Azərbaycan-Ukrayna əlaqələri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №4. Bakı: 2011, s.100-107.
3. Çoxtərəfli əməkdaşlıq və münasibətlər. Azərbaycan və GUAM. <http://www.azerbaijan.az>.
4. Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat-GUAM. <http://www.mfa.gov.az/content/557>.
5. 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının GUAM dövlətləri ilə ticarət əlaqələri. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. <http://www.economy.gov.az>.
6. Полухов Э.П. Внешняя политика Азербайджанской Республики после обретения суверенитета. Дисс. канд. экон. наук. С-Пб.: 1999, 214 с.

7. Мизеровская У.В. Современные тенденции регионализации на пространстве СНГ. Дисс. канд. экон. наук. М.: 2009, 161 с.
8. Бондарев С.А. Интеграционные процессы на постсоветском пространстве. Дисс. канд. экон. наук. М.: 2008, 211 с.
9. Файзуллаев Дж. А. Тенденции и перспективы формирования Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС). Дисс. д-ра экон. наук. М.: 2008, 274 с.
10. Жайлауова А.К. Интеграция торгово-экономических отношений стран. Дисс. канд. экон. наук. Бишкек: 2012, 150 с.
11. Волощук Д.А. Роль прямых инвестиций в экономическом развитии стран СНГ. Дисс. канд. экон. наук. М.: 2007, 191 с.
12. Ремезова Н.А. Международно-правовые проблемы совершенствования экономической интеграции в рамках СНГ и ЕврАзЭС. Дисс. канд. юрид. наук. М.: 2008, 185 с.

РЕЗЮМЕ
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГУАМ
Алиев Ш.Т.

Ключевые слова: *ГУАМ, деятельность, основные направления, связи, интеграция, энергия, транспорт.*

В статье исследуются основные направления деятельности ГУАМ. С этой целью рассмотрены и анализированы процессы формирования ГУАМ, его особенности и основные сферы деятельности. Раскрыта особая роль ГУАМ в развитии энергетического и транспортного сектора, региональных крупных проектов. Анализирован потенциал внешнеторговой деятельности Азербайджана со странами ГУАМ и обоснована необходимость расширения экспортных операций. Намечены основные пути и перспективы экономической интеграции в рамках ГУАМ.

SUMMARY
THE BASIC DIRECTIONS OF ACTIVITY OF GUAM
Aliyev Sh.T.

Keywords: *GUAM, main directions of activities, communications, integration, energy, transportation.*

The basic directions of activity of GUAM are described in this article. The processes of formation of GUAM, its features and main areas of activity are analyzed by this purpose. The special role of GUAM in the energy and transport sector, regional major projects are given too. The potential of Azerbaijan's foreign trade activities with countries of GUAM and the necessity of expansion of export operations are analysed. The basic ways and prospects for economic integration within the framework of GUAM are provided.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 11.11.2015
Son variant

UOT 314.2

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAFI

¹QƏMBƏROVA XALİDƏ NİYAZ qızı

²PİRİYEVA NAILƏ RƏHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleç, 1,2-müəllim

e-mail: Elnare Memmedova@ box.az.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, innovasiya, innovasiya siyasəti, texnoloji risklər, istehsal prosesi, innovasiya potensialı

Məqalədə, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiya fəaliyyətinin formalaşdırılmasının zəruri şərtləri müəyyən edilmiş və kənd təsərrüfatı müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi tədqiq edilmişdir.

Dünya təcrübəsi isbat etmişdir ki, iqtisadi inkişafın ən önəmli forması innovasiya iqtisadiyyatıdır. İnnovasiya iqtisadiyyatının ölkədə formalaşdırılması isə birbaşa innovasiya fəaliyyətilə bağlıdır. Odur ki, istənilən ölkənin innovasiya iqtisadiyyatına yolu məhz, innovasiya fəaliyyətinin inkişafından asılıdır. Qeyd edilənlər ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsinə də şamil edilə bilər. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatında innovasiya fəaliyyətinin formalaşdırılması və inkişafı üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı sahəsində vahid innovasiya siyasəti yürüdülməlidir;
- kənd təsərrüfatı sahəsində Milli İnnovasiya Sisteminin altsistemi olan innovasiya təşkilatı yaradılmalıdır;
- kənd təsərrüfatında innovasiya sahibkarlığı inkişaf etdirilməlidir;
- kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiya qurumları yaradılmalıdır;
- innovasiya üzrə kənd təsərrüfatında kadr hazırlığı üçün islahatlar həyata keçirilməlidir;
- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin idarəetmə strukturu yenidən qurulmalıdır;
- kənd təsərrüfatı sahəsində əhəlinin innovasiya fəallığı yüksəldilməlidir və s.

Kənd təsərrüfatında innovasiya fəaliyyəti dedikdə bütünlükdə yeniliklərə fərdi tələbatı, eləcə də cəmiyyətin kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatını ödəmək üçün yeni və yaxşılaşdırılmış məhsulların (xidmətlərin) və onların istehsalının yeni üsullarının alınması məqsədilə elmi, elmi-texniki və intellektual potensial tədbirləri sistemi başa düşülür [1,10].

Yeni innovasiya siyasəti kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etməlidir. Elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadənin səmərəsinin artırılması bu siyasətin əsasına çevrilməkdədir. Məlum həqiqətdir ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmış və tarazlaşdırılmış innovasiya siyasəti, onun elmi, resurs, təşkilatı və informasiya təminatının reallaşdırılmasından ibarət sistemli prinsipə riayət edilməsə, kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliyyətinin artırılması problemini həll etmək mümkün deyil.

Təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir [2,34] ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatında innovasiyaların prioritet istiqamətləri aşağıdakılar hesab edilməlidir:

- istehsal prosesində təşkilatı iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi;
- istehsalın və idarəetmənin təşkilinin perspektivli formalarının tətbiq edilməsi;
- kadrların hazırlanması, onların ixtisasın artırılması və əməyin motivləşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- məhsulun satışı sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- maliyyə-kredit mexanizminin, vergi sisteminin və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət yaranma prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi;
- yeni informasiya texnologiyalarından və kompüter texnikasından istifadə edilməsi əsasında istehsalın planlaşdırılması, idarə edilməsi, uçot və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- əmək və material məsrəflərinə qənaət edilməsi;
- kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşlarının seleksion-genetik potensialının təkmilləşdirilməsi;
- yem ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi;
- istehsal güclərinin istehsal-texniki potensialının bərpa edilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- traktorların və özüyəriyən texnikanın gücünün artırılması;
- kənd təsərrüfatı maşınlarının işçi parametrlərinin optimallaşdırılması və çoxfunksiyalı kombinə edilmiş aqreqatlar istehsalının genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə edilməsinin kooperativ üsullarının təşkil edilməsi;
- təmir-bərpa bazasının və texniki servisin intensiv inkişafı.

Beləliklə, iqtisadiyyatın aqrar sektorunda islahatlar nəticəsində əsas subyektləri və elmi-texniki məhsulların istehlakçıları iri kənd təsərrüfatı müəssisələri və birlikləri olan çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşmışdır. Başqa, sözlə, innovasiyanın mənimsənilməsinin prioritet istiqaməti kimi ilk növbədə müəssisələrin rəqabətlik qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edən innovasiyaların seçilməsi ön plana çəkilməlidir [3,97].

Müəssisələrin, o cümlədən aqrar sahə müəssisələrinin rəqabətlik qabiliyyətinin yüksəldilməsində ən vacib şərtlərdən biri müəssisələrdə mütəmadi olaraq istehsal texnikasının, texnologiyasının təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsidir. Bu isə öz növbəsində yeni texnika və texnologiya üçün investisiya qoyuluşunu tələb edir. Bir sıra iqtisadçıların fikrincə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində yeni maşın və avadanlıqlara investisiyanın yönəldilməsi ən vacib şərtlərdən biridir.

Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, uzunmüddətli planlarda yeni texnika və texnologiya kapital qoyuluşu iqtisadi artım və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün həlledici amildir. Sadəcə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, yeni texnika və texnologiyanın istehsalə tətbiqi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə zəmanət verməyəcəkdir. Deməli, yeni texnika və texnologiyanın müəssisədə tətbiqi öz növbəsində istehsalın idarə edilməsini mürəkkəbləşdirir və nəticədə daha dəqiq, daha səriştəli idarəetməni tələb edir. Dünyanın bir sıra qabaqcıl firmaların təcrübəsi göstərir ki, əgər istehsalın idarə edilməsi lazımı səviyyədə qurulmasa, müəssisə öz əvvəlki mövqeyini də itirə bilər və təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşə bilər.

Məmulatın konstruksiya mürəkkəbliyi onu təşkil edən komponentlərin funksiyasının çoxaldılmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində texnoloji xəttin qurulması zamanı onun daha çox elementlərinin olmasını tələb edir. Deməli, mürəkkəblik istehsalın stabilliyinin və ahəngdarlığının pozulmasının başlıca səbəblərindəndir. Texnoloji proseslərin stabilliyi istehsalın yüksək səmərəliliyinə nail olması başlıca şərtidir. Mürəkkəblik məhsuldarlığı nisbətən aşağı salmaqla yanaşı, keyfiyyətə nəzarət üçün əlavə problemlər yaradır. Bu isə əlavə resurs xərclərini və vaxtını tələb edir.

Deməli, məhsulun konstruksiya mürəkkəbliyinin aşağı salınması, başqa sözlə, nisbətən sadə texnologiyaların tətbiqi eyni zamanda əmək məhsuldarlığının və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Əgər bu məsələ ilə ciddi məşğul olunmazsa, yeni məhsulun yaradılması istehsalın mürəkkəbliyini artırma bilər. Müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində yeni idarəetmə strategiyasının formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Onu da qeyd etmək ki, müəssisədə strategiyanın dəyişməsi ümumi xərclərin səviyyəsinin aşağı salınmasına xidmət etməlidir. Bu isə müəssisədə mütəmadi olaraq istehsal xərclərinin aşağı salınmasını, istehsalın texniki səviyyəsinin modernləşdirilməsini tələb edir.

Yeni texnologiya məhsulun istehsal xərclərinin aşağı salınması, məhsulun keyfiyyətinin və etibarlılığının yüksəldilməsi, istehsalın çevikliyinin artırılması hesabına müəssisənin bazarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsini təmin edir.

Yeni məhsulun işlənməsi və yeni texnologiyanın yaradılması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin davamlı olaraq artmasına xidmət edir. Aparılan təhlil nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müəssisənin yeni məhsul istehsal etmək qabiliyyəti gələcək müvəffəqiyyətin əsas amilidir. Lakin bu qabiliyyət sadəcə olaraq müəssisə rəhbərliyinin elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə diqqətin artırılması deyildir. Bu, müəssisənin idarəetmə aparatının bütün bölmələrinin bir-birilə inteqrasiyasıdır. Yeni məhsulun yaradılması layihələrinə ənənəvi yanaşma ondan ibarətdir ki, idarəetmə aparatının hər bir xidmət bölməsi, özlərinin məhdud funksiyalarını yerinə yetirirlər: mühəndislər yeni məmulatı işləyib hazırlayırlar, istehsalçılar onun istehsala hazırlanması ilə məşğul olurlar, marketinq və təchizat işçiləri isə məhsulun bazarlarda reallaşması ilə məşğul olurlar.

Hər bir belə xidmət sahələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üçün məhdud meyarlardan istifadə edilir. Mühəndis layihəsi üçün yeni məmulatın yaxşı işlənməsi konstruksiyası əsas göstərici hesab olunur. Bu konstruksiya elə olunmalıdır ki, mövcud analoji məhsulların konstruksiyalarından üstün olsun. Lakin müasir rəqabət şəraitində yeni məhsulun xarakteristikaları tamamilə başqa meyarlar əsasında ölçülür.

Ən başlıcası, həmin məhsulun daha gərəklı olması, istehlakçılar üçün daha çox lazım olmasıdır. Bu zaman həmin məhsulun mövcud dünya standartlarına uyğun gəlib-gəlməməsi bir o qədər də vacib deyildir. Bu, o deməkdir ki, istehlakçı aşağı qiymətə daha yüksək keyfiyyətli məhsul ala bilsin. Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yüksək rəqabətlik qabiliyyətinə malik olan firmalar müəssisədə istehsalın modernləşdirilməsinə yeni texnika və texnologiyalardan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək hesabına nail olmuşdur [4, 145].

Bütün bu qeyd edilənlər aqrar sahə müəssisələrində də prinsipə öz həllini tapmalıdır. Aparılan tədqiqatları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri amillər aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın aqrar sektorunda innovasiyaların inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə baxımından sağlamlaşdırılması və dəstəklənməsi üçün hökumət tərəfindən görülməli tədbirlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliyyətinin və iqtisadi səmərəliliyinin artırılması meylləri;
- sahəvi elmi-texniki potensialın alt sistemlərinin (elm, təhsil, informasiya, məsləhət) və tətbiq qurumlarının mövcud olması;
- potensial innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan iri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin üstünlük təşkil etməsi, kooperativ birliklərinin yaradılması və iri investisiya qurumları ilə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinin əlaqəli şəkildə aparılmasının təmin edilməsi.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sahəsində innovasiya fəaliyyətinin formalaşdırılması və inkişafı üzrə aparılan tədqiqatın nəticələridir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələrindən kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiya fəaliyyətinin formalaşdırılması və inkişafında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Tağıyev A.H. İnnovasiya I. Bakı: Təknur, 2011, 48 s.
2. Qasimov Ə. Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı: Elm, 2005, 250 s.
3. Məmmədov C. Aqrar bölmədə maddi-texniki təminat və xidmət işinin təşkili. Bakı: Təhsil, 2004, 157 s.
4. Niftullayev V. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı: Elm, 1996, 337 s.

**РЕЗЮМЕ
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В
СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ**

Гамбарова Х.Н., Пириева Н.Р.

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновации, инновационная политика, технологические риски, производственный процесс и инновации.

Развитие аграрного сектора как крупнейшей отрасли экономики имеет важное значение в деле устранения зависимости Азербайджанской экономики от нефтяного сектора. Для развития аграрной отрасли Азербайджанской Республики необходима переориентация этой отрасли на развитие инновационной направленности.

**SUMMARY
FORMATION AND DEVELOPMENT OF INNOVATION EMPLOYMENT
IN AGTICULTURE**

Qambarova Kh.N., Piriyeva N.R.

Keywords : agriculture, innovation, innovation policy, technological risks, the manufacturing process and innovation.

The development of the agricultural sector as the largest sector of the economy is an essential task in removing dependence of Azerbaijan's economy on the oil sector. For the development of the agrarian sector of the Azerbaijan Republic is needed reorientation of the industry in the development of innovative orientation.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 05.05.2016
Son variant

UOT 336.47

İQTİSADI BÖHRAN ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ**TAĞIYEVA ARZU VAQİF qızı***Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
e-mail: ilqarosmanov1975@mail.ru**Açar sözlər: iqtisadi böhran, maliyyə, təhlükəsizlik, vergi, valyuta, pul, kredit*

İqtisadi böhran şəraitində həyata keçirilən iqtisadi siyasətin mühüm bir istiqaməti kimi maliyyə təhlükəsizliyi strategiyasının işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması və maliyyə təhlükəsizliyinin yeni prinsiplərlə təmin edilməsinə yönəlmiş ardıcıl məqsədli praktiki işlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Belə bir şəraitdə maliyyə təhlükəsizliyi sistemi konsepsiyasının yaradılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Maliyyə təhlükəsizliyi sistemi dedikdə ilk olaraq qanunverici normativ aktlarla əsaslandırılmamış sferalara maliyyə axını imkanlarının məhdudlaşdırılması və maliyyə vəsaitlərindən öz təyinatına görə istifadə imkanlarının minimuma endirilməsi üçün şəraitin yaradılması başa düşülür. Maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasının əsasını maliyyə bazarının inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması təşkil etməlidir. Səmərəli maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının mühüm amili olmaqla yanaşı, həm də bu təhlükəsizliyin əsas, özünəməxsus hərəkətverici qüvvəsi və mexanizmidir. Yüksək səmərəli maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin formalaşması ölkədə baş verən bütün əsas maliyyə-iqtisadi proseslərin dinamikasının çox səviyyəli və geniş miqyaslı müşahidəsi, təhlili sisteminə əsaslanmalıdır. Maliyyə təhlükəsizliyi meyarlarının və səviyyələrinin işlənilib hazırlanması kifayət qədər çətin məsələdir. Maliyyə sisteminin strukturunun təhlili zamanı onun daha çox əhəmiyyət kəsb edən elementləri kimi büdcə, vergi, kredit-maliyyə sistemi diqqət mərkəzində olur.

İqtisadi böhran şəraitində vergi sistemindən istifadə ilə dövlət həm maliyyə, həm də milli təhlükəsizliyin əhəmiyyətli dərəcədə qorunmasına nail olur. İqtisadi təhlükəsizlik sistemində vergilərin və vergi sisteminin rolu və əhəmiyyəti maliyyə təhlükəsizliyinin ümumi prinsipləri, meyarları və göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Həm dövlətin, həm də ölkə vətəndaşlarının, əhali qruplarının və təbəqələrinin, müəssisə və təşkilatların maraqları nöqtəyi-nəzərindən vergi sistemi və vergi siyasəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səmərəli vergi sistemi maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini təmin edəcək amil kimi mühüm rola malikdir. Vergi sistemi həm dövlətin əlində olan resurs amili kimi, həm sosial və iqtisadi proseslərə mühüm təsir vasitəsi kimi, həm də dövlətin vergi ödəyicilərindən asılılığı və onlarla əks əlaqələrinin mühüm amili kimi maliyyə təhlükəsizliyi sistemində özünəməxsus yer tutur. Dövlətin iqtisadi qüdrəti, milli və iqtisadi təhlükəsizliyi vergi ödəyənlərdən çox asılıdır. Ona görə də vergi verənlərə hərtərəfli qayğı göstərmək lazımdır ki, onların gəlirləri çox olsun, sosial vəziyyətləri yaxşılaşsın. Belə normal şərait yaradılsa, verginin hesabına dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək olar [2, səh. 104].

Vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası vergilərin ağırlığıdır. Vergi yükünün ağırlığı faktı sahibkarlıq fəaliyyətinə və xarici investisiyanın ölkəyə gəlməsinə mane olur. Odur ki, bu amilə də xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

Əsas problemlərdən biri vergi yığımları ilə bağlıdır. Vergi ödəmələrinin səviyyəsinin azalması vergidən gələn gəlirlərin gizlədilməsi, kölgəli iqtisadiyyatın miqyasının genişlənməsi problemi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Real iqtisadi sektorda baş verən maliyyə böhranı, istehsalda durğunluq və ödəmələrlə bağlı böhranların yaranması, vergi ödəmələrindən yayınmalar və gəlirlərin gizlədilməsi

ilə əlaqədar olaraq vergilərin ödənilməməsi təhlükəli amillərdəndir. Vergilərdən əldə olunan gəlirlərin gizlədilməsi praktikasının genişlənməsi dövlətin maliyyə tələbatının təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən böyük təhlükə hesab olunur. Real iqtisadi sektorda vəziyyət normallaşmadan vergi sistemi səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz. Ona görə ki, istehsalın həcmnin azalması və onun keyfiyyət göstəricilərinin pisləşməsi vergi yığımlarının bazasını azaldır.

Vergi yığımlarının səviyyəsinin yüksəlməsində Dövlət Gömrük Komitəsinin də mühüm rolu vardır. Bu mənada həyata keçirilən gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə və milli maraqlarına cavab verməlidir. Odur ki, ölkədə aparılan vergi siyasətinin bir tərkib hissəsi kimi, gömrük rüsumları və güzəştləri ilə bağlı məsələlərə ölkənin milli maraqları çərçivəsində yanaşmaq əsas məsələlərdən biridir. Vergilərin ödənilməsi səviyyəsinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri də müəssisələrin maliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, bəzi müəssisələrin zərərlə işləməsi, borclarını ödəyə bilməmələri, əmək haqlarının ödənilməsində ciddi, kütləvi ləngitmələrin olması vergi ödənilməsi səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Maliyyə təhlükəsizliyi sistemində dövlətin büdcə siyasəti də əhəmiyyətli yer tutur. Bu siyasətin son məhsulu kimi dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunması bütün dövrlərdə ən vacib və aktual problemlərdən biri hesab edilir. Bu, hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbata uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də xərclərin idarə edilməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsini müasir şəraitdə aktual problemlərdən hesab etmək olar [4, səh.76].

Məlum olduğu kimi, 2015-ci il qlobal maliyyə-iqtisadi qurumlarının proqnozlarına görə dünya iqtisadiyyatının inkişaf templərinin artımı ilə deyil, gözlənilməz azalması ilə səciyyələnib. Qlobal iqtisadiyyatda cərəyan edən proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara, Azərbaycanın yerləşdiyi regionda geosiyasi gərginliyin artmasına baxmayaraq, 2015-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının artımı, büdcə - fiskal dayanıqlılığı təmin edilib. Lakin dövlət büdcəsinin gəlirləri nəzərdə tutulduğundan 2,3 milyard manat və ya 11,6 faiz az olub.

2015-ci il ərzində respublikamızda büdcə kəsininin artmasına daxili amillərlə yanaşı xarici amillər, xüsusilə də, bütün dünyanı bürümüş maliyyə böhranı səbəb olmuşdur. Bu cür xoşagəlməz halları aradan qaldırmaq və ya onların baş verməsinə, ümumiyyətlə, yol açmamaq, ölkədə iqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq, iqtisadiyyatın geridə qalmış sahələrini inkişaf etdirmək, dövlətin qarşısında duran vəzifələrin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmək və bu kimi digər mühüm iqtisadi məsələlərin həllinə nail olmaq üçün dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı balanslılığı gözləmək və onların idarə edilməsini təkmilləşdirmək lazımdır. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri arasındakı mütənəsibliyi həmişə diqqət mərkəzində saxlamaq və bu sahədə inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə etmək də məqsədəuyğun olardı. Büdcə gəlirlərinin həcm və quruluşunda baş verən dəyişikliklər digər sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikasına ciddi təsir göstərir. Başqa sözlə desək, büdcə gəlirlərinin optimal səviyyəsinin formalaşdırılması istehsalın tutumunun genişləndirilməsinə, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına zəmin yaradır. Deməli, bazar münasibətlərinin və büdcə proseslərinin idarə edilməsinin zəruri şərtlərindən biri onların inkişafının etibarlı proqnozlaşdırılmasıdır. Respublikamızda büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görülsə də, bu sahədə müəyyən problemlər mövcuddur. Bu problemləri həll etmək üçün dövlət vahid büdcə-vergi siyasətini həyata keçirərkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla yanaşı, milli, regional prinsipləri də nəzərə almalıdır. Respublikamızda həyata keçirilən büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədi neftdən asılı olmayan büdcə gəlirlərini inkişaf etdirmək və qeyri-neft sektorundan büdcəyə

daxilolmaları artırmaq olmalıdır. **“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına** və orta müddətli maliyyə proqramına uyğun olaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini və nəzərdə tutulan maliyyə təhlükəsizliyi baxımından büdcə-vergi siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini gücləndirmək üçün həyata keçirilən stimullaşdırıcı tədbirləri davam etdirmək;
- dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni və büdcə xərclərinin strukturunu, gəlir və xərclərin səmərəli istifadəsini təmin edəcək qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək;
- kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi sistemini stimullaşdırmaq və büdcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün xərclənməsi üzərində dövlətin maliyyə nəzarətini daha da gücləndirmək;
- büdcə kəsirinin azaldılması siyasətini daim davam etdirmək və bu kəsiri iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həddində saxlamaq;
- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək;
- dövlətin qısamüddətli istiqraz vərəqələri bazarını daha da inkişaf etdirmək və bu qiymətli kağızlara olan tələbatı artırmaq üçün əlverişli şərait yaratmaq.

Maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasında davamlı iqtisadi artıma və yoxsulluğun azalmasına imkan verən səmərəli pul-kredit və məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi böhran şəraitində makroiqtisadi əlaqələndirmə mexanizmini daha da gücləndirmək məqsədilə pul-kredit siyasətini iqtisadi siyasətin digər istiqamətləri ilə daha sıx uzlaşdırmaq tələb olunur. Ölkədə pul kütləsinin tənzimlənməsi və dövlətin maliyyə-pul sisteminin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün pul tədavülünün normallaşdırılması, mərkəzdə və yerlərdə səmərəli və dayanıqlı fəaliyyət göstərən kredit-hesablaşma bazasının yaradılması zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və diversifikasiyası, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması və bütövlükdə yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınmasında maliyyə sektoru müstəsna rola malikdir. Məhz buna görə də ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasında maliyyə bank sferasında təhlükəsizlik tədbirlərinin işlənilib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün isə ölkənin valyuta-pul, vergi-büdcə və kredit sistemində mövcud olan daxili və xarici təhdidlərin qruplaşdırılmaqla müfəssəl təsnifatı və dərinlən təhlili tələb olunur. Hal-hazırda Azərbaycanda maliyyə-bank sistemində təhlükəsizlik indikatorlarının mövcud səviyyəsini qiymətləndirməklə, müasir qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatımızın maliyyə-bank sferasında təhlükəsizlik prioritetlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir [3].

Dövlətin pul-kredit siyasətinin əsas xətti banklara olan etmadın artırılmasıdır. Etibarlı bank sisteminin formalaşması zəruriliyi isə manatın sabitliyinin təmin olunması, rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının azalmasına imkan verilməməsi, bank əmanətçilərinin maraqlarının müdafiə olunması, eləcə də etibarlı hesablaşma sisteminin və kassa xidmətinin təşkili ilə şərtlənir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi, ortamüddətli dövrdə də bank sistemində etimadın, sistemin dayanıqlılığının, bank sektorunun iqtisadiyyatda maliyyə vasitəçisi rolunun dəstəklənməsi, iqtisadi subyektlərin bank sistemində inamını qorumaq və daha da artırmaq mühüm prioritetlər olmalıdır. Bunun üçün bank sisteminin likvidliyinin adekvat səviyyədə saxlanması siyasəti davam etdirilməlidir. Qeyd edək ki, 2015-ci ilin fevral ayında manatın devalvasiyası həyata keçirilmişdi. Devalvasiyanın səbəbi dünya enerji daşıyıcıları bazarlarında təklifin artması, əsas neft istehlakçısı olan ölkələrdə iqtisadi artımın zəifləməsi və digər səbəblərdən irəli gələrək neftin qiymətinin 2014-cü ildən bəri 3 dəfəyə qədər enməsi idi. Nəticədə, ticarət balansının müsbət saldosu və valyuta daxilolmalarının digər mənbələri azalmışdı. Ölkənin milli valyutasının məzənnəsinə təzyiq artmışdır. Buna görə də carı ilin fevralında manatın devalvasiyası həyata keçirildi. Lakin 2015-ci ilin iyul ayından başlayaraq qiymətlər yenidən enməyə və məzənnəyə təzyiq yenidən artmağa başladı. Əgər 2014-cü ilin

sentyabrın 1-də Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları 15.3 mlrd. manat idisə, 2015-ci ilin dekabrın 1-də bu göstərici 6.2 mlrd. manata enmişdir. Manatın məzənnəsini qoruyub saxlamaq çətinləşmişdir. Eyni zamanda tərəfdaş ölkələrdə davam edən devalvasiyalar milli iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə mənfi təsir etməyə başlamışdır. Yaranmış vəziyyət manatın məzənnəsini neftin yeni qiymətinə uyğun müəyyən olunmasını tələb edir. Beləliklə, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunması, tədiyyə balansının tarazlığının saxlanması, ölkənin ölüqca azalmış valyuta ehtiyatlarının qorunması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti 21 dekabr 2015-ci il tarixində üzən məzənnə rejiminə keçilməsi barədə qərar qəbul etdi [1].

2015-ci ilin sonu 2016-cı ilin əvvəllərində manatın məzənnəsinin aşağı düşməsi nəticəsində dollara olan tələbin artması baş vermişdir. Bu isə manatın sabitliyini təhlükə qarşısında qoya bilər. Bunun üçün dollarla olan əmanətlərə görə faiz dərəcəsinin manata nisbətən aşağı olması manatın sabitliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından daha məqsədəuyğundur. Belə bir şəraitdə banklarda əhalinin əmanətlərinin və digər depozitlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə bankların maliyyə dayanıqlılığının, kapital və likvidlik mövqeyinin gücləndirilməsi, əmanətlərin sığortalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə kompleks tədbirlər görülməsi də manatın və bütövlükdə maliyyə sisteminin təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən sərt pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Bu gün iqtisadi islahatları uğurla aparmaq üçün sabit manat və inflyasiyanın aşağı olması əsas şərtlərdən biridir. Buna nail olmaq üçün pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin digər bölmələri ilə əlaqəli aparılmalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir.

Ölkədə pul tədavülü mexanizmini formalaşdırarkən əsas məsələ iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatına nə qədər və hansı pulların lazım olmasını müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu zaman pul kütləsi artımının tənzimlənməsinin və maliyyə-pul sisteminin fəaliyyətinin məqsədli istiqamətlərinin seçilməsi də əsas xətt kimi götürülməlidir.

Beləliklə, iqtisadi böhran şəraitində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi baxımından aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- iqtisadi böhran şəraitində büdcə-vergi və pul-kredit siyasəti təkmilləşdirilməli, bir-biri ilə qarşılıqlı sürətdə əlaqələndirilməli, bu siyasətlər sintezləşdirilmiş şəkildə və mövcud şəraitə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilməlidir;

- inflyasiyanın proqnozlaşdırılan səviyyəsinə nail olmaq üçün pul kütləsinin həcmi və strukturu tənzimlənməlidir;

- daxili aktivlərin və ehtiyat pulun maksimum və xarici ehtiyatların minimum səviyyəsinin təmin olunması tədbirləri görülməlidir;

- ölkənin tədiyyə qabiliyyətinin sabitliyi və valyuta bazarının tənzimlənməsi üçün valyuta ehtiyatlarının zəruri səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir;

- büdcə xərclərinin məqsədi və ünvanı dəqiq müəyyən olunmalı, büdcə gəlirlərindən qənaətlə istifadə olunmalıdır;

- vergi dərəcələri neft sektoruna nisbətən aşağı salınmalı, investisiyalar stimullaşdırılmalıdır;

- büdcə kəsirinin maliyyələşməsində daxili borclara üstünlük verilməlidir. Çünki xarici borclanma, borc ödəmək üçün təkrar borclanma ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinə mənfi təsir edə bilər;

- dövlət büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə strukturunun təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmək, qiymətli kağızlar bazarının daha da inkişaf etdirilməsi hesabına dövlət istiqrazlarının buraxılması yolu ilə dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük vermək;

- vergi dərəcələri sahələr və regionlar üzrə fərqləndirilməli, bütövlükdə vergiqoyma baxımından konkretləşdirilməlidir;

- büdcə tarazlığını qoruyub saxlamaq üçün vergi yayınmalarının qarşısı alınmalı, vergi nəzarəti gücləndirilməlidir;

- manatın məzənnəsinin düşməsi nəticəsində bank əmanətçilərinin çox hissəsi öz manat hesablarını dollar hesabına çevirməsi, bunun nəticəsində dollara olan tələbin artması manatın növbəti illərdə dollarlaşma prosesi güclənərək, manatın sabitliyini təhlükə qarşısında qoya bilər. Bunun üçün dollarla olan əmanətlərə görə faiz dərəcəsi manata nisbətən aşağı olması manatın sabitliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından daha məqsədəuyğundur.

Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, dayanıqlı və tarazlı iqtisadiyyatın formalaşması, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün ölkədə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi vacibdir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycanca iqtisadi böhran şəraitində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə aparılan tədqiqatların nəticəsidir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə verilən iqtisadi böhran şəraitində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətləri üzrə irəli sürülən təklif və tövsiyələrin reallaşması ölkədə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Bəyənəti. 21.12.2015-ci il. <http://www.cbar.az/releases/2015/12/21/statement-of-the-central-bank-of-the-r-azerbaijan>.
2. Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri. Bakı: Gənclik, 2009. 400 s.
3. Vəliyev D.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2010, 428 s.
4. Zeynalov V.Z. Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət. Bakı: Azər nəşr, 2012. 176 s.

РЕЗЮМЕ

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Тагыева А.В.

Ключевые слова: *экономический кризис, финансы, безопасность, налоги, валюта, деньги, кредит*

Одной из причин нарушения финансового равновесия являются экономические кризисы. По этой причине одной из основных экономических задач является изучение теоретических и практических проблем обеспечивающих финансовую безопасность. Этим и объясняется актуальность темы статьи.

SUMMARY

PRIORITIES FINANCIAL SECURITY ASSURANCE IN THE CONDITIONS OF THE ECONOMIC CRISIS

Taghiyeva A. V.

Keywords: *economic crisis, finance, security, taxes, currency, money, credit*

One of the reasons of a violation of the financial equilibrium is economic crisis. For this reason, one of the main economic objectives is to study the theoretical and practical problems of financial security. This is due to the relevance of the article topic.

Daxil olma tarixi: İlk variant 13.05.2016
Son variant

UOT 37.022

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ**MƏMMƏDOVA SONA ƏLİ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: elvis-85@mail.ru*

Açar sözlər: *yeni texnologiyalar, interaktiv təlim metodları, inteqrasiya, dərsin mərhələlərinin təkmilləşdirilməsi, tədqiqatçı mövqeyi, bələdçinin (fasilitatorun mövqeyi)*

Təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsinin müxtəlif istiqamətləri müəyyənləşdirilir ki, bunlardan biri də yeni təlim metodlarından məqsədyönlü istifadədir. Sivil dünyanın təhsil standartlarına yaxınlaşmaq və inteqrasiya etmək Azərbaycan təhsilinin də bugünkü inkişaf dinamikası kimi səciyyəlidir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramında qeyd olunduğu kimi, “Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün inkişaf etdirilən sahəyə çevrilməlidir” [1, 81]. Buna görə də bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat təlimində də təhsilin məzmunu yeni cəmiyyətin insanını formalaşdırmaq baxımından yeniləşdirilməlidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev bunun iki yolu olduğunu göstərirdi. Birinci yol Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya edilməsidir. İkinci yol isə insanların tərakkürünün dəyişdirilməsinə nail olmaqdır.

Həqiqətən də, təhsildə yeni baxış formalaşdırılmalı, dünya təhsil sistemindəki yeniliklər Azərbaycana gətirilməli, müsbət nəticələr təlim prosesinə tətbiq edilməlidir. Bu sahədə müsbət nəticələrin əldə edilməsi Milli Kurikulum konseptual sənədinin nəticələrinin həllini tapması ilə bağlıdır. Burada milli və ümumbəşəri dəyərləri, ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə almaqla, bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması, tələbyönlülük, nəticəyönlülük və inteqrativlik prinsipləri əsasında qurulması çox mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Bu da yaradıcı və tənqidi düşüncə tərzinə malik olan çevik, fəal gəncləri yetişdirməyi qarşıya qoyur.

İlbəil dəyişən, yeniləşən qloballaşma mühitinə uyğun yeni problemlər də yaranır. İndi yeni siyasət, insanın dünya, cəmiyyət və təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərində yeni yanaşma, yeni düşüncə tərzini tələb edir [2, 70].

Ədəbiyyat təlimi üçün də bu gün ən vacib məsələ öyrənənlərdən özünün, xalqının, ümumən insanın inkişafına yönələn fəal həyat mövqeyi formalaşdırmaq, insan həyatı üçün lazım olan qabiliyyət, bacarıq və vərdislər aşılamaqdır. Professor A.O.Mehrabovun qeyd etdiyi kimi, “Təhsildə, təlim-tərbiyə prosesində texnologiyaların və texnoloji yanaşmanın tətbiqi sosial fəaliyyətdə yeni strateji inkişaf istiqamətli olub, böyük, elmi və təcrübə əhəmiyyət kəsb edir” [3, 104].

Dövr, zaman dəyişdikcə iş üsulları, təhsil sisteminə baxış da dəyişir. Yeni pedaqoji texnologiyalar, interaktiv və fəal təlim üsulları çağdaş dünyamızın əsas təlim metodlarına çevrilir.

Bu inkişaf ənənəvi təhsil sistemindəki iş üsullarını qabaqlayır, özünü yeniləyir, müasirliyi ilə əvvəlkilərdən fərqlənir. Əvvəlki illərdə təhsilin qeyri-mütəhərrik olması təhsilin inkişafına müsbət təsir göstərmirdi. Həm də ənənəvi dərslərdə təlim bəzən hafizəyə əsaslanır, şagird materialı əzbər öyrənir, onlarda fəaliyyət passiv, təkrarlama xarakteri daşıyır. Ənənəvi üsullarla aparılan dərslərdə müşahidə edilən ən ciddi qüsurlar şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı tərakkürün inkişaf etdirilməməsi idi. Professor Yəhya Kərimovun fikirlərindən birini xatırlamaq yerinə düşər: “İnsan həqiqətə yüngül yollarla nə qədər tez nail olursa, nəticə nə qədər tez gəlicə, tərakkür prosesi o qədər qısa, onun inkişafı üçün imkanlar o qədər az olur”[4, 191].

İnteraktiv təlim metodlarına təsir göstərən səbəblər müxtəlifdir. Onların ikisini göstərmək çox mühüm məsələ kimi qiymətləndirilməlidir.

1. Dünya sürətlə dəyişir, inkişaf edir, bazar iqtisadiyyatına keçid həyata keçirilir. Buna görə də yeniləşən, dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşmaq, bu prosesdə fəal iştirak etmək, özünüinkişafa, özünütəkmilləşdirməyə nail olmaq təhsil sisteminə yeni baxışın formalaşmasını zəruri etmişdir.
2. Dünyagörüşü, sosial və texniki məlumatlılıq səviyyəsinin yüksək olması, bugünkü insanın dünənki gəncdən üstün mövqedə dayanmasıdır.

İndi vaxt məhdudiyyətinin artması, fəal və yaradıcı olmaq, hadisələrə çevik, tənqidi münasibət bəsləmək, yenilikçi kimi çıxış etmək, müstəqil fikir söyləmək, düzgün nəticə çıxarmaq, fikirləri əsaslandırmaq zərurəti yaranır. Ədəbiyyat təlimində də bilik və fəaliyyət komponentləri məzmun standartlarına daxil edilir. Bilik komponenti standartın zəruri məlumat hissəsini təşkil edir. Fəaliyyət komponenti isə standartın icra hissəsini təşkil edir və şagirdlərdə tələb olunan bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır. İndi həmçinin tələb olunur ki, idraki, psixomotor, affektiv alt komponentlərindən də səmərəli istifadə edilsin.

Müasir dövrdə ədəbiyyatı öyrənməklə kifayətlənmək olmaz. Lazımdır ki, şagirdlər əsərdə həllini tapmış ideyalara öz münasibətini bildirmiş olsun, bunun həyatda onlara nə üçün lazım olduğunu dərk etsinlər. Müəllim təlimin və tədrisin yeni konsepsiyasının nəticələrinə nail olmaq üçün aşağıdakı prinsiplərə nail olmalıdır:

- ✓ Dərsdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə, proseslərin ideya-siyasi səviyyəsi dövrün, zamanın tələblərinə cavab verməlidir;
- ✓ Gənclərdə vətən, xalq və hökumətə dərin məhəbbət hissi aşılmalı, sağlam mənəviyyat formalaşdırılmalıdır, yeni insan tərbiyə edilməlidir;
- ✓ Öyrədilən tədris materiallarının məzmunu yüksək elmi səviyyədə olmalı, bütün elmlərin inkişafını göstərməlidir;
- ✓ Müəllim tədris olunan mövzu ilə bağlı ən son yenilikləri şagirdlərə çatdırmalı, lakin bu zaman lazım olmayan materiallarla onları yükləməməlidir;
- ✓ Hər bir dərslərin məqsədləri (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirilməli, dərslərin quruluşu və bütün mərhələlərin reallaşması həmin məqsədlərə nail olmağa yönəldilməlidir [5, 84].

Ədəbiyyat təliminin təşkilində də aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi metodik mənbələrdə də tövsiyə edilir. Bunları ümumiləşdirib deyə bilərik ki, pedaqoji prosesin tamlığı, təlimdə bərabər imkanların yaradılması, şagirdyönümlülük, inkişafyönümlülük, fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması ədəbiyyat müəlliminin əsas fəaliyyət proqramı kimi seçilməlidir.

İşin bu istiqamətləri nəzərə alındıqdan sonra metod seçimi haqqında düşünmək təlimə müsbət təsir göstərir. Elmi ədəbiyyatlarda yeni metodlar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Beyin həmləsi; 2. Müzakirələr; 3. Rollu oyunlar; 4. Prezantasiyalar; 5. Tədqiqatın aparılması; 6. Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəlmiş metodlar; 7. Tənqidi təfəkkür prosesinin inkişafına yönəlmiş metodlar; 8. Yaradıcılığa yönəlmiş metodlar; 9. Təşkilati metodlar; 10. Qruplara bölünmə metodları; 11. Fəallaşdırma metodları.

Hər bir metodun texnikaları nəzərə alınmalı və təlim prosesinə tətbiqi imkanları göstərilməlidir. Həm də öyrənmə fəaliyyətinin stimullaşdırılması müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin mərkəzində dayanmalıdır. Təcrübə göstərir ki, müəllimlərin çoxu stimullaşdırma sözünün mahiyyətini düzgün dərk etmir, tələbat, motiv və stimulları bir-birindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Dərk edilməlidir ki, stimullar tələbatlara və motivlərə söykənir, onlardan ayrılmazdır [6, 263].

Yeni təfəkkürə, yeni texnologiyaya əsaslanan təlim nəzəriyyəsi həmişə yaddaqalan və təsirli olmuşdur. Bu yanaşma mövqeyi həmişə interaktiv təlim metodlarına müraciət etməyə səbəb olmuşdur. Aparılan müşahidələr və sorğuların nəticələri bir daha təsdiq etdi ki, interaktiv təlim metodları anlayışı müəllimlərin əksəriyyəti üçün anlaşılmalıdır, mahiyyəti çətin dərk olunan yanaşma mövqeyidir.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, “interaktiv” sözünün lüğəvi mənası ingilis dilində “qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan” anlamına uyğun gəlir. Daha dəqiq desək, müəllimin hazırladığı layihə

əsasında şagirdin sərbəst araşdırması, öyrənməsi fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Bu da məlumdur ki, dərslər prosesi mürəkkəb fəaliyyət əsasında qurulur. Burada şagird-müəllim münasibəti, şagird-şagird əlaqələri, ünsiyyəti, dərslər prosesinin təşkili və s. nəzərdə tutulur. İnteraktiv təlim metodları bu prosesdə anlaşılmaya, dərk etməyə kömək edir. Professor Əjdər Ağayevin sözləri ilə desək, “interaktiv metodlar isə həmin prosesdə öyrənmək və anlaşılmaya, həmçinin bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir” [7,82]. Professor Abdulla Mehrabovun fikrincə isə, “müasir anlamda təlim prosesi öyrədən və öyrənən arasındakı qarşılıqlı təsirlərin elə münasibətlərini nəzərdə tutur ki, bunun nəticəsində öyrənənlər tələb olunan bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlər qazansınlar” [8].

Sual yarana bilər ki, təlim prosesinə interaktiv metodların tətbiqi hansı müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına təsir göstərə bilər. Bunun başlıca səbəblərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- ✓ Problemlə şəratin yaradılmasında əsas vasitə rolunu oynayır;
- ✓ Şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması bu metodlarla həll edilir;
- ✓ Yeni biliklərin əldə edilməsi, öyrənilməsi, dərk olunması və mənimsənilməsi üçün şərait yaradılır.

Göründüyü kimi, bu xüsusiyyətlər çox mühüm məsələlərdir və təlim prosesinin ana xəttini təşkil edir. Təcrübə də göstərir ki, problemlə şərait yaradılmadan, şagirdlərdə tədqiqatçılıq mövqeyi stimullaşdırılmadan, yeni biliklərin əldə edilməsi, öyrənilməsi, dərk olunması və mənimsənilməsi üçün şərait yaradılmadan müasir dərslər modelləri qurmaq olmaz. Buna görə də, interaktiv təlim metodlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin yaddaşını yeni elmi biliklərlə (məlumatlarla) zənginləşdirməklə bərabər, həm də onların düşünmə qabiliyyətinin, müstəqil olaraq bilik əldə etmək və mənimsəmək bacarığını müntəzəm inkişaf etdirilməsinə əsaslanır [2,78].

İndi “zaman bizim qarşımıza təhlil prosesinə mütərəqqi texnologiyaların gətirilməsini, şagirdlərdə həyatı bacarıqların formalaşdırılmasını, onların bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsini bir tələb kimi qarşıya qoydu” [9,94].

Müşahidələr göstərir ki, TİMİY texnologiyaları üzrə keçirilən dərslər, fəal/interaktiv dərslər mahiyyət etibarını ilə bir-biri ilə bağlıdır, şagirdlərdə fəallıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının yaradılmasında əsas rol oynayır. Bu üsullarla keçirilən dərslərdə düşünmə istiqamətinin yaradılması, dərk etmə və düşünmə mərhələləri əsas rol oynayır. Fəal/interaktiv dərslərdə isə motivasiya, tədqiqatın aparılması, məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi və təşkili, nəticələrin çıxarılması, yaradıcı tətbiq etmə, refleksiya və qiymətləndirmə üzrə işin təşkili çox mühüm vasitədir, dərslərin mərhələləridir.

Bu faktlar da bir daha təsdiq edir ki, bilik, bacarıq və vərdişlər əsasən dərslər zamanı formalaşdırılır, müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilir. Deməli, müəllim həqiqətin dərk olunmasının bələdçisi (fasilitator), şagird isə tədqiqatçı-bilikləri kəşf edən olur.

Onu da qeyd etmək ki, bütün dərslərdə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi onun əhəmiyyətini bir qədər azalda bilər. Təlim metodlarının xarakteri, qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq təlim metodlarını seçmək məsləhət bilinir. Pedaqoji fikirdə də tez-tez səslənir ki, həqiqi təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir. Bu gün məktəblərimizdə tətbiq olunan şaxələndirmə, əqli hücum, işgüzar səs-küyün yaradılması, konseptual cədvəl, T-sxəmlər, Venn diaqramı, söz assosiasiyaları. İNSERT, rollu oyunlar, təlim diskussiyaları, tədqiqatçılıq metodu, debatlar, dəyirmi masa, BİBÖ, müzakirə, qarşılıqlı nəzarət iş texnikası, üsulları öz müsbət təsirini göstərməkdədir. Bütün bu iş üsullarından istifadədə məqsəd odur ki, şagirdlər düşünsün, tədqiqat aparsın, onlarda müstəqil fikir formalaşdırılsın, anlaşma mədəniyyəti, problemləri həll etmək qabiliyyəti formalaşdırılsın.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ədəbiyyat təlimində interaktiv təlim metodlarından istifadə üsulları araşdırılır, tədqiqata cəlb edilir. İnteraktiv təlim metodlarından necə yararlanmaq, təlimə göstərdiyi müsbət təsirin yollarını müəyyənləşdirmək məqalənin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali və ümumtəhsil tam orta məktəblərində müasir dərslər modellərini qurmaqda müəllimlər üçün faydalı mənbədir. İrəli sürülmüş ideyalardan həm də ali məktəblərdə

ədəbiyyat tədrisi metodikası üzrə mühzirə və seminar məşğələlərində mənbə kimi də istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çəşioğlu, 1999, 140 s.
2. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2011, 368 s.
3. Mehəbov.A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 250 s.
4. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: Aspoliqraf, 2007, 300 s.
5. Ümumtəhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim iştirakçıları üçün vəsaiti. Bakı: 2014, 84 s.
6. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
7. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006, 156 s.
8. Mehəbov A. Öyrədən və öyrənən münasibətlərinin tənzimlənməsində interaktiv metodların (yanaşmaların) rolu. "Təhsil Problemləri" qəzeti, 11-20 noyabr, 2008-ci il, № 63-64
9. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2014, 239 s.

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Мамедова С.А.

Ключевые слова: *новые технологии, интерактивные методы обучения, интеграция, усовершенствование этапов урока, позиция исследователя, позиция фасилитатора*

В процессе обучения на уроках литературы особое внимание уделяется формированию у обучающихся активной жизненной позиции, направленной на общечеловеческое развитие, привитие навыков и умений, необходимых для жизнедеятельности человека.

С каждым новым периодом исторического развития изменяются и взгляды и методы работы в системе образования. Это развитие опережает методы работы в традиционной системе образования и отличается от прежних методов своим новаторством и современностью.

SUMMARY

APPLICATION OF INTERACTIVE METHODS OF EDUCATION IN LITERATURE LESSONS

Mammadova S.A.

Keywords: *new technologies, interactive teaching methods, integration, improving of lesson's stage, position of investigators, position of guide*

Forming active life position generally directed to human development, ability for human life is the most important problem for literature nowadays. The working methods and view to education system is changed time by time. This development outstrips the working methods in traditional education system and differs with its innovation and modernization.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 02.06.2016
Son variant

UOT 37.046.14

**ORTA MƏKTƏBLƏRİN PEDAQOJİ TEXNOLOGİYA SİSTEMİNDƏ YENİ TƏLİM
TEXNOLOGİYALARININ ÜSTÜNLÜKLƏRİ**¹ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu²İDRİSOVA SƏADƏT ŞƏRİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti: 1,2- dosent

e-mail: agaisa.askerov.1955@mail.ru

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, modul-reyting texnologiya, suqqestiv təlim, parasentrik təlim, integrativ

Müasir dövrdə Azərbaycan təhsil sistemində zəruri islahatların aparıldığı bir şəraitdə tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilməsini tələb edir [1].

Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və bununla da XXI əsrdə ölkənin sosial siyasi və iqtisadi tələbatlarını təmin etmək təhsil sahəsində islahatın əsas məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdur [3].

Texnologiya yunan mənşəli söz olub, sənətə sistemli yanaşma deməkdir. Başqa sözlə texnologiya xüsusi sahələrdə biliklər sisteminin tətbiqi nəticəsində xüsusi metodlardan istifadə edərək tapşırığı yerinə yetirmək kimi dərk olunur. Pedaqoji texnologiya ifadəsi son illərdə daha çox işlədilən anlayışlardandır. Bu anlayış texnika inkişaf etdikcə təkcə elmin və texnikanın müəyyən sahəsinə deyil, təlim prosesinə də daxil olur [5].

Əgər ötən əsrin 50-ci illərində pedaqoji texnologiya dedikdə, əsasən, təlimin texniki vasitələri başa düşüldüysə, hazırda bütün pedaqoji prosesdə mövcud vasitələr, müxtəlif təlim-tərbiyə prosesləri, məzmunun formalaşdırılması, öyrətmə modelləri, metodları, idarəetmə, qiymətləndirmə və bu proseslərdə korreksiya və təkamül nəzərdə tutulur.

“Pedaqoji texnologiya” sözü yunanca “techne”, incəsənət “remestro”, elm “logos” anlayış (təlim) deməkdir. Pedaqoji fəaliyyət pedaqoji ustalıq tələb edir. Lakin müəllim işləyən bütün şəxslərdə pedaqoji ustalıq eyni dərəcədə ola bilməz və hətta bəzilərində heç olmaya da bilər. Amma hər bir müəllim pedaqoji texnologiyaya yiyələnə bilər və yiyələnə bilər. Çünki bu konkret bilgilərdən və əməliyyat bacarıqlarından ibarətdir [3].

V.V.Basovaya görə, klassik pedaqogikada fəal təlim metodları adlandırılan proqramlaşdırılmış, problemlə adaptə edilən modul suqqestiv təlim, işgüzar oyunlar əslində təlim metodları deyil, təlim texnologiyasıdır. Bizə görə bunları işlənmə yerinə, tətbiq məqsədinə görə həm metod, həm də texnologiya adlandırmaq olar.

Pedaqoji texnologiyalar müxtəlif formada təzahür edir. İnformasiya texnologiyası (İT) – metod və vasitələr toplusunun istifadə edilən məcmusu prosesidir. İnformasiya texnologiyaları bütün dünya birliyi çərçivəsində vahid məkan birliyinin, vahid təhsil məkanının və mühitinin formalaşmasına şərait yaradır.

Hazırda pedaqoji texnologiyalar adı altında, pedaqoji prosesdə müsbət nəticələrə gətirib çıxaran pedaqoji ideyalar kompleksi başa düşülür. Tam və sistemli pedaqoji texnologiyadan bir sıra ölkələrdə istifadə olunması diqqəti cəlb edir [5].

Mövcud ədəbiyyatlarda təlim texnologiyalarının aşağıda göstərilən formaları qəbul edilmişdir:

1. Təbii təlim texnologiyaları
2. Modul-reyting texnologiyası

3. İntegrativ təlim texnologiyası
4. Parasentrik təlim texnologiyası
5. Biliklərin tam mənimsənilməsi texnologiyası
6. Fərdi təlim texnologiyası
7. Kooperativ təlim texnologiyası
8. Təlimin nəzarət-korrektədə texnologiyası

XX əsrin 70-80-cı illərində kompüterlərin təlim texnologiyasına daxil olması nəticəsində yeni təlim texnologiyasının əsasının qoyulması, kompüter təliminin əsasında kompüterlərdən istifadə etməklə proqramlaşdırılmış təlimin dayanması “təlimin kompüter texnologiyası”nın artıq “informasiya texnologiyaları” ilə əvəz olunması prosesi həyata keçirildi. Kommunikativ texnologiyalar (KT) cəmiyyətin “informallaşdırılması”, informasiya cəmiyyəti anlayışlarının geniş yayılmağa başlanması ilə səciyyələndi [1].

Ötən əsrdə təlim texnologiyasını təkmilləşdirən, ona yenilik gətirən novator müəllimlər, məktəb direktorları var idi. Bu sıradan Gürcüstanda Ş.Amanaşvilini, Azərbaycanda Ə.Əbdürəhimovu, Rusiyada F.V.Şatalovu və daha bir sıra pedaqoqları qeyd etmək olar. Bunların arasında F.V.Şatalov daha çox diqqəti cəlb edir. Onun hazırladığı təlim texnologiyalarını “Şatalov metodu” adlandırırlar. Onun təlim texnologiyalarının əsasını sinif təlim şəraitində şagirdlərin mürəkkəb idrak fəaliyyətinin qurulması təşkil edirdi [1].

F.V.Şatalovun fikirlərindən çıxan məntiqi nəticələri belə sıralamaq olar.

1. Materialı olduqca yığcam izah etməklə şagirdlərin diqqətindən artıq yükləri atmaq.
2. Bir dərstdə bir mövzunu yox, qarşılıqlı əlaqəli mövzuları hissə-hissə öyrətmək.
3. Şagirdlərə əsas olan məlumatları çatdırmaq və onların həddən artıq yüklənməsinin həcmi azaltmaq.
4. Şagirdlərin fikirlərinin yayınmaması üçün eyni zamanda dinləmələrinə və yazmalarına imkan verməmək, əvvəlcə dinlənməli, sonra yazmalı .
5. Hər bir şagirdə topladığı balı yaxşılaşdırmaq imkanı vermək (bu prinsip “açıq perspektivlər prinsipi” adlanır).
6. Şagirdlərə və valideynlərə humanist münasibət .
7. Sinifdə elə ab-hava yaratmaq lazımdır ki, hər bir şagird özünü sərbəst və inamlı hiss etsin.

Göründüyü kimi, Şatalovun pedaqoji texnologiya haqqında ideyalarının mahiyyəti onda ifadə edilir ki, şagird öz biliyini qeyri-ənənəvi şəraitdə təqdim edir, anlayır, yada salır və tətbiq edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 70-80 illərindən kompüterlər təlim prosesinə daxil oldu və yeni təlim texnologiyasının əsası qoyuldu. Kompüter təliminin əsasında – kompüterlərdən istifadə etməklə, proqramlaşdırılmış təlim dayanırdı [4].

Məlumdur ki, təlim texnologiyası dedikdə işin qrup vasitəsilə görülməsi və bu zaman subyektlər arasında təbii ünsiyyətin bərqərar olması və bu şəraitdə müxtəlif didaktik materiallardan, hərəkət alqoritmlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur [1].

“Modul-reyting” texnologiyası – şagirdlər üçün 2 tip modul proqramlarına (idrak və fəaliyyət yaxud əməliyyat və fəaliyyət) modul qovluqlarına, həmçinin şagirdlərin biliklərinin qiymətləndirilməsinin reyting şkalasının işlənməsinə əsaslanır. “Modul” sözü latın dilindəki “modulus” sözündən götürülmüş, ölçü mənasını verir. Pedaqogikada modul vəziyyət keyfiyyətin səviyyəsini dəqiq qurmağa xidmət edir [6].

Məzmun, veriləcək bilik, istifadə ediləcək metod və vasitələr, keyfiyyət səviyyəsi, şagirdə veriləcək qiymətlərin müəyyən səviyyələrə görə qruplaşdırılması və s. – bütün bunlar irəlicədən dəqiq müəyyənləşdirilir və tətbiq olunur. Öyrənənlər bilik, bacarıq və vərdislərinin dairəsini qabaqcadan bilir və bu dairəni mütləq əhatə etməyə çalışır. Bu zaman modul üzrə bütün iş növlərini əhatə edən sual və tapşırıqlar (adətən testlər) hazırlanır və icra üçün təqdim olunur [4].

Biliyin tam mənimsənilməsi və texnologiyanın reallaşdırılması zamanı şagirdlərin fəaliyyətinin nəticələrinin hesaba alınması, qiymətləndirilməsi müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Yeni təlim texnologiyalarının əsasında şagirdlərin fəaliyyəti zamanı fərdi iş təmasından briqada iş formasına və əksinə keçirilməsində müxtəlif vasitələrdən istifadənin bir-birini əvəz etməsi durur.

Şagirdlərin idrak prosesinin fəaliyyət dinamikasını elə tənzimləmək lazımdır ki, onlar duyuları, predmet və hadisələri, yəni elmi-nəzəri faktları dərindən mənimsəyib qavrasın, hafizəsində saxlasın, hifz etsin, sonra təfəkkür süzgəcindən keçirərək nitq vasitəsilə onu ifadə edə bilsin. Məhz bu qabiliyyətlərin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi öncə qeyd etdiyimiz müasir pedaqoji təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə etməklə daha effektiv nəticələr verəcəkdir.

Azərbaycanda bu prinsipləri rəhbər tutaraq yeni pedaqoji texnologiyalarla işləyən müəllimlər və məktəb rəhbərləri var.

Bilik təbiətin, cəmiyyətin, idrakın ümumittifaq qanunauyğunluqları, qanunauyğunluqlara dair faktların, rəqəmlərin, məlumatların və informasiyaların məcmusudur. Hər bir tədris fənnində biliklər real predmetləri, prosesləri, maddi aləmin təzahürlərini özündə əks etdirən və müəyyən sistemdə verilən faktlarda, anlayışlarda, qanunlarda və elmi nəzəriyyələrdə ifadə olunur. Biliklər həm də praktikada tətbiq olunma prosesində bacarıqla bağlıdır.

Bacarıq bu mənimsənilmiş biliklər əsasında şüurlu surətdə yerinə yetirilən praktik fəaliyyətə insanın bir növ hazır olmasıdır. Bacarıq biliklərin məzmunu ilə birbaşa əlaqədardır. Bacarıqların hər biri müəyyən nəzəriyyəyə əsaslanır. Nəzəri bilik təcrübəyə tətbiq edilə bilindiylə halda həqiqi biliyə çevrilir. Məsələn: kimyəvi qanunların dərk olunmaq bacarığı, kimyəvi reaksiyaları aparmaq bacarığı, kimyadan çətinləşdirilmiş məsələləri həll etmək bacarığı, kimya üzrə müşahidə və ya təcrübə aparmaq bacarığı və s. bacarıqlardır.

Vərdis bacarıqların dəfələrlə təkrarı nəticəsində avtomatlaşmış formasıdır. Vərdis o qədər avtomatlaşmalıdır ki, o sürətli və nöqsansız fəaliyyətə çevrilsin. Məsələn: qiraət, məktub yazmaq, şifahi hesablaşma vərdisi, alətlərdə sərbəst çalmaq, rəsmi təxəyyüldən kağıza köçürmə, aşma, fırlanma və s.

Şagirdlərin hadisələri mənimsəməsi zamanı şüurlarında maddi aləmin düzgün, təhrif olunmamış şəkildə əksini necə təmin etmək qaydalarını, dərk və tətbiq olunmasını məhz müəllim öyrədir. Bu mənada qeyd etdiyimiz yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə zamanı müəllimlər daha səmərəli və effektiv nəticələrə nail ola bilərlər.

Elmi yeniliyi: Müəllim tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarından istifadə etməklə şagirdlərdə idraki fəaliyyəti formalaşdırır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdislərin sistemləşdirilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalıyev R. Azərbaycan təhsili XX əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı: Təhsil, 1998, 280 s.
2. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 80 s.
3. Mərdanov M., İsgəndərov İ., Ağamalıyev R. Azərbaycan təhsili islahat illərində. Bakı: Təhsil, 2001, 119 s.
4. Təhsil sahəsində. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2009, 23 s.
5. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2012, 359 s.
6. Ağamalıyev R., Əhmədov İ. Tədris prosesində modul təlim texnologiyasından istifadənin imkan və yolları. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, 150 s.

РЕЗЮМЕ
ПРЕИМУЩЕСТВА НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
СИСТЕМЕ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Аскеров А.Б., Идрисова С.Ш.

Ключевые слова: педагогические технологии, модуль-рейтинговая технология, суггестивное обучение, парацентрическое обучение, интегративное обучение.

В статье излагается методическая последовательность формирования у учащихся мыслительной деятельности при передаче им новых знаний и навыков с использованием новых технологий. Следуя этим методологическим рекомендациям, пользуясь современными методами работы, преподаватель получает возможность дать учащимся больше знаний за короткий срок.

SUMMARY
ADVANTAGES OF THE NEW LEARNING TECHNOLOGIES IN SECONDARY
SCHOOLS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Askerov A.B., Idrisova S.Sh.

Keywords: educational technology; module-ranking technology; suggestive teaching; paracentral teaching; integrative teaching

The article reflects the formation from a methodological sequence of new knowledge and skills of students, using new educational technologies.

Following these methodological recommendations, using modern methods of work, the teacher is able to convey more knowledge for a short time.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 09.02.2016
Son variant

UOT 37.013

RİYAZİYYATIN PRAKTİK YÖNÜMLÜ ÖYRƏNİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

¹AŞUROVA LEYLA VİDADİ qızı

²SƏFƏRLİ İLQAR SEYFƏDDİN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti: 1-laborant, 2- dosent

e-mail: leyla_ashurova@yahoo.com

Açar sözlər: məktəb, təhsil, tələbə, müəllim

Cəmiyyətin ali və orta məktəb məzunlarına qoyduğu əsas tələblərdən biri onlarda müasir həyatda yaşamaq üçün lazım olan, əldə edilən bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə tətbiq etmək qabiliyyəti, özünütəhsil, özünümükəmməlləşdirmə tələblərini yerinə yetirməklə özünün uğuru üçün şərait yaratmaq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasından ibarətdir.

Bu tələbin reallaşdırılmasının vacibliyi ali və orta məktəb təhsilinin istiqamətinin ciddi şəkildə dəyişdirilməsini şərtləndirir; elə səmərəli metodlar işlənilib hazırlanmalıdır ki, təlim prosesinin nəticəsi tələbələrdə və şagirdlərdə həyati vacib bilik və bacarıqların formalaşması kimi ortaya çıxsın.

XXI əsr təlim-tərbiyə modelinin ilkin şərti tələbənin və məktəblinin şəxsiyyətinə hörmət və onun inkişafına yardımdan ibarətdir. Söhbət təhsildə insan faktorunun nəzərə alınmasından gedir. Bu şəraitdə şəxsiyyətin hansı bilik, bacarıq və vərdislərə malik olması sualı ortaya çıxır. Qoyulan sualın cavabı bundan ibarətdir: o, həm öz ölkəsinin iqtisadi inkişafına təkan verməli, həm də inkişaf edən və daha da mürəkkəbləşən cəmiyyətin həyatında real iştirak etməlidir. Deməli, təhsilin əsas məqsədi ətraf mühitin kəsilməz dəyişən şəraiti daxilində düzgün istiqamət seçə bilən və uyğunlaşma qabiliyyətinə malik olan insanın formalaşdırılması olmalıdır. Beləliklə, təlim prosesi təkcə biliklərin verilməsinə və onların bərpa edilməsi bacarıqlarının formalaşmasına yox, daha çox tələbələrin və şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinin artırılmasına, fəaliyyətin planlaşdırılması qabiliyyətinin inkişafına yönəldilməlidir. Məhz bu məsələlərin həlli fənn kurikulumlarının tələbəyönümlü və şagirdyönümlü xarakterini müəyyənləşdirir [1,2].

Tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, tələbəyönümlülük və şagirdyönümlülük ümumi təhsilin müasir məzmununun didaktik əsasını təşkil edir və “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” [1] çərçivə sənədi bilavasitə həmin prinsiplərin üzərində qurulmuşdur.

Bu gün inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə, o cümlədən Avropa məkanında ali və orta məktəb məzunları üçün müəyyənləşdirilən bir sıra əsas baza kompetensiyaları (bacarıqları) mövcuddur ki, məktəb, ilk növbədə, onların təmin edilməsinə birbaşa cavabdehlik daşıyır. Hal-hazırda zəruri informasiyaları toplayıb onlarla işləmək; təhlil və tətbiq etmək; müstəqil qərarlar qəbul etmək; ideyalar irəli sürmək və qoyulan məsələlərə yaradıcı, tənqidi münasibət bəsləmək; icraçılıq, təşkilatçılıq və idarəetmə qabiliyyəti, ünsiyyət mədəniyyəti, tolerantlıq, rəqabətədavamlılıq nümayiş etdirmək; müasir texnika və kommunikasiya vasitələri ilə davranmaq; əməkdaşlıq etmək və sair kimi keyfiyyətlər şəxsiyyəti şərtləndirən ən vacib kompetensiyalar hesab olunur [3,25].

Bu kompetensiyaların əldə edilməsi yollarından biri tələbələrin və məktəblilərin hazırlığının praktiki tərəfinin, nəzəri biliklərin və praktiki bacarıqların formalaşması proseslərinin inteqrasiyası hesabına gücləndirilməsindən ibarətdir. Praktiki yönümlü öyrənmənin nəzəriyyəsinə bu yanaşmanın əsas ideyaları öz əksini tapmışdır.

Praktiki yönümlü öyrənməyə təlim prosesinin bütün komponentlərini və onların qarşılıqlı təsirinin seçimini müəyyənləşdirən ideya və müddəalardan ibarət olan didaktik yanaşma kimi

baxılır [4]. Öyrənməyə bu cür yanaşmanın əsasında nəzəriyyə və praktikanın optimal nisbəti durur. Praktikiyönümlü öyrənmə tədris prosesində nəzəriyyənin və praktikanın nisbətini müəyyənləşdirir.

Praktikiyönümlü öyrənmənin reallaşması tələbələrin və məktəblilərin əldə etdikləri biliklərin təsirliliyini yüksəltmək, tələbələrin və şagirdlərin şəxsiyyət statusunu qaldırmaq, onlarda müasir cəmiyyətdə yaşamaq üçün vacib olan keyfiyyətləri formalaşdırmaq imkanı verir.

[5]-də verilən təsnifata görə, praktikiyönümlü öyrənmə pedaqoji prosesin ətraf mühitlə əlaqəsini müəyyənləşdirən prinsiplərə daxildir. Bu yanaşmaya uyğun olaraq pedaqoji prosesdə praktik yönümlü öyrənmənin vəzifələrini müəyyənləşdirmək olar:

- tələbənin və məktəblinin şəxsiyyətinin tədris fənni vasitəsilə sosiallaşması;
- tələbənin və şagirdin fəaliyyətinin istiqamətləndirici əsaslarının formalaşması;
- ixtisas və sosial mobilliyin inkişafı;
- şəxsiyyət və mühitin balanslaşmış münasibətinin saxlanması;
- mühitdə fəaliyyət üsulu kimi tələbələrin və şagirdlərin sərbəst yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı.

[4,6] işlərinin araşdırılması aşağıdakı müddəanı söyləməyə imkan verir: praktik yönümlü öyrənmənin mahiyyəti, təlim prosesini yeni biliklərin əldə edilməsi və onların həyatı vacib məsələlərin həllində istifadəsi üçün praktik təcrübənin formalaşması biliyinin əsasında qurmaqdan ibarətdir. Təcrübə dedikdə formalaşmış şəxsi kompetensiyalar nəzərdə tutulur.

Riyaziyyatın təlimi prosesində tələbələrdə və şagirdlərdə aşağıdakı praktiki təcrübələri formalaşdırmaq olar:

- anlayışların, proseslərin, sistemlərin kompleks analizi (müqayisə etmə, qiymətləndirmə);
- daxili və xarici münasibətlərin səbəb-nəticə əlaqələrinin aşkara çıxarılması;
- elementar axtarış-tədqiqat fəaliyyəti (məsələnin qoyuluşu, ziddiyyətlərin aşkarlanması, problemin aydınlaşdırılması, hipotezin yaradılması, həll üsullarının axtarışı və s.);
- riyazi biliklər tələb edən problemlə və fəvqəladə situasiyalarda (ekoloji, iqtisadi, mexaniki, texniki və s.) seçim və qərarların qəbulu;
- riyazi bilik tələb edən məsələ və problemlərin axtarışı;
- özünütəhsil sistemində fənn biliklərinin dərinləşdirilməsi və çoxaldılması;
- tələbələrə və şagirdlərə əhatə edən həyatda yaranan spesifik situasiyalarda istiqamət tapmaq;
- tələbələrin və məktəblilərin şəxsiyyətinin sosiallaşması və s.

Praktikiyönümlü öyrənmə fənn biliklərinin (xüsusi halda riyaziyyat) qiymətli biliklər sisteminə daxil edilməsini nəzərdə tutur ki, bunlar da insanın həyatda sərbəstliyinə şərait yaradır. Praktikiyönümlü öyrənmə tələbələrin və şagirdlərin təbiət, istehsal, məişət obyektləri ilə praktik qarşılıqlı münasibətə hazırlıq səviyyəsini yüksəldir və bununla onları səriştəli əməl səviyyəsinə çıxarır. Belə öyrənmə eyni zamanda indiki və gələcək həyata hazırlıq deməkdir. Praktiki yönümlü öyrənmə bu və ya digər fənn sahəsində savadsızlığı aradan qaldırır, tələbələrdə və şagirdlərdə zəruri səriştə formalaşdırır.

Praktikiyönümlü öyrənmədə məqsəd orientasiyaları kimi aşağıdakıları seçmək olar:

- praktiki fəaliyyətdə ortaya çıxan məsələləri həll etmək üçün fənn biliklərindən istifadə etmək bacarığının formalaşması;
- özünütəhsil, özünümükəmməlləşdirmə, özünüreallaşdırma ehtiyaclarının inkişafı;
- sərbəst fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi;
- təlim prosesində idrak fəallığının təmin olunması;
- əldə edilən bilik və bacarıqların həyatı fəaliyyətdə tətbiqinə hazırlığın formalaşması.

[7,8] işlərində “hazırlıq” anlayışına tərif verilir və hazırlığın əsas əlamətləri araşdırılır. Göstərilir ki, tələbələrin və şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqları tətbiq etməyə hazırlığı, eyni zamanda, həm məqsəddir, həm də məktəb illərində onların praktiki hazırlığı prosesinin nəticəsidir. Tam hazırlığa çatmanın vacib şərti tələbələrin və şagirdlərin bilik və bacarıqlarının tədrisən və sistemli şəkildə genişləndirilməsidir.

Praktik yönümlü öyrənmənin əsasında aşağıdakı konseptual müddəalar durur:

- təlim fənlərinin məzmununu təşkil edən elmi əsasların mənimsənilməsi və biliklərin praktiki istifadə təcrübəsinin əldə edilməsi tələbələrdə və şagirdlərdə geniş dünyagörüşünün formalaşmasına imkan yaradır;

- nəzəri biliklərin formalaşması və praktiki bacarıqların inkişafı tələbələrin və məktəblilərin praktiki fəaliyyətə vahid hazırlığı prosesinin iki tərəfidir;

- öyrənmənin əsas motivasiya bazası həyat fəaliyyətində tələbənin və şagirdin əldə etdiyi bilik və bacarıqların tətbiqi perspektivlərini görməsidir;

- tələbədə və şagirdə praktiki fəaliyyət təcrübəsinin formalaşması təlim prosesində nəzəriyyə və praktikanın optimal nisbətini nəzərdə tutur (nəzəri biliklərin aparıcı rolu ilə).

Təlim prosesində nəzəriyyə və praktikanın optimal nisbəti problemi indi də aktualdır. Praktika məzmun etibarı ilə təbiət və sosial obyektlərin qavranılmasını və çevrilməsini nəzərdə tutur. O insan cəmiyyəti və şüurunun inkişafının ümumi əsası və hərəkətverici qüvvəsidir [10].

Nəzəriyyə və praktikanın qarşılıqlı münasibətini araşdıraraq və praktikanın nəzəriyyəyə və əksinə təsirini nəzərə alaraq, bəzi münasibətlərdə praktikanın, digərlərində isə nəzəriyyənin prioritet olduğu qeyd olunmalıdır. Bu qarşılıqlı münasibətdə müəyyən ziddiyyət vardır. Ziddiyyət tərəfləri bir-biri ilə uyğunlaşmış, harmoniya halında ola bilər, lakin konfliktə də çata bilər. Tərəflərdən biri inkişafda geri qala bilər ki, bu da onların arasındakı ziddiyyətin ifadəsidir. Ziddiyyətin aradan qaldırılması onların münasibətini yeni səviyyəyə çatdıra bilər. Bu yolda həm nəzəriyyə, həm də praktika inkişaf tapır. Nəzəriyyə və praktikanın qarşılıqlı münasibət problemi təhsil prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Birincisi, məlumdur ki, təhsil adamları həyata, real məsələlərə, ixtisas fəaliyyəti və digərlərinə uyğunlaşdırmaq üçündür. Adamin uyğunlaşması bir proses kimi nəzəriyyə və praktikanın qarşılıqlı təsirində baş verir, bu qarşılıqlı təsirdən kənar o, sadəcə baş vermir.

İkincisi, istər nəzəriyyə, istərsə də praktika təklikdə tam idrak prosesinin yaranması üçün kifayət deyil. Onlar qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayır və qarşılıqlı inkişafa səbəb olur.

Üçüncüsü, təlimdə nəzəriyyə və praktikanın birləşməsi uşaq əxlaqının xüsusiyyətlərinə görə vacibdir. O xarici şəraitdən çox asılıdır.

Beləliklə, təlim prosesini əks əlaqəli nəzəriyyədən praktikaya və əksinə dairəvi keçidli sistem kimi layihələndirmək vacibdir. Bu sistemdə tələbələrin və şagirdlərin nəzəri hazırlığının aparıcı rolu saxlanılır. Belə öyrənmə prosesinin nəticəsində fənn biliyinin "istifadəsi" formalaşır.

Praktik yönümlü öyrənmənin reallaşması hesabına tələbələrin və şagirdlərin praktiki hazırlığının səmərəliliyinin artırılması probleminə həsr edilmiş işlərin [4,6,9] araşdırılması göstərir ki, riyaziyyatın təlimi prosesinin praktiki aspektin gücləndirilməsi yolu ilə qurulmasında aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır.

1. Elə öyrətmək lazımdır ki, tələbə və şagird başa düşsün və hiss etsin ki, öyrənmə onun üçün həyatı zərurətdir.
2. Öyrənərkən həyatdan biliyə doğru və ya, əksinə getmək lazımdır.
3. Nəzəriyyə və praktikanın sıx qarşılıqlı əlaqəsini göstərməklə qeyd etmək lazımdır ki, elm praktiki ehtiyacların təsiri ilə inkişaf edir, praktika isə elmi nəzəriyyənin həqiqiliyinin meyarı kimi çıxış edir.
4. Tələbələrə və şagirdlərə müasir texnologiyalardan, inkişaf edən əmək metodlarından, yeni istehsal münasibətlərindən danışmaqla tətbiq xarakterli fənn biliklərini mümkün qədər genişləndirmək lazımdır.
5. Tələbələrə və şagirdlərə öz biliklərini praktikada yoxlamağı və tətbiq etməyi, ətrafdakı gerçəkliyi və onların praktiki tətbiq oblastını bilik mənbəyi kimi istifadə etməyi öyrətmək lazımdır.
6. Hər dərisdə tələbələrin və şagirdlərin gördükləri işin həyatı əhəmiyyətini göstərmək lazımdır.

7. İmkan daxilində məktəb və istehsalatın əlaqəsindən istifadə etməklə, çalışmaq lazımdır ki, bu əlaqə təlim-tərbiyə işini davam etdirsin.
8. Praktiki məzmunlu məsələ və tapşırıqlar həll etmək və ya tərtib etmək.
9. Təlimi regional perspektivlərin inkişafı ilə əlaqələndirmək.
10. Tələbələrin və şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini, onların ixtisas meyillərini, qabiliyyətlərini, maraqlarını, dünyagörüşlərini nəzərə almaq lazımdır.
11. Təlimdə tələbələrin və şagirdlərin şəxsi təcrübəsindən nümunələr və materiallar istifadə etmək lazımdır, hər bir dərsi konkret mühitlə və sinfin tələbələrinin və şagirdlərinin həyat fəaliyyəti ilə birlikdə araşdırmaq lazımdır.
12. Tələbələrə və şagirdlərə ən məhsuldar və iqtisadi cəhətdən əlverişli metodlar tətbiq etməyi, analiz etmək, proqramlaşdırmaq və öz fəaliyyətini proqnozlaşdırmağı öyrətmək.
13. Tələbələri və şagirdləri dərsin analizinə, onun hazırlanmasına, nəticənin qiymətləndirilməsinə cəlb etmək lazımdır.
14. Təlim-tərbiyə prosesində əqli fəaliyyəti praktika ilə birləşdirmək lazımdır.

Praktik yönümlü öyrənmənin mahiyyəti yeni bilik qazanılması və həyatı vacib məsələlərin həllində onların istifadəsi üçün praktik təcrübə formalaşması birliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu mahiyyət riyaziyyatın təlimi prosesində praktik yönümlü öyrənmənin reallaşması modelinin yaradılmasına imkan verir.

Nəzəri biliklərin formalaşması və praktik bacarıqların inkişafı proseslərinin birliyinin təmini modelinin elementləri bunlardır:

- didaktik proseslərin strukturlarının birliyi;
- biliklərin formalaşması və praktik bacarıqların inkişafı vasitələrinin birliyi;
- təlimi-idrak fəaliyyətinin nəticələrinin birliyi.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, praktik yönümlü öyrənmənin mahiyyəti ümumi təhsilin məzmununu müəyyənləşdirən “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)”n tələblərinə tam uyğundur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə riyaziyyatın praktik yönümlü öyrənilməsinin mahiyyəti və vəzifələri yolları araşdırılmış, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və gələcək kadrların həyatında onların rolunun hansı imkanlara malik olmaları müəyyənləşdirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə araşdırılmış məsələlər müəllim hazırlığının, orta məktəb və ali məktəb təhsilinin perspektivliyi sahəsində tədqiqat aparən gənc mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // “Kurikulum” Elmi-metodik jurnal, 2008, №1, s.131-150.
2. Abbasov Ə. Yeni kurrikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri // “Kurikulum” Elmi-metodik jurnal, 2008, №1, s.31-37.
3. Əhmədov A. Ümumi təhsil sistemində kurrikulum islahatı: real nəticələrə doğru // “Kurikulum” Elmi-metodik jurnal, 2008, №1, s.21-30.
4. Калугина И.Ю. Образовательные возможности практико-ориентированного обучения учащихся: Дис. ... канд.пед.наук / Урал. Гос. Проф.-пед. Ун-т. Екатеринбург: 2000, 215 с.
5. Безрукова В.С. Словарь нового педагогического мышления. Екатеринбург: Б.и., 1992, 93 с.
6. Чекалева Н.В. Теоретические основы учебно-методического обеспечения процесса изучения педагогических дисциплин в педагогическом вузе: Дис. ... д-ра пед. наук: СПб, 1998, 426 с.

7. Земцова В.И. Адаптация студентов педагогических специальностей к профессиональной деятельности: Монография / Под ред. В.И. Земцовой. Орск: Издательство ОГТИ, 2003, 307 с.
8. Кандыбович Л.А. Психология высшей школы: Учеб. Пособие для магистров пед. Спец. Вузов / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. - Минск: Тесей, 2003, 352 с.
9. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: В поисках практико-ориентир. образоват. концепций / Рос. Акад. образования и педагогики. М.: Совершенство, 1998, 608 с.
10. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., переработанное и дополнен. М.: Большая Российская энциклопедия. СПб.: Норинт, 1997, 952 с.
11. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 80 s.
12. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr. Bakı: Çəşioğlu, 2001.
13. Stil S.İ., Meredit K.S. Tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı: Yeni nəsil, 2000.
14. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı: 2003.
15. Шарыгин И.Ф. Математическое образование: вчера, сегодня, завтра. М.: 2001.

РЕЗЮМЕ

СУЩНОСТЬ, ФУНКЦИИ ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ

Ашурова Л.В., Сафарли И.С.

Ключевые слова: *школа, образование, студент, преподаватель*

В данной работе анализируется сущность, функции практико-ориентированного обучения математике. Сущность этого метода обучения заключается в обеспечении единства приобретения знаний и формирования практического опыта их использования при решении важных жизненных задач. Основной целью практико-ориентированного обучения является подготовка учащихся к решению задач, возникающих в практической деятельности человека, и формирование у них готовности к применению знаний и умений в процессе своей жизнедеятельности.

SUMMARY

THE ESSENCE, FUNCTIONS OF THE PRACTICAL-ORIENTED TRAINING TO THE MATHEMATICS

Ashurova L.V., Safarli I.S.

Keywords: *school, education, student, teacher*

The essence and functions of the practical-oriented training to the mathematics are analyzed in the given work (research). The essence of the practical-oriented training consists of maintenance of unity of acquisition of knowledge and formations of practical experience of their use at the decision of the vital problems. The main aim of the practical-oriented training is the preparation of pupils for the decision of the problems arising in practical activities of the person, and formation of their readiness for application of knowledge and abilities into their daily activity.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 06.06.2016
Son variant

UOT 371.2

XVII-XVIII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI**ADIGÖZƏLOVA ŞƏLALƏ ƏLİ qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru***Açar sözlər:** *əslər, məktəb, təhsil, mədrəsə və camilər.*

Orta əsrlərdə Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycanda iqtisadiyyat və milli mədəniyyətin inkişaf etməsinə təkan verdi. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycanda məktəb və maarifin inkişafında xüsusi bir mərhələdir. Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində gedən uzun müddətli işğalçı müharibələrin davam etməsinə baxmayaraq, xalq kütləsinin böyük səyi ilə bərpa olunmuş iqtisadiyyat inkişaf etmiş, şəhərlər genişlənmiş, milli mədəniyyət və maarif irəliləmişdi.

XVII əsr mənbələrində Səfəvi dövlətinin siyasi və iqtisadi həyatı ilə yanaşı, ölkənin mədəni həyatının ayrı-ayrı sahələri barədə ətraflı məlumatlara rast gəlinir. Mənbələrdə Səfəvi dövlətində maarif, elm və incəsənət, dil və ədəbiyyat sahəsindəki vəziyyətlə bağlı müxtəlif baxışlar və fikirlər olsa da müəyyən məsələlərdə onların eyniliyi nəzərə çarpır. Bu eynilik, xüsusilə ölkədə maarifin, təlimin dini zəmində olması, Səfəvilər imperiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlıdır.

Hələ XVI əsrin əvvəllərində Türkiyə Sultanı şiəliyin tərəfdarı olan Səfəviləri müsəlman dininin düşməni elan etmiş, Azərbaycana qarşı yürüşünə də “İslamın müdafiəsi” bayrağı altında başlamışdı.

XVII əsr mənbələrindən məlum olur ki, bu zaman Azərbaycanda şiə ruhaniləri və alimləri çatışmırdı. İctimai-iqtisadi vəziyyətinə görə müsəlman şiə ruhaniləri iki kateqoriyaya bölünürdü: 1) ali dərəcəli ruhanilər (şeyx-ül-islam, qazılar, axundlar, əfəndilər və s.); 2) aşağı təbəqəyə məxsus din xadimləri. Buraya dərvişlər, rovxəxanalar, azançılar, hafizlər (Quranı əzbərdən avazla oxuyanlar), seyidlərin aşağı təbəqəsi, dəfn mərasimini keçirən mollalar və b. daxil idi.

Xalqı şiəlik əqidəsi ilə maarifləndirməyi daxili siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edən Səfəvi dövləti öz hakimiyyətinin ilk illərindən şiəliyə dair lazımi ədəbiyyatın nəşr edilməsinə və ruhani alimlərin yetişdirilməsinə çox ciddi əhəmiyyət verirdi. Həmin məqsədlə əlaqədar olaraq Səfəvi şahları tərəfindən məscid şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, xüsusi ilə dini ibadət mərkəzlərinin (təkiyələr) yaradılmasına, dini mübəlliflər hazırlamaq üçün məscidlərin nəzdində məktəb və mədrəsələrin təşkil edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Məscid elm və təhsil ocağı olmaqla yanaşı, siyasi və ictimai məsələlərin həll edildiyi, xütblər oxunduğu yer olmuşdur.

Həmin dövrdə Azərbaycanda 1200 ibtidai məktəb və 100 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Türk tarixçisi və səyyahı Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərində verdiyi məlumata görə, 1647-ci ildə yalnız Təbriz şəhərində 600 ibtidai məktəb və 47 mədrəsə, Şamaxıda isə 40 oğlan məktəbi və 7 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblərdə 50-100 nəfərə qədər şagird, mədrəsələrdə isə 100-dən, bəzi halda 1000-dən artıq tələbə təhsil alırdı. Həmin dövrdə Təbrizdə 160-a qədər təkyə (dərvişlərə məxsus dayanacaq ev, ibadətqah), “Quran” qiraət olunan 20 ev, 7 hədis evi təşkil edilmişdi. Beləliklə, XVII əsrin 40-cı illərində təkcə Təbrizdə məhəllə məscidlərindən başqa, 457 dini mərkəzdə islam dini təbliğ edilməklə yanaşı, həm də böyüyən nəslə təhsil-tərbiyə verilir, onlara dünyəvi elmlər öyrədilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman ölkələrində ərəb istilasından etibarən, məktəblər bir qayda olaraq məscidlərdə və dini evlərdə yerləşirdi. Səfəvilər dövründə dini təbliğat

mərkəzlərinin genişlənməsi müəyyən qədər Azərbaycanın digər şəhərlərinə də aid idi. Bu cəhətdən Marağa, Şabran və Qarabağ şəhərləri Təbrizdən sonra digər şəhərlərə nisbətən daha üstün yer tuturdu. Bunu Ö.Çələbinin “Səyahətnamə”sində aydın görmək olar.

O dövrdə Marağa şəhərində 11 cami, 60 məhəllə məscidi, 40 təkyə, Şabran və Qarabağ şəhərlərinin isə 140 məscid camisi olmuşdur. Mədrəsələrdə tələbələrini dərs oxumağa həvəsləndirmək üçün şeirləşmə, elmi mübahisə, riyazi məsələ həlli, diskussiyalar, avazla oxu və idman yarışları təşkil edilirdi. İcazənamə (diplom) almaq üçün təhsilini bitirən tələbələr imtahan verməli idilər.

Məscid camelər əslində dövrün elmi mərkəzləri və ali təhsil ocaqları hesab olunurdu. Orta və Yaxın Şərq ölkələrində şəhərlərin elmi-ədəbi dairələrinin siması həmin şəhərlərin məscid camelərində gedən elmi mübahisə, müzakirə, mühazirə və tədrisdə öz əksini tapırdı. Buna görə də şəhərlərin elm və mədəniyyət sahəsində tutduğu mövqeləri, səviyyələri çox vaxt onlarda olan məscid camelərin sayı ilə hesaba alınır. Ona görə təsadüfi deyil ki, Ö.Çələbi Azərbaycanın şəhərlərindən danışıarkən birinci növbədə onların məscid camelərinin miqdarını göstərmişdir. Orta əsrlərdə Şərqdə mədrəsələrin (xüsusilə “Nizamiyyə”) inkişaf etməsi Azərbaycanda məhəllə və came məscidlərin sürətlə inkişafına səbəb olmuşdur ki, bu da ibtidai təhsil verən məktəb şəbəkəsinin genişlənməsinə və yüksək təhsil verən mədrəsələrin artmasına əlverişli imkan yaratmışdır.

Digər tərəfdən Azərbaycanda Səfəvilər hakimiyyəti dövründə dini vəzifə olaraq şəriyyə dair təlimatın və rəvayətlərin öyrənilməsi geniş xalq kütləsi arasında savada olan ehtiyacı artırmış, bu isə savad təliminin genişlənməsinə, ibtidai təhsilin müəyyən dərəcədə kütləvi hal almasına, məktəb və mədrəsələrin artmasına təsir göstərmişdir. XVII əsrin 30-cu illərində İrani, eləcə də Azərbaycanın şəhərlərini gəzmiş Avropa səyyahı Taverniye (1605-1689) burada gördüyü məktəblərdən danışaraq yazırdı: “...hər məhəllədə bir neçə məktəbxana mövcuddur”. Ö.Çələbinin “Səyahətnamə”sində daha konkret fakt və rəqəmlərə rast gəlirik. Onun yazdığına görə həmin dövrdə Təbrizdə 600, Urmiyada 40, Həmədanda 40, Qəzvinə bir neçə ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda məşhur və böyük camelər fəaliyyət göstərirdi: Təbrizdə Zübeydə-Xatun camesi, Mütəvəkkil Əli-Allah (Dəməşqiyyə) camesi, Sultan Həsən camesi, Şah Abbas camesi, Şamaxıda came Kəbir, Özdəmirzadə camesi, Şəkidə Mirzə Əli-Əkbər camesi, Bakıda Heydər şah camesi, Şabranda Uzun Həsən camesi, Toqmaqşan camesi, Uşarxan camesi, Naxçıvanda Əhməd paşa camesi, Fərhad paşa camesi və s. Bu zaman təkcə Şabran, Qarabağ və Təbrizdə 460-a qədər məscid came mövcud idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda yeni mədrəsələrin təşkilinə diqqət yetirilirdi. Gəncə, Beyləqan, Naxçıvan şəhərlərində mədrəsələr daha məşhur idi. Bəzi mədrəsələrin nəzdində rəsədxanalar, müalicə evləri və elmi kitabxanalar da təşkil edilmişdi. N.Tusinin yaratdığı və uzun illər rəhbərlik etdiyi Marağa rəsədxanası riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə və bir çox digər bilik sahələri üzrə dövrünün tanınmış alimlərinin elmi və pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən nümunəvi tədris və elm ocaqlarından biri idi. Bu mədrəsə yeni mədrəsələrin yaranmasına böyük təsir göstərmişdi. Bu dövrdə müxtəlif yerlərdə ixtisas təmayüllü mədrəsələr də yaradıldı.

Darül hədis mədrəsələri. Bu, hədisləri öyrənən, toplayan, tədqiq edən bir mədrəsə idi. Belə bir mədrəsə “Ən Nuriyyə” mədrəsəsi idi. İkinci belə bir mədrəsə Mosulda daha sonra Təbrizdə açılmışdı.

Darül kurra mədrəsələri. Bu mədrəsədə Qurani-Kərimlə bağlı elmlər öyrədilirdi. Mədrəsənin əsası Təbrizdə qoyulmuşdu.

Darül tibb mədrəsələri. Bu tibb mədrəsələrinə Darülşəfa, Darülsiha, Darülmərza, Bimaristan mədrəsələri də deyilmişdir. Bunlara Azərbaycanın böyük şəhərlərində rast gəlmək mümkün olmuşdur.

Yeni açılan mədrəsələr üç şöbədən ibarət olurdu:

1) suziyyat şöbəsi (bu şöbədə hesab, həndəsə, tibb, riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya öyrədilirdi);

2) ümumi-aliyə şöbəsi (burada məntiq, lüğət, natiqlik, sərf-nəhv kimi humanitar elmlər öyrədilirdi);

3) ilahiyyat şöbəsi (burada ilahiyyatla bağlı elm, Peyğəmbərin sünnəsi və şəriət öyrədilirdi);

Mədrəsələrdə məşhur alimlərin (Biruni, İbn Sina, Qəzzali, əl-Kindi, İbn Xəldun) dərsliklərindən istifadə olunurdu. İstifadə olunan məşhur əsərlərin sırasında Nəsrəddin Tusinin “Müəllimlərin və təhsil alanların ədəb qaydaları” kitabı xüsusi yer tuturdu.

Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin inkişafı ilə bağlı alman alimi və diplomatı Adam Olearinin 1727-ci ildə Amsterdamda fransız dilində nəşr edilmiş “Səyahətnamə” sində maraqlı faktlar vardır. Onun yazdığına görə XVII əsrdə Şamaxı, Ərdəbil, Təbriz, İsfahan, Şiraz, Qəzvin, Qum və Yəzd şəhərlərində mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir və bu mədrəsələr o zaman bütün ölkə üçün rəsmi dini şəxsiyyət və rəhbər hesab edilən Şeyxülislamın rəhbərliyi altında idarə olunurdu. “Səyahətnamə”dəki qeydlər göstərir ki, təhsil dairələrini maraqlandıran əsas bilik sahələri əxlaq, poeziya, hesab, həndəsə, fizika, astronomiya, astrologiya, təbabət və fəlsəfə olmuşdur. Şamaxı şəhərinin məhəllə məktəblərinin birində olmuş A.Oleari həmin məktəb haqqında geniş məlumat vermişdir. A. Oleari yazırdı: “1637-ci il fevralın 5-də gözəl tikilmiş, fəlsəfə kollecinə oxşayan bir binanın həyətinə girdik və buranın nə olduğunu soruşduq. Öyrəndik ki, bura mədrəsədir. Yəni gimnaziya və ya akademiya ilə eyni bir şeydir ki, bunlardan Səfəvilər dövlətinin ayrı-ayrı yerlərində bir neçəsi var...” Səyyah burada təhsil alanların məktəb yaşlı uşaqlardan deyil, yaşlı adamlardan ibarət olduğunu qeyd edir.

Məşhur şərqşünas Fransua Bernal Şarmua bu tip mədrəsələrin müdərrislərini professor, müdavimlərini isə aspiranta və elmlər namizədinə müvafiq hesab etmişdir.

Beləliklə, A.Olearinin Şamaxıda baş çəkdiyi sarayın ali məktəb və ya akademiya tipli təhsil və elm ocağı olmasına şübhə yeri qalmır. A.Olearinin həmin sarayda açıq mühazirələr oxunmasını görməsi faktı da belə bir ehtimalı daha da qüvvətləndirir. Göstərilən faktlar hələ XVII əsrdə Şamaxıda elm və təhsilin yaxşı inkişaf etməsi barədə təsəvvür yaradır. Təsədüfi deyil ki, “Səyahətnamə”də Şamaxı mədrəsələri, kollec və akademiyası olan şəhərlər siyahısına daxil edilmişdir.

XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan dili artıq öz milli hüququnq yiyələnmiş və hətta bütün İranın iqtisadi, ictimai və siyasi həyatına nüfuz etmişdir. Səfəvilər dövründə külli miqdarda Azərbaycan sözlərinin fars dilinə daxil edilməsi buna misal ola bilər. Həmin dövrdə Azərbaycan məktəblərində təlimin həm də ana dilində aparılması Azərbaycanda milli mədəniyyətin, xüsusilə də milli maarifin yüksək inkişaf səviyyəsini təsdiq edən faktır. Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq Adam Oleari yazırdı: “Şirvanda, Azərbaycanda, Bağdadda və İrəvanda...uşaqlar türk dilində təhsil alırdılar. Saraylarda danışmaq Azərbaycan dilində gedirdi”.

Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafında Şah Abbasın (1587-1620) rolunu xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, müharibələr nəticəsində dağıdılmış Azərbaycan şəhərləri Şah Abbasın hökmranlığı zamanında yenidən bərpa edilməyə başlamış, məscid və mədrəsələrin təmirinə, onların yenidən fəaliyyət göstərməsinə və genişləndirilməsinə ciddi fikir verilmişdi. Şah Abbasın zamanında Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Gəncə, Şamaxı və Abşeronda tikilmiş bir çox məscidlər hazırda da mövcuddur. Gəncədə Şah Abbas məscidi nəzdində vaxtı ilə məktəb və mədrəsə üçün tikilmiş tələbə hicrələrindən XIX əsrin axırlarına qədər istifadə edilmişdi.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Səfəvi dövründə (XVII əsrdə) mədrəsə təhsili sistem halına düşmüş, dini elmlərlə bərabər, dünyəvi elmlərin də tədrisinə fikir verilmişdir. XVII əsrin axırlarından etibarən Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və ölkənin daxili siyasətində

ruhanilərin nüfuzunun daha da artması ilə əlaqədar olaraq dünyəvi elmlər bilavasitə sıxışdırılmışdır. Hətta, Nadir şahın zamanında (1736-1747) ruhanilərin nüfuzlarına qarşı sərt siyasət yeridilməsinə baxmayaraq, bütün XVIII əsr boyu təhsilin məzmunu dini çərçivədən kənara çıxmamışdır. Göründüyü kimi, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda məktəb təhsili müəyyən inkişaf mərhələsi keçmiş və xalqımızın mənəvi fikir tarixinin formalaşması prosesində ilkin zəminlərdən biri olmuşdur.

Elmi yeniliyi: Məqalə Azərbaycanda XVII-XVIII əsrlərdə məktəb tarixinin inkişafına həsr olunmuş tədqiqat işidir və gənclərdə milli mənlik ruhunun formalaşmasında, onların tarixlə tərbiyə olunmasında mühüm rol oynaya bilər. Bundan başqa, tədqiqatlar yeni faktlar və maraqlı məqamlar açıqlamağa kömək edir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqata cəlb olunmuş ilkin materiallar yeni istiqamətli tədqiqat işlərinin aparılmasına əlverişli zəmin yaradır və tədqiqatın nəticələri pedaqogika tarixi fənninin tədrisində istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. (7 cildə) III cild. Bakı: Elm, 1999, 658 c.
2. Bayramlı Z. Azərbaycan Ö.Çələbinin “Səyahətnamə”sində”. Bakı: Azərbaycan, 2000, 254c.
3. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1985, 354 c.
4. Əfəndiyeva O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərənşr, 1993, 365 c.

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XVII-XVIII ВЕКАХ

Адыгезалова Ш.А.

Ключевые слова: *век, школа, образование, медресе*

Пути развития образования является одной из ведущих проблем, которая занимает центральное место в исследованиях многих ученых. На современном этапе данный вопрос стал еще актуальнее, поскольку реформы в просвещении требуют основательного подхода еще до их внедрения в жизнь. Статья посвящена истории развития школ и образовательных учреждений в Азербайджане в период правления Сефевидов. Особо рассматривается деятельность медресе в Тебризе, Шемахе и Карабахе.

SUMMARY

THE AUGMENTATION OF SCHOOL EDUCATION IN AZERBAIJAN IN XVII-XVIII CENTURIES.

Adigozalova Sh.A.

Keywords: *centuries, school, education, madrasah and mosques.*

Ways of development of education is one of the major problems, which occupies a central place in the research of many scientists. At the present stage, this issue has become more urgent since the reform in education require more thorough approach to their implementation in life. The article is devoted to the history of schools and educational institutions in Azerbaijan during the reign of the Safavids. Specially treated madrassas operating in Tabriz, Shamakhi and Karabakh.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 06.06.2016
Son variant

Mündəricat

Dilçilik

1. *Yunusova Ş.Ə.* İngilis və azərbaycan dillərində iş və hərəkətin icra istiqamətini bildiren feili birləşmələr haqqında 6
2. *Haşimov N.V.* Fonetik repetisiya və bədii mətn 10
3. *Xəlilova S.İ.* İngilis dilində feilin şəxssiz formalarının sintaksisi və semantikasi 15
4. *Eminli B.İ.* Şifahi nitq və intonasiya 20

Ədəbiyyatşünaslıq

5. *Bayramov A.Ə.* Azərbaycan folkloru örnəklərində dialekt və şivə sözləri (bayatı və atalar sözləri əsasında) 23
6. *Rəfiyeva A.İ.* XX əsrin 60-cı illərində azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri 30
7. *Quluyeva Ş.İ.* Qərbi Azərbaycan folklor mühitində yayılmış arxaik janrların “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə müqayisəsi 34
8. *Hüseynova Ə.D.* Bəkir Nəbiyev ədəbi tənqidinin estetik xüsusiyyətləri 38
9. *Mədinə Karahan.* Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığında dünyəvi dövlət və cəmiyyət arayışları 42

Tarix

10. *Sadixov H.Ş., Məmmədov R.S.* Tolerant və multikultural xalq 47
11. *İsmayilov Ş.M.* Boloniya prosesi və Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə təhsil əlaqələri (2005-2010) 53

İqtisadiyyat

12. *Həmidova A.M.* Azərbaycanın beynəlxalq inteqrasiya proseslərində iştirakı 58
13. *Əliyev Ş.T.* GUAM (Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldovanın) fəaliyyətinin əsas istiqamətləri 62
14. *Qəmbərova X.N., Piriyyəva N.R.* Kənd təsərrüfatında innovasiya fəaliyyətinin formalaşması: mövcud reallıqlar və perspektivlər 67
15. *Tağıyeva A.V.* İqtisadi böhran şəraitində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının prioritet istiqamətləri 71

Pedaqogika, psixologiya, metodika

16. *Məmmədova S.Ə.* Ədəbiyyat dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə 76
17. *Əskərov A.B., İdrisova S.Ş.* Orta məktəblərin pedaqoji texnologiya sistemində yeni təlim texnologiyalarının üstünlükləri 80
18. *Aşurova L.V., Səfərli İ.S.* Riyaziyyatın praktik yönümlü öyrənilməsinin mahiyyəti və vəzifələri 84
19. *Adigözəlova Ş.Ə.* XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda məktəb təhsilinin inkişafı 89

Содержание

Языковедение

1. *Юнусова Ш.А.* О глагольных сочетаниях, выражающих направление выполнения работы и движения в азербайджанском и английском языках 6
2. *Хашимов Н.В.* Фонетическое повторение и художественный текст 10
3. *Халилова С.И.* Синтаксис и семантика безличных глаголов английского языка 15
4. *Эминли Б.И.* Устная речь и интонация 20

Литературоведение

5. *Байрамов А.А.* Диалектные слова и говоры в образцах азербайджанского фольклора (на основе баяты и пословиц) 23
6. *Рафиева А.И.* Литературно-теоретическая мысль в азербайджанской литературе 60-х годов XX века 30
7. *Кулуева Ш.И.* Сравнение распространенных в фольклорной среде Западного Азербайджана архаических жанров с дастаном «Китаби - Деде Коргут» 34
8. *Гусейнова А.Д.* Эстетические особенности литературной критики Бакира Набиева 38
9. *Мадина Карахан.* Исследование государства и общества в творчестве Ахмеда Агаоглу 42

История

10. *Садыхов Г.Ш., Мамедов Р.С.* Толерантный и мультикультуральный народ 47
11. *Исмаилов Ш.М.* Болонский процесс и отношения в области образования Азербайджанской республики с зарубежными странами (2005-2010) 53

Экономика

12. *Хамидова А.М.* Участие азербайджана в международных интеграционных процессах 58
13. *Алиев Ш.Т.* Основные направления деятельности ГУАМ 62
14. *Гамбарова Х.Н., Пириева Н.Р.* Формирование инноваций в сельском хозяйстве: реалии и перспективы 67
15. *Тагиева А.В.* Приоритетные направления обеспечения финансовой безопасности в условиях экономического кризиса 71

Педагогика, психология, методика

16. *Мамедова С.А.* Применение методов интерактивного обучения на уроках литературы 76
17. *Аскеров А.Б., Идрисова С.Ш.* Преимущества новых технологий обучения в педагогической системе в средних школах 80
18. *Ашурова Л.В., Сафарли И.С.* Сущность, функции практико-ориентированного обучения математике 89
19. *Адыгезалова Ш.А.* Развитие школьного образования в Азербайджане в XVII-XVIII веках

Contents

Philology

1. *Yunusova Sh.A.* About the verb phrases expressing work and the direction of the action in the English and Azerbaijani languages 6
2. *Hashimov N.V.* Phonetic repetition and literary text 10
3. *Khalilova S.I.* Syntax and semantics of English verbals 15
4. *Eminli B.I.* Oral speech and intonation 20

Literary studies

5. *Bayramov A.A.* The types of dialects and slang words in the samples of Azerbaijan folklore 23
6. *Rafiyeva A.I.* Azerbaijani literary theoretical thought in the 60-s of the 20th century 30
7. *Guluyeva Sh.I.* Comparison of most common archaic genres of western azerbaijan with epics “Kitabi Dede Korkud” 34
8. *Huseynova A.D.* Aesthetical peculiarities of Bakir Nabiyev’s literary criticism 38
9. *Madina Karakhan.* Investigations on secular state and society in Ahmad Agaoghlu’s works 42

History and social studies

10. *Sadikhov H.Sh., Mamedov R.S.* Tolerant and multicultural nation 47
11. *Ismailov Sh.M.* Bologna process and the education relations of Azerbaijan republic with foreign countries (2005-2010) 53

Economy

12. *Hamidova A.M.* Participation of Azerbaijan in the processes of international integration 58
13. *Aliyev Sh.T.* The basic directions of activity of GUAM 62
14. *Qambarova Kh.N., Piriyeva N.R.* Formation of innovation in agriculture : realities and prospects 67
15. *Taghiyeva A.V.* Priorities financial security assurance in the conditions of the economic crisis 71

Pedagogy, psychology, methods

16. *Mammadova S.A.* Application of interactive methods of education in literature lessons 76
17. *Askerov A.B., Idrisova S.Sh.* Advantages of the new learning technologies in secondary schools in the educational system 80
18. *Ashurova L.V., Safarli I.S.* The essence, functions of the practical-oriented training to the mathematics 89
19. *Adigozalova Sh.A.* The augmentation of school education in Azerbaijan in XVII-XVIII centuries

---

Kompüter yığıcı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: – *G.Hüseynova*
– *E.Əhmədova*
– *R.Vəliyev*
Texniki redaktor – *E.Həsrətova*

Yığılmağa verilmişdir: 03.10..2016- cı il
Çapa imzalanmışdır:2016-cı il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu
Şərti çap vərəqi 6,81
Sifariş 24.
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,
43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.edu.az
E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru